

[Ena Jansen](#)

Redaksioneel

[A.V. van Stekelenburg](#)

Een intellektueel in de vroege Kaapkolonie: de nalatenschap van Jan Willem van Grevenbroek (1644-1726)

[Siegfried Huigen](#)

Expedities vanuit Fort Lijdzaamheid: representaties van het binnenland van zuidelijk Afrika door VOC-reizigers in de achttiende eeuw.

[Paul Dunn](#)

"De geloofwaardigste berigten omtrent de Hollandsche Afrikanen en hunne republiek": Jacobus Stuart se representasie van die Transvaalse geskiedenis en sy emigrasieplan

[P.H. Foster](#)

'n Pot "truffels en paardenstront". Die diskoers oor postmodernisme en poësie in die Nederlandse taalgebied

[Renée Marais](#)

Nederland in de romans van Karel Schoeman

[Stephanus Muller](#)

Spaces of nationness: on myth, masks, music and Afrikaner identity

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#)

[Kontaknommers](#)

[Algemeen](#)

[Riglyne vir outeurs](#)

Villiers

redaksie

Een intellectueel in de vroege Kaapkolonie: de nalatenschap van Jan Willem van Grevenbroek (1644-1726)

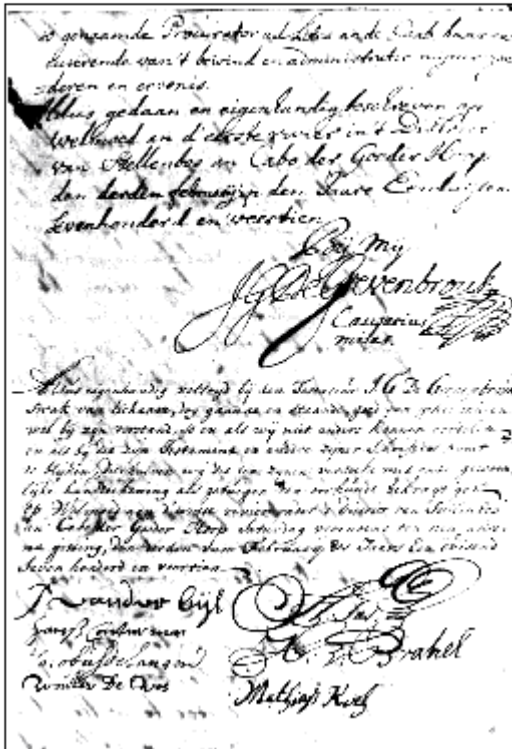
- A.V. van Stekelenburg -

Abstract

Jan Willem van Grevenbroek served the VOC for ten years (1684-1694) at the Cape as secretary of the Council of Policy under Simon van der Stel. Not further promoted, he retired early to Stellenbosch where he befriended the local farmers, amongst whom Adam Tas, on whose farm he lived for a while. His name occurs several times in Tas's Diary and also in the travel accounts of callers at the Cape. Very early he developed an interest in the local Khoi (Hottentot) population and he wrote several accounts of their way of life. One, a long letter in Latin, has survived. Another was used by Valentyn and Kolbe. During the conflict between the freeburghers and Governor Willem Adriaan van der Stel he sided with the former. His hand-written will of 1714 and the list of his possessions auctioned after his death in 1726 still exist. His own writings (Latin letter, will, VOC-documents) and the remarks by others about him enable us to gain a good understanding of his personality.

Onder de testamenten van de eerste generatie Stellenbossers die zich thans nog in het Staatsarchief te Kaapstad bevinden, zijn er maar weinig die door de testateur zelf zijn geschreven. De overgrote meerderheid is in de hand van de "Sekretaris van Stellenbosch en Drakenstein" oftewel "Sekretaris van Landdrost en Heemraden", voor wie de testateur met zijn getuigen "compareerde." Van het handjevol autografen is die van Jan Willem van Grevenbroek van 3 februari 1714 (KA CJ 1039: 97-105) verreweg de interessantste, om verschillende redenen. Ten eerste is hij een vooraanstaande en in het oog lopende persoonlijkheid geweest. Als secretaris van de Politieke Raad van 1684 tot 1694, voordat hij zich op Stellenbosch terugtrok, had hij de vinger aan de pols gehad van het openbare leven aan de Kaap. De resultaten van zijn tienjarige werkzaamheid in het Kasteel zijn thans nog zichtbaar in de talloze documenten (Dagregister, Resoluties, Uitgaande Brieven, Grondacten) die in zijn mooie en duidelijke hand zijn geschreven en door hem, met of namens commandeur (vanaf oktober 1691 gouverneur) Simon van der Stel, zijn ondertekend. Zijn uittreden in 1694 betekende niet dat hij uit het zicht

verdween. In Stellenbosch was hij actief bij kerkzaken en betrokkene en

raakte hij bevriend met de meest vooraanstaanden in de boerengemeenschap, onder wie Adam Tas, Jacob van der Heijde(n) en Pieter van der Bijl, drie van de leiders van de "samenzwering" tegen de corrupte gouverneur Willem Adriaan van der Stel, die zijn vader in 1699 had opgevolgd. Toen dit conflict begin 1706 tot uitbarsting kwam, stond Van Grevenbroek aan de kant van zijn nieuwe vrienden. Wanneer hij acht jaar later op zeventigjarige leeftijd zijn testament schrijft, is dat op de boerderij "Welmoed" van Jacob van der Heijde, en zijn Adam Tas en Pieter

van der Bijl onder de getuigen. In de paar maanden (juni-aug. 1705 en dec. 1705-feb.1706) die van het bekende dagboek van Adam Tas over zijn, komt Van Grevenbroek een aantal malen voor, zoals ook in de gepubliceerde geschriften van bezoekers aan Stellenbosch in die tijd, en aan de Kaap in vroeger jaren, toen hij nog als secretaris actief was.

De opmerkingen van deze buitenstaanders over Van Grevenbroek, gecombineerd met de eigen zeer persoonlijke uitlatingen in zijn testament, leveren reeds een redelijk beeld op van zijn persoonlijkheid. Het is echter

vooral in het enige van zijn letterkundige geschriften dat overgeleverd is, dat wij hem goed leren kennen. Vanaf zijn aankomst in de Kaap in 1684 stelde Van Grevenbroek belang in de oorspronkelijke bevolking daar, de Khoi, of Hottentotten, zoals zij door de kolonisten genoemd werden. Deze belangstelling resulteerde in een aantal geschriften, waaronder een lange brief in het Latijn aan een vriend, een predikant in Nederland. Deze brief is gedateerd 1695 (1), het jaar na zijn uittreden, en bestaat nog in een latere kopie in een andere hand, thans in de Suid-Afrikaanse Nasionale Biblioteek te Kaapstad. Zij is reeds enige tijd geleden, met een Engelse vertaling, gepubliceerd. (2) De brief handelt hoofdzakelijk over de leefwijze van de Khoi, die Van Grevenbroek zelf in de Kaap kon bestuderen, en de Xhosa ("Magosi") die hij leerde kennen uit interviews met overlevenden van schipbreuken aan de kust van de Transkei, door hem persoonlijk neergeschreven in de ambtelijke VOC-rapporten.

Hoewel interessant en dikwijls waardevol, zijn zijn etnografische waarnemingen niet uniek. De 17e en 18e eeuw hebben verscheidene andere werken opgeleverd over hetzelfde onderwerp. Wel bijzonder zijn zijn persoonlijke meningen en weergaven, en de dikwijls felle uitvallen tegen zijn eigen landgenoten aan de Kaap. Eenzelfde felheid – voor een deel gebaseerd op frustratie, zoals we zullen zien – komt naar voren in zijn testament. Aangezien Van Grevenbroek ongetrouwd was en geen afhankelijken bezat, kon hij zijn erflating gebruiken om een aantal rekeningen te vereffenen, letterlijk en figuurlijk, in positieve en in negatieve zin. Ook dit maakt zijn testament interessant. Toen Van Grevenbroek op hoge leeftijd, 82 jaar oud, in 1726 overleed, waren verschillende van de begunstigden, onder wie de hoofderfgenaam, hem reeds voorgegaan. Aangezien hij zijn testament nooit gewijzigd had, moest zijn boedel grotendeels geveild worden. De lijst van zijn bezittingen die op 10 februari 1729 door zijn executeurs-testamentair, de Heemraden van Stellenbosch, zijn geveild, is ook nog in het Kaapse Archief aanwezig (KA 1/STB/19/176) en levert verdere inzichten in zijn leven en persoonlijkheid.

1. Levensloop

"Ik Johannes Guilielmus De Grevenbrouk, Boekhouder in dienst der VerEenigde Nederlandsche Oost-Indische bevoorregte Maatschappie, weleer Geheimschrijver an Cabo der Goeder Hoop, den 21= Junij 1684 med 's Compagnies Schip de Maas voor (=als) Adsistent uijt Goerhe t'zeil gegaan, althans mij an Stellenbos op Welmoed, an d'eerste rivier ophoudende: Oud seventig Jaren, gaande en staande, verklare ... " Zo begint het testament van Jan Willem van Grevenbroek van 3 februari 1714. Als goede humanist verkoos hij de gelatiniseerde vorm van althans een deel van zijn naam, met vier verschillende schrijfwijzen voor de laatste lettergreep (-broek, -broeck, -brouk en (zelden) -bruck). Als hij in 1714 zeventig jaar oud is, betekent dit dat hij in ongeveer 1644 geboren is. Dat was waarschijnlijk in Nijmegen, waar zijn vader op een stadium rector van de Latijnse School was, zoals blijkt uit opmerkingen in een boek dat Van Grevenbroek op zeventienjarige leeftijd

kreeg. (3) Nijmegen verschijnt indirect ook in zijn vermaking van geld voor de vervaardiging van zilveren bekers voor twee "Bedienaaren des Goddelijken woords", Christianus van der Waijfort en Johannes Lievens, predikanten in dorpen niet ver van Nijmegen. (4) De Van Grevenbroeks zijn een oud geslacht uit de zuidelijke Nederlanden en Nijmegen is niet ver van hun stamland gelegen. (5) Een van de genoemde predikanten, die elk een zilveren beker moesten ontvangen "ter gedagtenis onser onderling gepleegde vrundskap", was misschien de ontvanger geweest van de Latijnse brief twintig jaar eerder. De kopiist heeft de naam van deze persoon weggelaten, maar uit de aanhef "Rev(eren)do Doctissimoque Viro" is het duidelijk dat het een predikant betrof.

Weinig is bekend over Van Grevenbroeks loopbaan voor zijn aankomst in de Kaap. Hij heeft waarschijnlijk Rechten gestudeerd, want een groot deel van zijn boeken die in de S.A. Nasionale Biblioteek in Kaapstad zijn beland, bestaat uit rechtshandboeken. Zijn naam komt echter niet voor in de (onvolledige) Alba Studiosorum van de Nederlandse universiteiten van die tijd. In de Latijnse brief vermeldt hij een bezoek aan Spanje (264) en een aan Italië in 1673 (194) toen hij dus bijna dertig jaar oud was. In zijn testament vermaakt hij zijn "goude ring med granaat steen" aan de Hugenoot Pierre (de) Villiers "en sulcx in erkentenis van 't goede bij mij weleer van sijn geloovs-genoten in Vrankrijk genôten." Hij had dus ook in Frankrijk verbleven of gereisd. Op grond van het feit dat Van Grevenbroek zijn testament getekend heeft met de toevoeging "causarius miles" (soldaat die voortijdig maar met een gegronde reden (causa) uit dienst getreden is) is wel verondersteld dat hij in de tijd voor zijn dienstname bij de VOC een militaire loopbaan had gevolgd (SABW 3: 206; Böeseken 1961: Inl.). Van Grevenbroek had echter de gewoonte om naar de dienst bij de VOC te verwijzen in militaire termen (6), zodat deze frase waarschijnlijk verwijst naar zijn enigszins vroege uittreden (op 50-jarige leeftijd) als secretaris in 1694. Onwaarschijnlijk is dat het betrekking heeft op zijn vrijstelling van dienst in de militia van Stellenbosch (KA 1/STB 13/21), aangezien dit vanzelfsprekend was voor alle (ex-)civiele VOC-dienaren in de Kaap (Biewenga 1999: 75). Peter Kolbe vermeldt dat Van Grevenbroek ook "vele Ambassadeurs als Secretaris gedient heeft, en daar bij om velerhande talen te leeren bequaam geworden is" (Kolbe 1727: 1.421). Had hij tijdens zijn reizen in Frankrijk, Italië en Spanje waar hij zijn talenkennis opdeed (7) iets met de diplomatie – in een secretariële capaciteit – te doen gehad? Het begin van de jaren zeventig was een tijd van intense diplomatie geweest voor de Nederlanden (Roorda 1979: 282-290).

Eerst wanneer Van Grevenbroek in 1684 op veertigjarige leeftijd in de Kaap aankomt kunnen wij zijn levensloop – inclusief een reis naar India (juli 1685-april 1686) met commissaris-generaal Van Reede tot Drakestein – verder goed volgen. Deze is dan ook in grote lijnen – maar niet altijd in alle opzichten correct – reeds eerder beschreven (SABW 3: 206; Böeseken 1961: Inl.; Schapera 1933: 161-162). Het VOC-schip "De Maas" waarmee Van Grevenbroek naar de Kaap reisde, arriveerde daar op 11 oktober 1684 (Bruijn e.a. 1979: 214). Kort na zijn aankomst werd hij tot secretaris (geheimschrijver) van de Politieke Raad aangesteld (Res. 3: 92 (28 nov. 1684)). Zijn rang werd verhoogd van assistent tot die van boekhouder toen hij acht maanden later met

commissaris Van Reede naar India ging (KA C 1890: 45). Het zou bij deze enkele bevordering blijven. Voor de laatste keer tekent hij de Resoluties van de Politieke Raad op 24 Mei 1694 (Res. 3: 283). Bij zijn handtekening – na het gebruikelijke "me praesente" ("in mijn aanwezigheid") – voegt hij een motto dat hij al eerder had gebruikt: "prodesse omnibus, nocere nemini" ("allen van nut zijn, niemand benadelen"). (8) Dan verdwijnt hij voor een aantal jaren uit het zicht om in het begin van de 18e eeuw weer in de Stellenbosse bronnen op te duiken. Bij zijn verhuizing naar Stellenbosch liet hij een deel van zijn bezittingen in de Kaap achter bij de weduwe van Hieronimus Cruse, een vroegere kapitein van het garnizoen, zoals uit het testament blijkt. Het is niet duidelijk of hij de Latijnse brief in 1695 nog in de Kaap geschreven heeft, maar de idyllische beschrijvingen van het landschap (274-278; 296: "dit afgelegen plekje waarin ik beland ben") laten eerder aan de omgeving van Stellenbosch denken dan aan die van het Kasteel.

2. Van Grevenbroeks letterkundige nalatenschap

De Latijnse brief over de Khoi is het enige geschrift van Van Grevenbroek dat – in kopie – behouden is gebleven. Het was, zegt hij, samengesteld uit zijn "kladaantekeningen" (298). Hij had toen echter al meer om uit te putten, want een paar regels eerder had hij met voldoening opgemerkt dat een rapport over het leven en de gebruiken en omstandigheden (*vitam, mores statumque*) van de inboorlingen, zowel nabij (Khoi) als ver (Xhosa), dat hij op verzoek van de gouverneur had opgesteld, door de Heren XVII (*patres Societatis Indicae*) met waardering was ontvangen. Dit geschrift moet, zoals alle VOC-documenten, in het Nederlands zijn gesteld. In de jaren na 1695 heeft Van Grevenbroek gewerkt aan wat ongetwijfeld zijn meesterwerk moest worden: een omvangrijk werkstuk over de inheemse bevolking van de Kaap, net als de brief ook in het Latijn geschreven. Indien hij ooit van plan was om dit te publiceren, dan is het daar nooit van gekomen, maar anderen hebben er klaarblijkelijk dankbaar uit geput. In 1726, het jaar van Van Grevenbroeks dood, verscheen in Amsterdam Francois Valentyns *Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoop*. Daarin zegt de auteur: "Ik heb een Latynsch Tractaat van den Secretaris Grevenbroek gezien, die de moeite genomen had, om zeer breed en zeer fraai niet alleen over hunne zeden en gewoonten, maar ook over hunne taal te schryven, gelyk hy my dat op Stellenbosch in 't jaar 1705 heeft laten doorlezen" (Valentyn 1726: 2.76). Valentyn geeft dan een woordenlijst van ongeveer 220 Hottentotwoorden met Nederlandse vertaling (2.78-94), die hij klaarblijkelijk aan Van Grevenbroeks werk heeft ontleend. Alleen de twaalf telwoorden komen ook in Van Grevenbroeks brief voor (282), een bewijs dat niet deze, maar een ander, meer omvangrijk werk het manuscript was dat Valentyn in 1705 ter inzage kreeg.

Een paar jaar later daagde een andere geïnteresseerde in Stellenbosch op: de Duitser Peter Kolb(e), die van 1711 tot 1713 interim-secretaris van Landdrost en Heemraden was, na een verblijf als astronoom in de Kaap. Terug in

Duitsland publiceerde hij in 1719 een werk met een Latijnse titel, *Caput Bonae Spei Hodiernum* ("De huidige Kaap de Goede Hoop"), het meest omvangrijke vroege werk over de Kaap en de Khoi, dat daarna in het Nederlands (1727), het Frans (1741) en (gedeeltelijk) in het Engels (1738) werd vertaald. Het bevat vrijwel dezelfde woordenlijst als Valentyns werk, in andere volgorde, en zonder erkenning van de bron (1. 429-435). Reeds in de 18e eeuw werd aangenomen dat Kolbe's werk wat betreft de Khoi op grof plagiaat berustte. Volgens de abbé de la Caille, die de Kaap tussen 1751 en 1753 bezocht, was "alles wat Kolbe vervolgens beweert (over de Khoi) ... ontleend aan de Memoires van een zekere Grevenbroeck, Secretaris van de Raad aan de Kaap, die genoteerd had wat de Hottentotten die hij ontmoet had, hem geantwoord hadden op zijn vragen" (De la Caille 1763: 39). Elders zegt De la Caille dat Van Grevenbroeks papieren na zijn dood aan Kolbe gestuurd waren (14). Aangezien Kolbe's werk zeven jaar voor Van Grevenbroeks dood verschenen was, ondergraaft deze bewering de abbé's geloofwaardigheid in dezen enigszins. Indien we echter met De la Caille en anderen (Mentzel 1785: 1.19-20) aanvaarden dat Kolbe inderdaad in Duitsland beschikte over Van Grevenbroeks geschrift, dan is er een andere mogelijkheid, reeds eerder geopperd (Schapera 1933: 165-167), namelijk dat Van Grevenbroek er vrijwillig afstand van had gedaan. (9) Toen Kolbe Stellenbosch verliet liep Van Grevenbroek reeds tegen de zeventig. Een jaar later zou Adam Tas in een onderschrift bij Van Grevenbroeks testament over hem getuigen dat hij "swak van lichaam, dog gaande en staande, goed van geheugen, en wel bij zijn verstand" was (zie illustratie). (10) Wellicht heeft Van Grevenbroek ingezien dat er van enige publicatie door hemzelf niets meer zou komen. Aan het einde van zijn Latijnse brief had hij geschreven (298) dat hij hoopte en verwachtte dat deze korte schets spoedig zou worden gevolgd door een "andere van grotere welsprekendheid" (*valentioribus lateribus*), in alle opzichten "het werk van een ware kunstenaar" (*manu Lysippea ... simulatam*). Bijna twintig jaar later moet hij ingezien hebben dat hij zelf niet meer degene zou zijn die "in het algemene belang" (*communi bono*) deze taak met een publicatie zou voltooien. Het algemene belang woog zeer zwaar bij Van Grevenbroek, zoals we nog zullen zien. Indien Kolbe inderdaad over Van Grevenbroeks werk beschikte en er in veel grotere mate van gebruik heeft gemaakt dan de paar terloopse verwijzingen (Kolbe 1727: 1.421, 423, 500) rechtvaardigen, dan was dit natuurlijk laakbaar, al lagen de normen in dit opzicht toen anders dan nu. (11)

3. Van Grevenbroek en de Khoi: zwart en wit

Van Grevenbroeks belangstelling voor de autochtone bevolking van de Kaap ontstond waarschijnlijk reeds kort na zijn aankomst daar in 1684. Begin juni 1685 lagen er in Tafelbaai twee Franse schepen die op weg waren naar Siam. Aan boord was een gemengd gezelschap: de Chevalier de Chaumont, die de positie van ambassadeur ging opnemen, twee Siamese Mandarijnen die in Parijs een alliantie tussen Frankrijk en Siam hadden proberen te bewerkstelligen, zes Jezuïeten die astronomische waarnemingen gingen doen,

vier missionarissen en een aantal jonge heren. Verschillende van deze reizigers publiceerden later hun reisbeschrijvingen en vermeldden daarin hun kennismaking met Van Grevenbroek. Francois-Timoléon de Choisy schreef onder 6 juni 1685 over de Hottentotten: "Ze hebben nauwelijks een godsdienst; alleen wanneer er behoefte is aan regen voor hun velden vragen ze daarom aan een zeker Opperwezen zonder naam die, zeggen ze, helemaal boven leeft, en bieden hem een offerande van melk, wat het beste is dat ze hebben. De secretaris van de commissaris-generaal had hen gezien rond een schotel met melk, hun ogen ten hemele gericht en in diep stilzwijgen. Hij is een zeer betrouwbaar man, wiens woord men moet aanvaarden" (Raven-Hart 1971: 269). Van Grevenbroek was toen juist aangesteld als secretaris van commissaris-generaal Van Reede tot Drakestein om hem naar India te vergezellen. Zij zouden op 17 juli vertrekken en Van Grevenbroek zou negen maanden later weer terugkeren. De Jezuïet Guy Tachard noemt hem nog secretaris van de gouverneur en als een bron van inlichting over de rijkdom aan wild in de Kaap (Raven-Hart 1971: 284). Een andere Fransman in het gezelschap, Simon de la Loubère, zegt dat "een intelligente Hollander, die hen kende, mij vertelde dat hij onder de Hottentotten de namen Hasdrubal en Bocchus was tegengekomen" (Raven-Hart 1971: 321). Het gaat zeker niet te ver om in deze klassiek-geneigde intellectueel Van Grevenbroek te willen herkennen.

Van Grevenbroek had dus al aan het begin van zijn verblijf aan de Kaap belangstelling ontwikkeld voor de oorspronkelijke inwoners, en was gaarne bereid om anderen in zijn pas verworven inzichten te laten delen. Hij schreef ook naar Nederland over de inboorlingen van zijn nieuwe woonplek, maar, naar het schijnt, aanvankelijk niet in een positieve zin. Aan het begin van de Latijnse brief die hij in 1695 kort na zijn uittreden schreef, herroept hij zijn vorige negatieve opinies over de Khoi: *Quondam praejudiciis juvenilibus abrepta, temeraria mea Musa cecinit: "Quamvis sint homines, hominis vix nomine digni." Cujus delicti veniam petens, hic palinodiam cano* ("In het verleden zong mijn overhaastige Muse, meegesleept door mijn jeugdige vooroordelen: "Hoewel mensen, zijn ze nauwelijks de naam van mens waardig." Voor deze fout vraag ik thans vergiffenis en zing ik hier een keerzang" (172)). De episode is gebouwd rond klassieke citaten en toespelingen. *Temeraria mea Musa* is ontleend aan Horatius (*Carmina* 2.1.37) en *palinodiam cano* aan Macrobius (5.7.5). De aanhaling verwijst naar een regel in Ovidius' *Tristia*: *vix sunt homines hoc nomine digni* (5.7.45). De context daarvan is Ovidius' klaagzang over de barbaarse aard van de Geten en Sarmaten onder wie hij gedwongen is om in ballingschap te leven. Van Grevenbroek had dus, naar eigen zeggen, een negatief beeld van de Khoi geschapen in zijn eerdere brieven, en zich aldus medeschuldig gemaakt aan de verspreiding van wat hij nu noemt "de halve waarheden (*veritati affinia*) die over onze Afrikanen verteld worden." (172). Het is niet duidelijk of hij verwijst naar een gedicht van zijn hand in navolging van Ovidius' *Tristia*, of dat de poëtische woordkeus (*Musa cecinit, palinodiam cano*) ingegeven is door de Ovidiaanse context.

Hoe het ook zij, Van Grevenbroeks visie op de Khoi in zijn Latijnse brief

verschilt niet alleen van zijn eerdere, nu door hem betreunde, opinie, maar ook sterk van die van andere, contemporaine auteurs. Bijna alle anderen plaatsen de Khoi in een secundaire categorie van menselijke wezens, en vertalen hun andersheid in een ontkenning van beschaafde levenswijzen en christelijke normen. Schreyer bijvoorbeeld beschrijft hen als "an Gemüthe falsch, unbeständig, rachgierig, diebisch, faul und träg zu Arbeit" (Schreyer 1679: 20). Daarin wordt hij door Ten Rhyne ondersteund: "Hun ingeboren barbaarsheid en ijdel woestijnleven, samen met een betreuenswaardige onkunde van enige deugd, maakt hen geneigd tot elke vorm van lage wellust. In trouweloosheid, wispelturigheid, leugenachtigheid, bedrog, verraad en schandelijke beheptheid met alle soorten van lust leven zij hun lage driften uit" (Ten Rhyne 1686: 122). Deze schrijvers zien de Khoi derhalve als van nature onbetrouwbaar, lui enz. Van Grevenbroek beschrijft hen evenwel als van nature "gastvrij tegenover allen, openhartig, minnaars van waarheid en rechtvaardigheid" (172). Vervolgens geeft hij dan eveneens een litanie van negatieve eigenschappen, maar legt de schuld daarvoor aan de voeten van de kolonisten: "van ons hebben ze heiligschennis, blasfemie, meened, twist, ruzie, dronkenschap, bedrog, roof, diefstal, ondankbaarheid en onbeteugelde begeerte naar andermans goed geleerd – zaken die ze vroeger niet kenden (12) – en, onder andere boosheden van de ergste soort, de vervloekte dorst naar goud" (172).

Deze tendens, om de Khoi positief met de Europeanen te contrasteren, is zichtbaar in de hele brief. De Khoi zijn "blanker van ziel dan vele Europeanen" (174), een Xhosakoning (Van Grevenbroek maakt geen wezenlijk onderscheid tussen Khoi en Xhosa) toont zich "humaner dan vele Christenen" (220), schipbreukelingen werden ontvangen met "een mensenliefde die zelfs onder de eerste Christenen nauwelijks voorkwam" (224), en hijzelf had meer medeleven ontvangen van een "kannibaal" dan van zijn eigen collega's (224). Bij het Laatste Oordeel zullen "de barbaren" geroepen worden om het vonnis te voltrekken over Christenen (174): "de witte bloesems vallen, de zwarte bessen worden geoogst" (290). (13) Er zijn wat negatieve punten: ze zien er afstotend uit (174), zijn wraakgierig (174) en genadeloos in oorlog (190), behandelen hun vrouwen als vee (194) of slaven (198), stoten zwakken en ouden van dagen uit (250: "uitzonderlijke onmenselijkheid"), en de Bosjesmannen (Van Grevenbroek ziet ook hen niet als een aparte etnische groep) zijn werkelijk barbaars (254-256). Daartegenover staat echter een veel groter aantal positieve oordelen: over hun lichaamsbouw (174), gezondheid van lichaam en geest en hun scherpe zintuigen (174-178), gehardheid (180), wellevendheid (212), eerlijkheid (228), gastvrijheid (238), intelligentie (270), betrouwbaarheid, ijver en gulheid (272). Waar het om minder aantrekkelijke eigenschappen gaat, is Van Grevenbroek voorzichtig in zijn woordkeus. Terwijl Valentyn ronduit zegt dat de Khoi vanwege hun smeersels en buitenissige omhangsels (darmen) uitgesproken stinken ("het is met geen penne te beschryven ... hoe afgrysgelyk, onverdraaglyk ... zy in de wind op stinken" [2. 621]), merkt Van Grevenbroek slechts op dat deze make-up een apotropaeïsch doel had en dat de Europeanen er allerminst van hielden (206, 262). En in dezelfde context deelt hij mee dat de inboorlingen uiterst kritisch stonden tegenover de Europese gewoonte om publiekelijk te boeren en winden te laten (206). Het is opvallend en waarschijnlijk niet toevallig dat het werk van Peter Kolbe gekenmerkt wordt

door een soortgelijke welwillendheid tegenover de Khoi en een contrastering ten nadele van de Europeanen (2. 31, 32, 121, 123, 130, 132, 133).

Het is duidelijk dat Van Grevenbroek de regels van de *ars apodemica* (de techniek van reisbeschrijving) in een mate volgt. Zijn tijdgenoten Ten Rhyne, Schreyer en Dapper volgen allen de gevestigde traditie, die aan het einde van de 16e eeuw ontstond, om het etnografisch materiaal onder vaste hoofden onder te brengen: het uiterlijk, klederdracht, voedsel, huwelijksgebruiken, oorlogvoering enz. Van Grevenbroek behandelt dezelfde onderwerpen als de anderen, en er is een duidelijke poging van zijn kant om een zekere volgorde te bewerkstelligen. Maar hij dwaalt dikwijls af of onderbreekt zijn verhaal, zodat zijn methode een tamelijk losse en soms onlogische indruk schept. Merkwaardig zijn zijn retorische overdrijvingen, die soms een bijna hysterisch niveau bereiken. Van Grevenbroek weigert bijvoorbeeld om te onthullen welk gif de inboorlingen gebruiken voor hun wapens "uit vrees het oorlogsgeweld in Europa nog meer ammunitie te verschaffen en zodoende de weg te wijzen naar de uitroeiing van het mensdom, en door alle moeders en het nageslacht verafschuwd te worden" (191). De reuk van zwavel bij warmwaterbronnen in de Kaap geeft hem visioenen van vulkanische uitbarstingen zoals die van de Vesuvius en de Etna. "O, mag ik een valse profeet blijken te zijn, en mogen de goden door onze tijdige boetedoening ... en zoenoffers bewerken dat Jupiter zijn dreigende ... bliksemschichten zal neerleggen" (195). Toestanden onder de kolonisten in de Kaap worden vergeleken met dié in het mythische Huis van Pelops. "Een vrouw kan niet genoeg op haar hoede zijn voor haar man, een man voor zijn vrouw, een zoon voor zijn vader, een vader voor zijn zoon ... Broederliefde is zeldzaam, en goede mannen zijn hier zo gering in aantal als de poorten van Thebe of de mondingen van de Nijl" (285). Dergelijke maniëristische amplificaties zijn normaal in de poëzie van die tijd (Buck 1972: 53) maar worden vermeden in beschrijvend proza om de eenvoudige reden dat zij daar contraproductief zijn. Van Grevenbroek zag dit kennelijk niet in. Indien al wat we van hem hadden deze brief was, zouden we makkelijk tot de slotsom kunnen komen dat zijn oordeelsvermogen niet altijd gezond was.

4. Van Grevenbroeks Latijn

Deze indruk wordt niet beter wanneer we kijken naar Van Grevenbroeks taalgebruik. Zijn Engelse vertaler, Farrington, had het volgende daarover te zeggen: "... the Latin of Grevenbroek is not a satisfactory medium. It is dictionary Latin, laboriously compiled by a man of poor taste and inaccurate though very likely wide scholarship. It is full of tags from Vergil, Horace, Lucretius and others. The alleged elegance of the Latinity consists largely of curiosities of diction culled from Plautus, Cato, the Natural History of Pliny, Varro ... and any other storehouse of archaic and unfamiliar words. A peculiarly distressing feature of the style is the accumulation of masses of synonyms which add nothing to the narrative but confusion. Furthermore the sentences are often shapeless and endless, lumbering along from clause to

clause till they seem to drop from sheer exhaustion rather than to reach any intended goal" (Farrington 1933: 169). Een ieder die probeert om zijn weg te zoeken door zelfs maar een klein deel van de brief, zal het al gauw met Farrington eens zijn. Om Van Grevenbroeks verslaving aan reeksen synoniemen samengesteld uit obscure woorden te illustreren volgen hier twee voorbeelden. Hoewel de Kaap slechts een enkele soort kreeft kent, noemt hij deze in één adem *cammarus*, *astacus*, *pagurus*, *carabus* (184). Het eenvoudige mes door de Khoi gebruikt voor besnijding heet *secespita*, *clunaculus*, aut *excisorium scalpellum* (208). Zelfs voor een tijd die een vertoon van geleerdheid waardeerde, is een dergelijke zinloze opeenstapeling van obscure synoniemen verregaand. Zijn kennis van de klassieken was buiten kijf fenomenaal. De brief wemelt van de citaten en toespelingen. Ook hier kende Van Grevenbroek geen maat. Een willekeurige bladzij (296) levert er ten minste acht op: uit *Martialis*, *Plinius Minor*, *Cicero*, *Vergilius*, *Horatius* en *Quintilianus*. (14) Zijn beschrijving van zichzelf op dezelfde bladzij als studii assertum, involutum literis, et mansuetiorum Musarum amicum ("toegewijd aan de studie, verdiept in boeken en een vriend van de zachtaardige Muzen") is ongetwijfeld gerechtvaardigd, maar verleent hem nog geen aanspraak op goede smaak of creatief talent. Van Grevenbroeks bedoeling was klaarblijkelijk om een beschrijving van de Kaap en zijn inwoners te geven in een klassiek idioom. Als middelen moesten dienen een zwaar overwrocht Latijn en een overdaad aan klassieke verwijzingen. Het resultaat is dikwijls zo geforceerd en onnatuurlijk dat het komisch werkt, wanneer het niet irriteert.

5. Van Grevenbroek in Stellenbosch

Van Grevenbroek nam zijn besluit om zich op Stellenbosch te vestigen wellicht reeds lang voor zijn uittreden. Terwijl men nog bezig was om de instructies van commissaris-generaal Van Reede tot het stichten van een dorp in dit gebied, waar boeren al enige jaren gevestigd waren, uit te voeren, schreef Van Grevenbroek enthousiast in een Uitgaande Brief: "t is een lust, deze nieuwe volksplanting en haar bloeiende ommeslag te sien" (KA C1378: 89). In zijn testament noemt Van Grevenbroek de datum 10 maart 1700 in verband met het uitlenen van zijn slaaf Lubbert van Malabar aan twee "Coloniers an Stellenbos". Toen woonde hij er dus reeds. Ook verkreeg hij dat jaar vrijstelling van dienst in de militie van Stellenbosch (KA 1/STB 13/21). Op 17 december 1701 tekent hij als getuige samen met Pieter van der Bijl het testament van Jürgen Grimp(en) en zijn vrouw Elisabeth van Brakel (KA 1/STB/18/2: 28) en in 1704 en 1705 dient hij als ouderling (Res. 3: 400). In de Kaap was hij diaken geweest in 1691 en 1692 (Res. 3: 227). (15) Van zijn ouderlingschap in Stellenbosch weten we ook uit het dagboek van Adam Tas, want op 22 december 1705 schrijft Tas dat Van Grevenbroek al vanaf vijf uur in de ochtend voor Tas' deur op dominee Beck had zitten wachten. "Dat is een braaf ouderling die past op zijn predikant als een hond die Schut genoemd wordt", spot Tas (Tas 1705-1706: 128). Wat deed Van Grevenbroek zo vroeg voor Tas' deur op diens boerderij? Voorheen is wel gemeend dat Van

Grevenbroek zelf een boerderij gehad heeft (De Villiers 1979: 372-373), maar daar zijn geen aanwijzingen voor. Hij is klaarblijkelijk altijd een "bijwoner" geweest op de boerderijen van anderen, eerst bij Jürgen Grimp, en daarna bij Tas, toen die in 1703 met de weduwe Grimp trouwde en zo in het bezit kwam van Grimps boerderij. Dit verklaart waarom Van Grevenbroek zo vroeg voor Tas' deur zat te wachten (ook op 23 december), en ook waarom Tas op 27 december in de context van zijn eigen boerderij zegt dat Van Grevenbroek "thujs" gekomen is (Tas 1705-1706: 136). Later, in 1712, zoals we uit zijn testament weten, zal hij op de boerderij Welmoed van Jacob van der Heijde intrekken.

Op 18 januari 1706 woonde hij als pas afgetreden ouderling nog een kerkenraadsvergadering bij en "was de eerste die zeer wel sprak en zodanige taal voerde, die van alle de Leede wierde toegestemt" (Tas 1705-1706: 158). Vijf dagen later vergezelde Van Grevenbroek Adam Tas, Pieter van der Bijl en Jacobus Louw op een tocht langs vrienden om steun tegen Gouverneur Willem Adriaan van der Stel te consolideren (Tas 1705-1706: 162). Als gevolg van deze "samenzwering" werd een maand later Adam Tas, en daarna Jacob van der Heijde, gearresteerd en in het Kasteel gevangen gezet. Van Grevenbroek moet zich in een redelijk precaire situatie bevonden hebben. Als gewezen ambtenaar had hij nog altijd een hoge mate van affiniteit met het Kasteel. Zo zou men althans verwachten. Zijn antipathieën voor de Van der Stels – waarover later – zullen de zaken echter aanzienlijk vergemakkelijkt hebben. Hij was van nature loyaal en stond derhalve bij zijn nieuwe vrienden, de "onechte kinderen van de Compagnie", zoals de ambtenaren de vrijburgers noemden. In een schrijven van landdrost Starrenburg aan de gouverneur van 23 september 1706, toen Tas reeds zeven maanden gevangen zat, stelt Starrenburg voor dat een einde gemaakt wordt aan de correspondentie tussen Tas en Van Grevenbroek, en de gouverneur zegt dit te zullen doen (KA VC 17: 659; Leibbrandt 1896: 103-104). Die correspondentie ging via Tas' vrouw Elisabeth, die nu soms haar man mocht bezoeken. In een eerdere brief had Starrenburg geschreven " ... dat den toegang van juffrou Tas tot haar man een correspondentie tusschen hem, Greevenbroek en de andere quaataardige leevendig en gaande houd, en daardoor meer quaad dan goed gebrouwen word" (KA VC17: 646-647; Leibbrandt 1896: 101). Mevrouw Tas nam klaarblijkelijk brieven in en uit. Het feit dat Van Grevenbroek op de boerderij van Tas woonde mag er toe bijgedragen hebben dat de autoriteiten deze correspondentie toestonden. Tas moest toch instructies kunnen geven met betrekking tot zijn boerderij! Voorts kan de gouverneur aanvankelijk gedacht hebben dat de bemoeienis van de gewezen ambtenaar Van Grevenbroek zijn zaak goed zou kunnen doen. Tegen deze tijd zagen hij en de landdrost de ex-secretaris echter duidelijk als na aan de "quaataardige".

De vrijburgers triomfeerden. De gouverneur en de landdrost werden teruggeroepen en Tas keerde na meer dan dertien maanden weer naar zijn boerderij terug. In 1707 en 1708 tekende Van Grevenbroek nog met mede-Stellenbossers een paar verzoeken gericht aan de Politieke Raad (Res. 4: 29, 42-44) en dan is het jaren stil en weten we alleen (uit zijn testament) dat hij zich in 1712 op Welmoed vestigde, en dat Peter Kolbe hem ("myn byzonderen

vriend"; Kolbe 1727: 1.421) daar geregeld zal hebben bezocht. Over de tijd die verliep tussen het tekenen van het testament in februari 1714 en Van Grevenbroeks dood weten we niets. Dat hij begin 1726 (of misschien einde 1725) overleed kan afgeleid worden uit een aantekening van februari 1726 in het kasboek van de Stellenbosse kerk met betrekking tot ontvangst van fl.30- voor "kerkelijke gerechtigheid" op zijn naam (NGK G2 9/a). (16) Zijn boedel werd eerst op 11 november 1728 geïnventariseerd (KA 1/STB/18/32) en op 10 februari 1729 geveild (KA 1/STB/29/176).

6. Van Grevenbroeks testament

Behalve dat Van Grevenbroeks testament een van de weinige door de testateur zelf geschreven testamenten is in het vroege Kaapse Archief (CJ 1039: 97-105; MOOC 7/1/4 (kopie)), is het ook het meest persoonlijke. Naast personalia bevat het ook verdere opmerkingen die helpen om wat we uit andere bronnen, zoals de Latijnse brief en ambtelijke VOC-stukken, over zijn leven en persoonlijkheid weten, in ruimer perspectief te plaatsen. Zijn banden met Nederland had hij nooit verbroken, maar veel van zijn tijdgenoten daar waren waarschijnlijk reeds overleden. Familieleden komen niet voor in het testament. Van de zes Nederlandse begunstigen wonen er twee in Amsterdam en drie in 's-Gravenhage. Een van hen is een "Juffrou Elizabeth de Visscher, genaamd De Joncourt, mijn trouwhartige Vrundinne". De opvallende verandering in het schrift hier mag duiden op een emotionele betrokkenheid van Van Grevenbroek bij deze persoon. Een oude vlam wellicht in het verre Nederland. (17) De andere Nederlanders zijn een koopman in Amsterdam die van de fl.1150- die hij zal erven (18) de twee reeds genoemde zilveren bekers moet laten vervaardigen voor twee predikanten, en een mijnheer van Dijk en zijn zuster die samen fl.172- krijgen. Van Grevenbroek verzoekt de twee om dit geringe bedrag niet te versmaden met de verontschuldiging dat "d'Africânse Gedrogtens bijna geheel en al van't mijne mij hebben beroofd". Over deze wrok van Van Grevenbroek later meer. Dan is er nog een in Kopenhagen woonachtige Jacobus Mook die vrijgesteld wordt van terugbetaling van 50 rijksdaalders geleend geld, zoals ook de weduwe van een collega-boekhouder bij de VOC in Amsterdam (fl.400- "onder haar berustende").

Bijna een derde van het totale bedrag (fl.4819-) dat Van Grevenbroek vermaakt, is uitstaand geld dat de begunstigen in sommige gevallen van de schuldenaren moesten zien te verhalen. De Kaapse Diakonie of Armenbesorgers krijgen zo 200 rijksdaalders "dewelke Heer Hendrik van der Stel onderkoopman in dienst der Edele Compagnie mij alzedert ruim twintig Jaren an geleend so goud als zilver geld schuldig is". Deze zoon van Simon van der Stel bevond zich op dat moment in Macassar of Batavia. De Diakonie van Stellenbosch ontving 130 rijksdaalders die twee kolonisten in Stellenbosch nog altijd aan Van Grevenbroek verschuldigd waren voor het lenen van zijn slaaf Lubbert van Malabar van 1700 tot 1711. Persoonlijke kleine bezittingen gingen naar relaties en vrienden en hun kinderen in Stellenbosch en de Kaap.

Kapitein Dominique de Chavonnes ontving Van Grevenbroeks "degen med silver gevest, twee silvere haken tot desselves geheng, neffens een rottang met silvere knop". De Chavonnes was de zoon van een vroegere kapitein van het garnizoen (1686-1689) die Van Grevenbroek goed gekend moet hebben, en een neef van de nieuwe gouverneur Maurits de Chavonnes (1714-1724). Hij was dus een waardig erfgenaam voor deze statussymbolen. Een vaandrig aan het Kasteel ontving Van Grevenbroeks tabaksdoos en 24 gouden fil de graine knopen. Zijn zakhorloge ging naar Jacob van der Heijde's dochter Hester, en zijn zadel, laarzen, sporen, wapens, zilveren gespen en "mijn groot tafelboek" (bijbel) naar Jacob van der Heijde junior. De Hugenoot Pierre Villiers kreeg Van Grevenbroeks ring en Aletta van Wijk "Jonge Dogter an Stellenbos" zijn zilveren lepel, vork en mes. "An de tve slaven dewelke mijn dood Liggaam staan ten grave te dragen bespreek ik mijn beddegoed".

Van Grevenbroek schreef zijn testament op Welmoed, waar hij al geruime tijd woonde en waarschijnlijk van plan was om te blijven. De positie van Jacob van der Heijde, de eigenaar van Welmoed, en zijn afstammelingen in het testament doet dit althans vermoeden. Jacob senior erft "ses ellen violet Laken" en Van Grevenbroeks "Japanze nagtrok" en alle zilveren knopen van zijn kleding. "Voords in erkentenis van 't goede ten sijnen huijse genoten op Welmoed zedert den 13= Augusti des Jaars 1712 dat daar med mijn Lijveigen Isaak van Negombo ben gekomen, van huijsvesting, kost en drank && versien, zijnde mijn opgemelde Lijveigen 's nagts tussen den 16= en 17= febr. 1713 an een kwijnende siekte dewelke meer dan 7 tot 8 maanden hem bijgebleven is, op Welmoed voornoemd overleden: so legatere ik nog an geseide Mons= Jacob van der Heijde sevenhonderd en drieentachtig hollandse guldens med enig kleingeld, onder Hr Johannes Swellengrebel onderkoopman Dispensier an de Caab berustende". Vervolgens stelt Van Grevenbroek tegen het einde van zijn testament Isaak Schepers, echtgenoot van Jacobs dochter Hester, aan als universele erfgenaam. De bedoeling is duidelijk om zodoende voor Van Grevenbroeks voortgezette verblijf op Welmoed te vergoeden. Alles wat niet aan specifieke personen was vermaakt zou dus aan Van der Heijde's schoonzoon toevallen. (19) Helaas heeft deze regeling niet gewerkt, want de universele erfgenaam overleed voor de testateur. In 1725 hertrouwt zijn weduwe Hester met Andries Schutte, die op deze wijze de nieuwe eigenaar van Welmoed wordt (SABW 4: 580). Zodoende moest er na Van Grevenbroeks dood toch nog een boedelveiling plaatsvinden. Van Grevenbroek is waarschijnlijk inderdaad tot zijn dood op Welmoed blijven wonen en is van daaruit begraven, want de kosten van zijn begrafenis werden door Andries Schutte betaald en uit de opbrengst van de boedelveiling aan hem vergoed (KA 1/STB/19/176).

7. Van Grevenbroek als persoon

We hebben nu een aantal teksten besproken die of door Van Grevenbroek geschreven zijn of waarin hij op een of andere wijze een rol speelt. Welke

afleidingen kunnen wij daaruit maken met betrekking tot zijn persoonlijkheid? Interessantheidshalve is Van Grevenbroeks handschrift voorgelegd aan een grafoloog. (20) Haar karakterisering van hem was: een uiterst conventionele persoon, een perfectionist, een harde werker met een sterke begeerte naar erkenning; diplomatiek en geïnteresseerd in anderen, met een grote behoefte aan gezelschap. Het zijn allemaal eigenschappen die wij ook in zijn eigen geschriften en in de getuigenissen van anderen tegenkomen. Over het zwaarwichtige Latijn waarmee hij indruk dacht te maken is reeds gesproken. Het feit dat hij zich al aan het begin van zijn verblijf aan de Kaap opwierp als een kenner van de Khoi en bezoekers op zijn pas verworven inzichten trakteeerde, wijst eveneens op een behoefte om te imponeren. Dat hij daarin slaagde – de Franse bezoekers noemen hem een "intelligente" en een "zeer betrouwbare" man – duidt waarschijnlijk evenzeer op sociale en verbale gaven als op intelligentie. Diplomatiek was hij zeker. Commissaris-generaal Van Reede tot Drakestein was tijdens zijn korte verblijf aan de Kaap (18 april-16 juli 1685) in onverkwikkelijke ruzies verwickeld met een andere commissaris-generaal die zich daar toevallig ook bevond: Rijckloff van Goens. Toen Van Goens op het punt van vertrekken stond kwam men er achter dat zich aan boord van zijn schip slaven van de Compagnie bevonden die Van Goens wederrechtelijk mee wilde nemen, en ook een verstekeling, de assistent Borremans, waarschijnlijk met medeweten van Van Goens. Van Grevenbroek werd mede aan boord gezonden om Van Reede's bevelen over te dragen "alles met beleeftheijt en eerbiedigheijt aan de bedieningh en character van sijn Edele als Raet van India" (Van Reede: 76). Van Grevenbroek heeft zijn aandeel in deze gevoelige zending naar de recalcitrante Van Goens klaarblijkelijk tactisch gehanteerd. Tegen het einde van zijn Latijnse brief noemt hij een aantal aanzienlijke VOC-functionarissen die hij hoogachtte en van wier "uitzonderlijke toegenegenheid" jegens hem (284: *singularem in me affectum*) hij zich verzekerd wist. Daaronder bevinden zich de beide antagonisten Van Reede en Van Goens. Ook in het Dagregister en de Uitgaande Brieven van de Politieke Raad toont hij deze tact en hij probeert geregeld om Simon van der Stel in het door deze begeerde gunstige daglicht te stellen. De commandeur "vervoegde sig anstonds ... na 't strand en gestrande schepen" (KA C 1390: 68) en "sparende d'Edele Heer Commandeur geen moeijte ... " (KA C 1378: 68). Tijdens een bezoek van Van der Stel aan het jonge Stellenbosch is er "in ses dagen anwesens van den Edelen Heer Commandeur op Stellenbosch in de respectieve wercken met 't selve volk meerder gevorderd als in ses volkome maanden voor dato geschied is" (KA C 1894: 49).

Het heeft Van Grevenbroek niets opgeleverd. In de 10 jaar van VOC-dienst aan de Kaap is hij nooit bevorderd boven het ambt van secretaris en de rang van boekhouder. Het heeft hem diep gegriefd. Er is over hem gelopen (*conculcatus*), zegt hij, en hij is schandelijk behandeld (*pessime habitus*), ondanks al zijn inspanningen en slapeloze nachten in het belang van het algemeen (*bono publico*) (296-298). In zijn Latijnse brief vinden we de typische rancune van de gepasseerde jegens hen die wel carrière gemaakt hebben. "Er zijn er die twee of drie ambten vervullen, personen wier geestelijke armoede, gebrek aan intellect, ongeschiktheid voor dienst en totaal gemis aan enige deugd hen zelfs voor een enkel ambt ongeschikt maken"

(290). Het is niet de VOC die Van Grevenbroek daarvoor blameert – hij blijft altijd met eerbiedige termen naar deze instelling en de Nederlandse bestuurders verwijzen – maar de Kaapse gouverneur. Simon van der Stel ontbreekt opvallend in de korte lijst van VOC-ambtenaren die Van Grevenbroeks achting hadden (284). Er waren nogal wat zwakke plekken in Van der Stels karakter. Zo liet zijn plichtsbesef te wensen over. Commissaris Van Reede's finale oordeel daarover is vernietigend (Van Reede: 226-227) en hij wijst de commandeur op "het onderscheijft tussen ons eijgen vermaek ... en wat wij het gemeen schuldigh zijn ... omdat wij onse meesters en niet ons eijgen selven moeten dienen". Van der Stel was opvliegend (hij heeft zijn vrouw met een mes gestoken) en onverschillig ten opzichte van de gevoelens en belangen van zijn ondergeschikten. Van Reede sprak hem ook hierover aan (Van Reede: 225, 241). Niet alleen Van Grevenbroek heeft onder Van der Stels onverschilligheid geleden. Een goede parallel met zijn ervaring is die van de uiterst verdienstelijke korporaal Callenbagh die, ondanks zijn smeekbeden, jarenlang door Van der Stel zonder bevordering als posthouder op Robbeneiland is gehouden tot hij bijna gek werd (Sleigh 1993: 360-362). (21) Van der Stels losse houding ten opzichte van de belangen van "het gemeen" moet de toegewijde Van Grevenbroek ook een doorn in het oog geweest zijn. Het algemeen belang stond bij hem voorop. Het duikt geregeld op in zijn Latijnse brief (192, 282, 284, 296, 298) en ligt besloten in de leuze die soms zijn handtekening vergezelt: *prodesse omnibus, nocere nemini* ("allen van nut zijn, niemand benadelen"; Res. 3: 281, 283). Ook in de VOC-documenten van zijn hand komt hij naar voren als precies en toegewijd. Van Reede gebruikte hem dan ook onmiddellijk bij het corrigeren van wanbeheer en corruptie (Van Reede: 46, 164, 197, 207) en vroeg hem om hem naar India te vergezellen. Later wekte zijn bijna fanatieke toewijding als ouderling de lachlust van zijn vriend Tas (Tas 1705-1706: 128, 136).

De diepte van Van Grevenbroeks afkeer voor Simon van der Stel (en diens zoon en opvolger Willem Adriaan) blijkt eerst goed uit een paar kantaantekeningen die hij later maakte in de marge van een Italiaans boek dat aan hem behoort heeft en dat in de Nasionale Biblioteek in Kaapstad beland is. Het betrokken werk, *Discorsi del signor Scipione Ammiato sopra Cornelio Tacito* (1642), is een moralistisch commentaar op de Romeinse geschiedschrijver Tacitus. Van Grevenbroek voegde daarbij in de kantlijn – voor wie anders dan voor zichzelf – enige beschouwingen vanuit een persoonlijk Kaaps perspectief. Waar de Italiaanse auteur uitweidt over Tacitus' stelling dat de ergste misdadigers dié zijn die anderen ook slecht maken, voegt Van Grevenbroek, eveneens in het Italiaans, bij: "Dat was het geheim van de Heren Van der Stel, die er op uit waren om alle inwoners van de Kaap even slecht te maken als zijzelf" (414). In verdere kantaantekeningen noemt hij hen "tirannen" (91) en "allergrootste schurken (*huomini sceleratissimi*) en verraders van hun meesters, de Compagnie"(270). "Tijdens het bewind van de Van der Stels", zegt hij, "genoten de meest misdadigen (*li piu scelerati*) voorkeur boven de meest deugdzamen (*li piu vertuosi*)" (143). Dit alles is geschreven met dezelfde hand die vleiende opmerkingen over Simon van der Stel had geschreven in de officiële VOC-stukken. De opgekropte woede moet erg geweest zijn, maar hij durfde deze slechts op deze heimelijke wijze, voor

zichzelf, op schrift te stellen. Toen hij de kans had gehad om zich in het openbaar te uiten, door het klachtschrift tegen Willem Adriaan van der Stel te tekenen, had hij dat niet gedaan. Ook in zijn Latijnse brief durfde hij niet verder te gaan dan Simon van der Stel dood te zwijgen. Waar hij mogelijk op hem zinspeelt (296), kan Van der Stel slechts voor insiders herkenbaar geweest zijn. Openlijk stelling nemen tegen het boven hem gestelde gezag kon deze correcte ambtenaar niet, zelfs niet na zijn aftreden. Des te meer waardering verdient de steun die hij zijn vriend Adam Tas verleende toen deze in het Kasteel gevangen zat. Het moet niet makkelijk voor hem geweest zijn om zo in het openbaar gezien te worden aan de kant van rebellen tegen de autoriteit.

In de ogen van Van Grevenbroek deugde het gros van zijn VOC-collega's niet. "Ze stormen blindelings voort, zonder enige aandacht voor het gezag van de Bestuurders van onze Maatschappij, gewetenloos al het geld dat ze in handen kunnen krijgen naar zich toe schrapend, deugd veronachtzamd ter wille van geld (284) ... en eerst wanneer de kolonie gezuiverd zal zijn van deze plundersaars en van dit schandelijk uitvaagsel ... zal zij tot bloei komen." (296). De leider van deze rovers wordt beschreven als een "bol-ogige vechtersbaas en dievenkoning" (296). Indien deze anonus niet Simon van der Stel is, dan is het zeer waarschijnlijk de wegens diefstal verbannen, maar in 1695 – toen Van Grevenbroek zijn Latijnse brief schreef – weer in volle eer en glorie herstelde garnizoenskapitein Olof Bergh. (22) Kolonisten werden natuurlijk altijd en overal gedreven door zelfzucht en begeerte naar gewin. Columbus had dit al tot zijn teleurstelling ervaren, en de Europeanen aan de Kaap waren geen uitzondering (Gaastra 1991: 94-101; Schutte 1989: 302). Van Grevenbroeks ontsteltenis hierover is niet minder een blijk van zijn naïviteit dan van zijn hoge ethische normen. Het mag ook zijn gunstige ziening van de autochtone bevolking bevorderd hebben: "van ons hebben ze ... ruzie, dronkenschap, bedrog, roof, diefstal, ondankbaarheid – zaken die ze vroeger niet kenden – en ... de vervloekte dorst naar goud geleerd" (172). De VOC is waar "alle misdadigers en schurken" (... facinorosi et flagriones) van Europa zich aanmelden om hun geluk te zoeken (236). Geen wonder dat hij zich terugtrok op Stellenbosch, weg van het centrum van verderf aan de Kaap. Niet dat de boeren engeltjes waren. Het waren "zulke ruwe gasten" (Res. 3:185), onverantwoordelijke verkwisters (278), en hun goede fortuin en de goedkope arbeid van slaven en Khoi had hen lui gemaakt (272). Maar hun levensstijl was nog altijd verkieslijk boven die aan de Kaap.

Een mate van afgunst zal zeker een rol gespeeld hebben in Van Grevenbroeks wrok. Hij was toch zeker niet op relatief late leeftijd, als 40-jarige, in dienst van de VOC naar Afrika gegaan om steeds in de rang van boekhouder te blijven, tegen een salaris van fl.513- per jaar, hetzelfde als dat van een ziekentrooster? Dat hij wel degelijk aandacht had voor materieel gewin blijkt uit zijn bijna watertandende beschrijving van de rijkdom van de in die tijd rijkste boer, Henning Hüsing, de oom van Adam Tas (278). Het schijnt dat hij zelf ook wat handel geprobeerd heeft, maar zonder succes. Na een beschrijving van de gevaren van de zeehandel schrijft hij: "het weinige dat ik zelf hierin ervaren heb tot mijn schade en verlies zal ik te gelegenertijd vertellen" (236). Waarschijnlijk verwijst hij naar deze financiële terugslag wanneer hij elders

zegt dat zijn eigen collega's om zijn ongeluk hadden gelachen, maar een "kannibaal" samen met hem had gehuild (224). De kannibaal was dan wellicht zijn eigen slaaf geweest. Andere verliezen haalde hij zichzelf op de hals door geld uit te lenen. Een groot deel van het geld dat hij naliet was uitstaande bij anderen. Hij was ongetwijfeld een makkelijk slachtoffer. Kort voor zijn uittreden in 1694 leende hij nog geld aan Hendrik van der Stel, zoon van de man die hij verafschuwde en die hem naar zijn gevoel tien jaar miskend had, en na 20 jaar had hij het nog niet terug, zoals uit zijn testament blijkt. Terecht of ten onrechte blameerde hij in zijn testament zijn collega's en landgenoten in Afrika, die "Africânse Gedrogtens", voor zijn financiële debacles.

Ondanks zijn frustraties en wrokgevoelens bleef Van Grevenbroek een medelevende persoon. Dit was hij van nature, zoals uit al zijn geschriften blijkt. In de Uitgaande Brieven is er dikwijls een "God zij dank" als iets voor anderen goed afgelopen is, of andere getuigenis van meeleving, bijvoorbeeld bij het vergaan van schepen in Tafelbaai in 1692: "Het droevigste van alles was so veel sielen in 't uijterste gevaar harer levens te sien, en haar jammerlijk kermen te hooren sonder dat men enig middel t'haren behoudenis konde uijt vinden" (KA C 1390: 69). De anonieme weldoener van de jonge schipbreukeling die in 1686 berooid in de Kaap opdaagde (230), was waarschijnlijk Van Grevenbroek zelf. Ook zijn beschrijving van de Khoi, zo anders dan de meeste andere, getuigt van zijn welwillendheid. Dat hij een goede vriend was, bewijst zijn gedrag tijdens de jaren 1705-1707, en de zorg waarmee hij zijn bezittingen, klein en groot, verdeelde onder zijn oude en meer recente vrienden en hun kinderen. De omstandige beschrijving in zijn testament van de ziekte en dood van zijn slaaf Isaak op Welmoed toont dat dit hem werkelijk geraakt had. Hij dacht zelfs vooruit aan de twee slaven die zijn kist ten grave zouden dragen. Zij zouden zijn beddengoed krijgen. Hoewel vanwege de VOC indirect bij de slavenhandel betrokken en zelf slaveneigenaar, zag hij het onrecht daarvan in (224).

De combinatie van Van Grevenbroeks goede hoedanigheden en zwakheden maakte hem tot een "type", vooral onder de boerenbevolking van Stellenbosch. Zijn jongere en veel scherpere vriend Tas nam hem zelden ernstig. Weliswaar had hij waardering voor Van Grevenbroeks intelligentie en verbale vermogens (Tas 1705-1706: 158), maar verder zijn zijn opmerkingen altijd spottend, zoals in zijn beschrijving hoe Van Grevenbroek de hele dag "gelaarst en gespoort" op dominee Beck had zitten wachten (Tas 1705-1706: 128-130). Of toen hij in de Kersttijd tijdens een aanhoudende regenstorm twee nachten lang op kussens in de kerk had geslapen om indien nodig alarm te kunnen slaan (Tas 1705-1706: 136). "Groote vroomheid en godsdienstigheid van den ouden Lubbert, (23) so men 't niet liever eijgenzinnigheid mag noemen ... malle fratsen", meende Tas. Op de terugweg na een rondgang langs vrienden hadden Tas en andere reisgenoten "vrij wat vermaak met Mr. Greevenbroek" (Tas 1705-1706: 164). Het vraagt weinig verbeelding om te beseffen dat Van Grevenbroek het object van dit vermaak was geweest. Tas zou echter spoedig de goede eigenschappen van de oud-secretaris leren waarderen.

8. De boedelveiling

De laatste jaren voor zijn overlijden in 1726 was Van Grevenbroek waarschijnlijk niet meer compos mentis geweest. Indien wel, zou hij zijn testament aangepast hebben na de dood van zijn universele erfgenaam Isaak Schepers. Ook andere erfgenamen waren hem voorgegaan. Het tijdsverloop van drie jaar tussen zijn dood en de veiling van zijn boedel op 10 februari 1729 moet waarschijnlijk gezocht worden in de noodzaak om vast te stellen wie van de erfgenamen, ook in Nederland, nog leefde. In de Kaap waren behalve Isaak Schepers ook kapitein de Chavonnes, de Hugenoot Pierre Villiers en de "Jonge Dogter" Aletta van Wijk er niet meer. Daarom vinden we in de vendu-lijst in het Kaapse Argief (KA 1/STB/19/176) een "rotting met silverknop", een "goude ring met steen" en een zilveren lepel, vork en mes. Alle verdere goederen, waarvan de lijst zes bladzijden beslaat, zouden naar Isaak Schepers gegaan zijn als hij nog geleefd had. Het is een inventaris typisch voor een heer van stand: veel kleren (44 hemden en 15 dassen) en rollen zijde en damast. Merkwaardig is het grote aantal "copjes en pieringtjes (schoteltjes)" (120). Die zullen wel niet allemaal voor eigen gebruik zijn geweest. Opvallend is het ontbreken van meubilair zoals tafels, stoelen of een bed, misschien een aanduiding dat hij de laatste jaren door anderen verzorgd is geweest.

Het meest kenmerkend voor zijn persoon zijn natuurlijk de boeken, ongeveer 380 in totaal, die het eerste geveild werden. Helaas, maar zoals gebruikelijk, worden geen titels genoemd. Ze zijn grotendeels in partijen van tien en twintig verkocht en brachten in totaal 36 rijksdaalders en zeven schellingen op, dat wil zeggen minder dan één schelling per stuk gemiddeld. Dat is heel weinig. Ter vergelijking: op dezelfde veiling gingen twee glazen flesjes samen voor twintig en drie kammen voor veertien schellingen. Een paar jaar eerder had de veel kleinere boekerij van Adam Tas een totaal van 84 rijksdaalders opgebracht (KA MOOC 10/3: 54 en 55). (24) Twee van diens boeken leverden samen vijftien rsd. op, een boek zeven rsd. en twee andere samen ook zeven rsd. Goede boeken waren duur, of ze nu in Europa besteld werden of op plaatselijke veilingen gekocht (Pieters 1997: 75). We kunnen aannemen dat in Van Grevenbroeks boedel zich weinig boeken bevonden die voor plaatselijke aspirant-kopers aantrekkelijk waren. Het gemiddelde bedrag per boek in de duurste partij was minder dan vier schellingen oftewel minder dan een halve rijksdaalder. Tien partijen van twintig boeken en acht van tien brachten elk minder (in de meeste gevallen veel minder) dan één rijksdaalder op. Twee mogelijke redenen kunnen genoemd worden. Ten eerste kan Van Grevenbroeks boekenbezit groter geweest zijn maar hadden de beste boeken tijdens de jaren van zijn geestelijke afwezigheid of gedurende de drie jaar die sedert zijn dood verlopen waren, reeds andere eigenaars gevonden. Ten tweede zal een groot deel van Van Grevenbroeks boekenbezit voor weinigen in de Kaap aantrekkelijk geweest zijn, omdat het in belangrijke mate uit Latijnse teksten bestond. Er waren altijd wel personen met een, soms onverwachte, klassieke achtergrond en belangstelling, maar zij waren natuurlijk een kleine minderheid (Pieters 1997: 33-38; Biewenga 1996: 109-121). (25) De voor-

naamste koper van Van Grevenbroeks boeken was een zekere Emanuel Pennard, verder niet bekend. Hij kocht 190 boeken. Dominee Slicher, predikant voor Stellenbosch en Drakenstein, de Stellenbosse voorzanger en onderwijzer Antonie Faure, en de Drakensteinse vrijburger Johann Lo(u)rentz kochten elk 40 of meer boeken, de laatstgenoemde tevens een partij land- en zeekaarten.

Gedurende een periode van ongeveer dertig jaar na Van Grevenbroeks dood geraakte de Kaapse bibliofiel Joachim Nikolaus von Dessin langs onbekende en waarschijnlijk diverse wegen in het bezit van 91 boeken met de naam van Van Grevenbroek als eertijdse bezitter. Sommige daarvan bevatten als convoluten meer dan één werk. Von Dessins verzameling vormt de basis van de huidige Suid-Afrikaanse Nasionale Biblioteek te Kaapstad, zodat deze boeken zich thans daar bevinden. Men kan er over twisten of deze selectie statistisch geheel representatief is voor het totaal van Van Grevenbroeks boekerij, maar in een beperkte mate zal het toch wel zo zijn. Van de 91 boeken zijn er 74 (81%) in Latijn (sommige met Grieks), vier in Nederlands, tien in Frans, en één elk in Italiaans, Spaans en Engels. De 27 rechtshandboeken vormen bijna 30% van het bestand. Klassieke auteurs met commentaar komen tweede (22), gevolgd door thesauri en andere taalkundige verzamelwerken (11). Zeven boeken gaan over filosofische en morele onderwerpen, zeven over historische en politieke, twee over retorica, vier bevatten moderne Franse literatuur, en er is één Franse en één Engelse grammatica, één boek over navigatie, twee over geometrie, één over astronomie, één over plantkunde, en vier zijn godsdienstige werken. Het bestand is dus grotendeels van een zwaar intellectueel gehalte met weinig lichte kost. Eenmaal in de Kaap schijnt Van Grevenbroek weinig boeken meer besteld te hebben. Slechts drie boeken hebben een verschijningsdatum van na 1684 en een daarvan (over plantkunde) was een geschenk. Kenmerkend is het grote aantal thesauri (11) die hem geholpen zullen hebben met zijn grote Latijnse woordenschat.

De veiling bracht een bedrag op van 243 rsd. en 6 schellingen. In een verrekening van de nalatenschap van 21 aug. 1730 (KA 1/STB/19/176) verschijnt het equivalent (ongeveer) daarvan in guldens: fl.736.2. Daarvan worden dan diverse gemaakte onkosten in mindering gebracht, onder andere fl.232.2 voor "begravnisoncoste". (26) Het was Van Grevenbroeks wens geweest om door twee slaven ten grave gedragen te worden en dat zijn begrafenis ook verder eenvoudig zou wezen: "buijten alle uijtwendige pragt ... niet in kerk nog kerkhov maar op de werv van 't huijs alwaer ik deser wereld sal komen t'overlijden, gelegd in de kleinste eijkenhoute mijner kisten, bewoeld in mijn blauwe deke." Het was natuurlijk allemaal een doorzichtig vertoon van nederigheid: de kleinst mogelijke kist, geen plechtigheid, twee slaven in plaats van de gebruikelijke zes vrijlieden (Biewenga 1999: 255), en niet in de kerk of het kerkhof, maar in de tuin of het veld. Met het laatste ging hij in tegen de bezwaren die er in zijn tijd bij kerk en overheid bestonden tegen het begraven buiten kerk of kerkhof (Res. 3: 181, Res.5: 394-396). Indien daarvoor geen dwingende redenen bestonden, stond daarop een boete, welke bij de instelling daarvan in 1687 negen rijksdaalders (fl.27-) had bedragen (Res. 3: 181). Dergelijke bedragen stegen met de jaren, verdubbelden zelfs soms (Biewenga

1999: 254), zodat de boete in 1726 makkelijk twaalf rijksdaalders (fl.36-) beliep. De helft daarvan, oftewel fl.18-, moest aan de kerk betaald worden (Res. 3: 181). Dit verklaart waarom in het kasboek van de kerk van Stellenbosch in februari 1726 bij de naam van Van Grevenbroek in plaats van het gewone bedrag van fl.12- voor "kerkelijke gerechtigheid" (Biewenga 1999: 254) het uitzonderlijke bedrag van fl.30- verschijnt (NGK G2 9/a). Het is tevens het bewijs dat Van Grevenbroeks wens om niet in de kerk of op het kerkhof begraven te worden, geëerbiedigd is. De eigenaar van Welmoed, Andries Schutte, betaalde de "begrafnisoncoste" en werd later daarvoor uit de opbrengst van Van Grevenbroeks boedelveiling vergoed (KA 1/STB/19/176). Het ligt dus voor de hand om aan te nemen dat Van Grevenbroek tot zijn dood op Welmoed is blijven wonen en dat hij daar begraven is. Van zijn graf is echter helaas geen spoor meer te vinden (Vos 1998). Wellicht was de grafsteen versierd met zijn wapen, zoals toen gebruikelijk was. Mogelijk is de tekening daarvan in de verzameling van de negentiende-eeuwse schilder en heraldicus Charles Bell (Pama 1972: plaat 17: 256) aan deze grafsteen ontleend, al is dat niet erg waarschijnlijk. [\(27\)](#) Wel mogen we aannemen dat men ook nog gehoor zal hebben gegeven aan het verzoek in Van Grevenbroeks testament om op zijn zerk de spreuk aan te brengen: Hic exspectat resurrectionem JG De Grevenbrouk ("Hier rust in afwachting van de wederopstanding Jan Willem van Grevenbroek").

Universiteit van Stellenbosch

Archiefbronnen in het Kaapse Staatsarchief, Kaapstad (KA)

Testamenten

CJ 1039: 97-105; MOOC 7/1/4

Rechtsrollen

CJ 3; CJ 4

Inventarissen (van boedels)

1/STB/19/176; 1/STB/18/32; MOOC 10/3

Dagregister (van Politieke Raad); nieuwe nummering

C 1887-1904; VC 12; VC 17; zie ook Bibliografie: Leibbrandt 1896

Uitgaande Brieven (van Politieke Raad); nieuwe nummering

C 1373-1397

Resolusies van de Politieke Raad

Zie Bibliografie: Resolusies

Archiefbronne in het archief van de Nederduitse Gereformeerde Kerk, Kaapstad (NGK)

G2 1/1; G2 9/a

Bibliografie

Biewenga, Ad. 1999. De Kaap de Goede Hoop – Een Nederlandse Vestigingskolonie, 1680-1730. Amsterdam: Samenwerkende Uitgeverijen Prometheus – Bert Bakker.

Biewenga, Ad. 1996. Alfabetisering aan de Kaap de Goede Hoop omstreeks 1700. Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans 3.2, dec. 1996 (109-121).

Böeseke, A.J. 1961. Inleiding bij Resolusies 3; zie aldaar.

Bruijn, J.R., Gaastra, F.S., Schöffer, I. (eds.). 1979. Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries. Volume II. Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote Serie, 166. The Hague: Martinus Nijhoff.

Buck, A. 1972. Dichtungslehren der Renaissance und des Barocks. In: Neues Handbuch der Literaturwissenschaft, Band 9, I Teil (28-60). Frankfurt am Main: Athenaion.

Dapper, Olfert. 1688. Kaffraria of Lant der Kaffers anders Hottentotten genaemt. In: The Early Cape Hottentots. 1933. Van Riebeeck Society Publications no. 14 (1-77). Cape Town: Van Riebeeck Society.

De la Caille, N.L. 1763. Journal historique du voyage fait au Cap de Bonne-Espérance. Engelse vert. in: R. Raven-Hart, Nicolas Louis de la Caille – Travels at the Cape 1751-53 (1976). Cape Town/Rotterdam: Balkema.

De Villiers, A. 1972. Johannes Guilielmus Grevenbroek. In: F. Smuts (red.), Stellenbosch Drie Eeue (372-373).

Farrington, B. 1933. Translator's Note in Grevenbroek, J.G. de/van. 1695. Elegans et accurata ... etc. (169-170). Zie aldaar.

Franken, J.L.M. 1926. Die Franse Vlugtelinge (IV). Die Huisgenoot, 2 april 1926 (21-25).

Gaastra, Femme S. 1991. De geschiedenis van de VOC. Zutphen: Walburg

Pers.

Gessel, M. van & Kieskamp, A. 1995. Ongelukkig of droevigh verhaal van 't schip de Gouden Buys. Amsterdam: Stichting Terra Incognita.

Grevenbroek, J.G. de/van. 1695. Elegans et accurata gentis Africanae circa Promontorium Capitis Bonae Spei vulgo Hottentotten nuncupatae descriptio epistolaris. In: The early Cape Hottentots (172-299). Van Riebeeck Society Publication No. 14 (1933). Cape Town: Van Riebeeck Society.

Houtman, C. (ed.). 2001. Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het protestantisme. Deel V. Kampen: Kok.

Kolbe, P. 1727. Naaukeurige en uitvoerige beschryving van de Kaap de Goede Hoop. Twee delen. (Nederlandse vertaling van Caput Bonae Spei Hodiernum. 1719. Nürnberg.) Amsterdam: Balthazar Lakeman.

Leibbrandt, H.C.V. 1896. Précis of the Cape Archives. Journal 1699-1732. Cape Town: Government Printers.

Lieburg, F.A. van, 1996. Repertorium der Nederlands-Hervormde predikanten tot 1816. Deel I: Predikanten. Dordrecht: F.A. van Lieburg.

Mentzel, O.F. 1785. Beschreibung des Vorgebirges der Guten Hoffnung. Engelse vert. in: A Geographical and Topographical Description of the Cape of Good Hope. Vol. 4, 6 en 25 van de Van Riebeeck Society Publications (1921, 1925, 1944). Cape Town: Van Riebeeck Society.

Mossop, E.E. 1931. Journale van Bergh en Schrijver. Van Riebeeck Society Publication No. 12. Kaapstad: Van Riebeeck Society.

Pama, C. 1972. Heraldry of South African Families. Cape Town: A.A. Balkema.

Penn, Nigel. 1997. Notes towards a rereading of Peter Kolb. Kronos. Journal of Cape History/Tydskrif vir Kaaplandse Geskiedenis. No. 24, nov. 1997 (41-45).

Pieters, Vybeke. 1997. Boeken aan de Kaap – Een onderzoek naar de Dessiniaanse bibliotheek in haar sociaal – culturele context. Ongepubl. doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.

Raum, J.W. 1997. Reflections on reading Peter Kolb with regard to the cultural heritage of the Khoisan. Kronos. Journal of Cape History/Tydskrif vir Kaaplandse Geskiedenis. No. 24, nov. 1997 (30-40).

Raven-Hart, R. 1971. Cape Good Hope 1652-1702. The first fifty years of Dutch colonisation as seen by callers. Volume Two. Cape Town: A.A. Balkema.

- Reede tot Drakestein, H.A. van. *Journal van zijn verblijf aan de Kaap*. A. Hulshof (ed.). In: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (Gevestigd te Utrecht)* 62, 1941 (1-245).
- Resolusies van die Politieke Raad 1681-1707. *Suid-Afrikaanse Argiefstukke* 3. 1961. Kaapstad.
- Resolusies van die Politieke Raad 1707-1715. *Suid-Afrikaanse Argiefstukke* 4. 1962. Kaapstad.
- Resolusies van die Politieke Raad 1716-1719. *Suid-Afrikaanse Argiefstukke* 5. 1964. Kaapstad.
- Rietstap, J.B. 1909. *Planches de l'Armorial Général*, Deel 3. Paris: Institut Heraldique.
- Roorda, D.J. 1979. *De Republiek in de tijd van stadhouder Willem III 1672-1702*. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 8 (282-290). Bussum: Unieboek bv.
- SABW: *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek*. 1968-1987. Vijf delen.
- Schapera, I. 1933. Foreword in Grevenbroek, J.G. de/van. 1695. *Elegans et accurata ... etc.* (161-167). Zie aldaar.
- Schreyer, Johann. 1679. *Reise nach dem Kaplande und Beschreibung der Hottentotten*. Den Haag (1931): Martinus Nijhoff.
- Schutte, Gerrit. 1989. *Company and Colonists at the Cape, 1652-1795*. In: Elphick, R. & Giliomee, H. (eds.), *The shaping of South African Society 1652-1840* (2nd ed.) (283-323). Cape Town: Maskew Miller Longman.
- Sleigh, D. 1993. *Die Buiteposte. VOC buiteposte onder Kaapse bestuur 1652-1795*. Pretoria: HAUM.
- Tas, Adam. 1705-1706. *Dagboek van Adam Tas 1705-1706*. L. Fouché & A.J. Böeseken (reds.). *Van Riebeeck Society Publication No. II: 1* (1970). Kaapstad: Van Riebeeck Vereniging.
- Ten Rhyne, Wilhelm. 1686. *Schediasma de Promontorio Bonae Spei*. In: *The early Cape Hottentots*. *Van Riebeeck Society Publication No. 14* (1933) (84-157). Cape Town: Van Riebeeck Society.
- Valentyn, F. 1726. *Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoop met de zaaken daar toe behoorende*. Twee delen. Kaapstad (1971-1973): Van Riebeeck Vereniging.
- Vos, H.N. 1998. *Welmoed Farm – Investigation of the 19th c. Graveyard of the van der Bijl Family*. Ongepubl. verslag van het Research Centre for Historical

(1) Hoewel de brief het jaartal 1695 draagt, moet Van Grevenbroek er tot redelijk ver in 1696 aan gewerkt hebben, want hij verwijst (232) naar een uitgave van het jaarboek *Europische Mercurius* dat eerst begin 1696 in Nederland verscheen (Van Gessel & Kieskamp 1995: 115).

(2) Het manuscript werd in 1885 door de Kapenaar C.A. Fairbridge in Engeland gekocht van een antiquair die het in 1882 had verworven uit de Sunderland-bibliotheek. Het geschrift is in quarto formaat en in perkament gebonden, met 121 beschreven bladzijden. De titel luidt: *N.N. Graevenbroeckii elegans & accurata Gentis Africanae circa Promontorium Capitis Bonae Spei vulgo Hottentotten nuncupatae Descriptio Epistolaris Anno MDCLXXXV*. Een Nederlandse vertaling door J.W.G. van Oordt verscheen reeds in 1886 in het Zuid-Afrikaanse Tydschrift (jan.-feb.) en werd in 1932 herdrukt in deel 36 van de reeks van de Linschoten-Vereeniging. In 1933 verscheen de editie van de Latijnse tekst die voor het doel van dit artikel gebruikt is, in het veertiende deel van de Van Riebeeck Society Publications (172-299). In deze uitgave is de Latijnse tekst vergezeld van een Engelse vertaling door B. Farrington. Zij wordt voorafgegaan door een Foreword van de hand van I. Schapera (161-167) en een Translator's Note door B. Farrington (169-170). In dit artikel wordt vanwege de frequentie bij verwijzingen naar de brief volstaan met bladzijnummers, zonder vermelding van auteur en jaartal.

(3) Dit omvangrijke *Lexicon Graeco-Latinum* van Johann Scapula (Basel, 1620) is via de Von Dessin-verzameling (waarover later) in de S.A. Nasionale Bibliotheek te Kaapstad beland tezamen met 90 andere boeken die aan Van Grevenbroek behoord hebben. Dit specifieke werk bevat voorin inlichting (in Latijn) die het met vier personen verbindt. Een Johan Wilhelm van der Stell (sic), een verder onbekend lid van deze familie, schonk het in 1660 aan Henricus Gerhardus à Grevenbroek ("*Class(icae) Morf(ologiae) Rectori*"). Een jaar later verwerft JG de Grevenbroek het boek "als een geschenk van mijn vader" ("*ex donatione patris*"). Als datum geeft hij 11 juli 1661 en als plaats Nijmegen. Voorts verschijnt de naam van een ander lid van de Van der Stel-familie, een zekere Wilhelm van der Stell ("*Ab Stell*"), mogelijk de eerste bezitter van het boek. Indien deze Van der Stels verwant waren aan de latere gouverneurs van de Kaap, dan kenden de twee families elkaar dus, en kan dit voor Van Grevenbroek in 1684 een extra aansporing geweest zijn om in dienst van de VOC naar de Kaap te gaan, hopende op een mate van voorkeursbehandeling. De gevolgtrekking dat Hendrik Gerhard de persoon is naar wie Van Grevenbroek verwijst als zijn vader, lijkt onvermijdelijk. Het CF dat Van Grevenbroek achter zijn eigen naam plaatst in het Latijnse grafschrift dat hij voor zichzelf in zijn testament geeft, kan dus niet een patronymicum

zijn ("Zoon (Filius) van C ... "), zoals men op het eerste gezicht zou aannemen. Wat het dan wel kan betekenen is een raadsel. Misschien Christianae Fidei (Van Christelijken Gelove), Christo Fidens (In Christus Vertrouwend) of Christi Frater (Broeder van Christus (Marc. 3: 45)), maar dat zijn geen gevestigde frasen in grafspreuken, noch in het Latijn noch in het Nederlands. De naam van Hendrik Gerhard ("Rector Emeritus der Latijnsche Scholen tot Nimeguen") verschijnt ook in een verrekening van Van Grevenbroeks salaris in 1694 (KA C 1396: 35-36; infra: noot 18).

(4) Van der Waijfort was ook een Nijmegenaar van geboorte (circa 1641). Toen Van Grevenbroek zijn testament opstelde wist hij klaarblijkelijk niet dat allebei zijn predikant-vrienden reeds overleden waren, Van der Waijfort het vorige jaar en Lievens reeds in 1710 (Van Lieburg 1996: 151, 274).

(5) Van Grevenbroek heeft zijn testament echter niet gezegeld met het oude Middeleeuwse wapen van zijn familie (Rietstap 1909: plaat 94), maar met een voor zijn tijd modern emblematisch ontwerp: een anker en een zuil (symbolen van standvastigheid), de laatste gekruist door twee degens (symbool van moed) (Pama 1972: 44 en plaat 17: 256). Dit is niet het wapen van de familie Kirsten, zoals Pama meent, hoewel het er erg op lijkt. Verscheidene van Van Grevenbroeks boeken thans in de Nasionale Bibliotheek hebben ook dit zegel.

(6) Zijn collega's in de VOC noemt hij *commilitones* (284, 296) en dienen in de VOC "krijgdiens onder de vaandels van onze Maatschappij" (236: *sub signis nostrae Societatis militaturus*). In zijn testament verzoekt hij de "Heeren Bewindhebberen der Oost Indische Maatschappij ter Kamer Rotterdam" om mede-executeurs-testamentair te zijn. Dit doet hij met een beroep op het *beneficium sagatae militiae* ("het voorrecht verbonden aan de actieve (krijgs-)dienst"). De rang waarop men als beginneling in dienst van de VOC trad was die van "soldaat" (*miles*), zonder dat dit in de meeste gevallen werkelijk soldaat-zijn inhield. Het *miles in causarius miles* kan dus in algemene zin "VOC-dienaar" betekenen. De *causa* kan een naam gehad hebben, namelijk Simon van der Stel, zoals we nog zullen zien.

(7) Behalve Nederlands, Latijn en Grieks beheerste Van Grevenbroek ook tenminste Frans, Italiaans, Portugees, Spaans en Engels. Hij functioneerde als tolk tijdens het bezoek van een Frans oorlogsschip (KA C 1382: 65). Van zijn boeken in de Nasionale Bibliotheek zijn er tien in Frans. Italiaans beheerste hij perfect, zoals blijkt uit kantaantekeningen in een Italiaans werk dat aan hem behoort heeft en in de Nasionale Bibliotheek beland is. Er is ook een Spaans boek. Zijn Portugees was goed genoeg voor een opdracht om het logboek van een Portugese kapitein in "Duyts" te vertalen (KA VC 12: 13). Engels kon hij in ieder geval lezen (236) en hij bezat *A copious English and Nether Dutch dictionary ... also a compendious grammar for the instruction of the learner ...* by Henry Hexham (Rotterdam, 1675).

(8) Dit motto verschijnt ook in verschillende van zijn boeken in de Nasionale Bibliotheek. *Böesekens orbi* (Böeseken 1961: Inl.) berust op een verkeerde lezing van de oude abbreviatuur *oibs* die Van Grevenbroek hier gebruikt voor

omnibus.

(9) Deze mogelijkheid wordt versterkt door het feit dat in de boedelinventaris van Van Grevenbroek (vide infra) geen manuscript voorkomt. Anderzijds zou Kolbe natuurlijk in Stellenbosch het manuscript geleend kunnen hebben om het geheel of grotendeels te kopiëren.

(10) Deze getuigenverklaring, twee brieven (KA C 1086: 53-54; KA CJ 4, Deel II: 458) en een bladzij kerkenraadnotulen (NGK G2 1/1: 92) lijken de enige autografen van Adam Tas in Zuid-Afrika te zijn. In het VOC-archief van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag bevinden zich een paar brieven (VOC 4052-4059).

(11) Kolbe's reputatie verdient wellicht beter dan de 18e-eeuwse roddel hem gunde (Raum 1997; Penn 1997). De mate van zijn schuld aan Van Grevenbroek zal waarschijnlijk nooit bepaald kunnen worden, tenzij diens manuscript nog ooit eens gevonden wordt. De geplagieerde Khoi-woordenlijst spreekt in dit opzicht echter niet ten gunste van Kolbe.

(12) Deze opmerking herinnert aan die van Montaigne (Essai 1.31) dat "les cannibales" geen woorden kennen voor verraad, leugen, bedrog, hebzucht, jaloezie en kwaadsprekerij. Een andere overeenkomst met Montaigne wijst Van Grevenbroeks bewering (174-176) dat hij nooit een inboorling gezien had met lichamelijke gebreken. Deze overeenkomsten kunnen toevallig zijn, maar de intellectuele en in Franse literatuur geïnteresseerde (vide infra) Van Grevenbroek kan natuurlijk zeer wel bekend geweest zijn met Montaigne's werk.

(13) Ontleend aan Vergilius Ecl. 2.17.17-18.

(14) Hanc oram ... ossibus meis levem futuram spero, cum ei gravis non fuerim (Mart. 5.34.9-10); absit superbia verbo (Plin. Ep. 8.24.5); mansuetiorum Musarum (Cic. Fam. 1.9.23); reduviam ... curantem (Cic. Rosc.Am. 44.128); audacia furentes, flagitiaque anhelantes (Cic. Cat. 2.1); quem tota armenta sequuntur (Verg. A. 1.185); dulci fortuna ebrius (Hor. C. 1.37.12); solutae fluentique juventuti (Quint. 1.2.8).

(15) Als zodanig had Van Grevenbroek op 15 juni 1691 deel uitgemaakt van een "Groote Kerkeraad", d.w.z. van een gezamenlijke vergadering van de kerkenraden van de Kaap, Stellenbosch en Drakenstein. Doel van deze bijeenkomst was om te proberen een einde te maken aan de hoog opgelopen ruzie tussen twee Hugenoten: dominee Pierre Simond en Jacques de Savoye (Franken 1926: 25). Als secretaris bij deze vergadering haalt Van Grevenbroek in de notulen zichzelf aan: "de diakon J.G. de Grevenbroek als scriba meend salvo aliorum iudicio (met eerbiediging van de mening der overige leden) 't verschil tusschen partijen controvers uijt enkele potigheid (= louter balorigheid) en beidersijds onrekkelijkheid sijn oorsprong genomen te hebben, en dat die broeders wel hadden mogen haar wat stigtelijker ... dragen, sonder so veel ergernis door haar onderlinge en vaddige (= beuzelachtige) verschillen

te geven ... " (KA VC 115: 91-92). Hij herhaalt deze terechtwijzing later in een Uitgaande Brief, waar hij in verband met andere twistzieke Hugenoten opmerkt: "'t is vreemd dat die luijden dewelke om hun geloov so veel geleden, en alles ten gevalle van (= vanwege) 't selve verlaten hebben, soo weinig rekkelijk en redelijk zijn ... " (KA C 1388: 97).

[\(16\)](#) Kerkelijke gerechtigheid was het "recht der kerck van die begraven wordt" en hield in dat voor elke overledene een bedrag betaald moest worden voor het onderhoud van kerk en kerkhof (Biewenga 1999: 254).

[\(17\)](#) Elizabeth de Visscher was de (tweede) echtgenote van de strijdlustige Waalse predikant Pierre de Joncourt (Houtman 2001: 292-294).

[\(18\)](#) Deze koopman deelt fl.2300- met de "trouwhartige Vrundinne". Dit bedrag, dat toen onder beheer was van Vincent Paets (gewezen VOC-ambtsdrager en ambassadeur naar China) in Rotterdam, vormde het grootste deel van Van Grevenbroeks over de jaren opgelopen salarisoverschot, waarvan hij in april 1694 bij zijn aftreden verzocht had dat het aan zijn vader werd overgemaakt (KA C 1396: 35-36). Dit jaarlijkse overschot had meestal fl.360-bedragen. Zijn salaris als secretaris met de rang van boekhouder was fl.513-per jaar (Kolbe 1719: 2.254; Valentyn 1726: 2.252). Hij moet dus zuinig geleefd hebben, maar had waarschijnlijk reeds wat geld. Anders had hij niet zoveel boeken en dure kleren gehad. Bovendien had hij in de Kaap met zijn positie als secretaris en zijn scholing in de Rechten goede mogelijkheden tot bijverdiensten met het opstellen, uitschrijven en kopiëren van documenten voor derden. Dit blijkt ook uit de opsomming van zijn bezigheden in Res. 3: 241.

[\(19\)](#) Jacob van der Heijde woonde toen zelf niet meer op Welmoed, maar op de kleine boerderij van zijn tweede vrouw bij "'t Rondebosje" in de Kaap (SABW 4: 724-725; Kolbe 1727: 2.342). Jacobs dochter Hester woonde op Welmoed. Aangezien Van Grevenbroek daar wenste te blijven, benoemde hij Hesters man tot zijn universele erfgenaam.

[\(20\)](#) Marja Apteker in Kampsbaai, Kaapstad.

[\(21\)](#) Bij een tragikomisch voorval dat dit illustreert was Van Grevenbroek zelf betrokken. Callenbagh had zijn "gebedenboek met silver beslaeg" verloren tijdens een bezoek aan het vasteland en had gehoord "dat het den secretaris greevenbroeck heeft hoe hij daran gecoomen is mijn onbekent en ick wil het wederom hebben het cost oock wat het cost". Het was natuurlijk allemaal een vergissing, maar Callenbaghs gebedenboek bleef kennelijk zoek en hij bleef de secretaris verdenken, zodat hij jaren later, nog altijd op Robbeneiland, een briefje schreef in potjeslatijn (klaarblijkelijk voor de aandacht van de latinist Van Grevenbroek bedoeld) met daarin herkenbaar de woorden alienos libros ("andermans boeken") en onderbroken door de uitroep: "Voor de vijand daar draag ik zorg voor" (ofwel: "Ik zal je krijgen"). De reactie van de gouverneur was: "lasterlijk sulke een taal" (KA C 340: 96; KA C 1395: 56; Sleight 1993: 360-361).

(22) Deze suggestie is afkomstig van Dr. Dan Sleigh. In 1686 had Olof Bergh het wrak van de Nossa Senhora de los Milagros geplunderd. Hij was toen luitenant en lid van de Politieke Raad. Na gevangenschap en verbanning naar Ceylon werd hij in 1695 weer in volle glorie hersteld: kapitein, lid van de Politieke Raad (en later: Raad van Justitie). Men kan zich voorstellen hoe de ijverige, eerlijke en zich miskend menende Van Grevenbroek hierover voelde. Het portret van Bergh in de Nasionale Biblioteek waarnaar Dr. Sleigh mij verwees toont inderdaad een man met opvallend grote ogen (afbeelding in Mossop 1931). Van Grevenbroek had ook een persoonlijke reden voor antipathie jegens Bergh, aangezien deze hem in 1691 had gedagvaard in verband met zoekgeraakte grondacten (KA CJ 3: 41).

(23) Een dubbele onvriendelijkheid. Lubbert: "sukkel", maar ook (hier met verwijzing naar Van Grevenbroeks ongehuwde staat): "gelubte", "eunuch" (WNT 1924: 3110).

(24) Tas was een ontwikkeld persoon met een kennis van Latijn, en een fervent lezer, zoals uit zijn geschriften (Dagboek, Contra-deductie, brieven) blijkt. Behalve gewone boeken werd uit zijn boedel ook "1 boek geschreeven" verkocht. Was dit de voortzetting geweest van zijn dagboek na zijn vrijlating? Zijn oorspronkelijke dagboek had hij na de confiscatie daarvan in 1706 nooit teruggekregen (Fouché in Tas 1705-1706: 28-29).

(25) De landdrost Starrenburg bijvoorbeeld trachtte zijn hardhandige optreden tegen zijn mede-Stellenbossers in 1706 te rechtvaardigen (voor zichzelf waarschijnlijk) met passages uit onder andere Dio Chrysostomus, Cicero en Cassius Dio over de noodzaak tot het handhaven der openbare orde (KA VC 18: 69-74; Leibbrandt 1896: 117-118).

(26) Het ontbreken van een universele erfgenaam veroorzaakte dat een resterend bedrag van fl.238.2 gedurende tenminste 44 jaar (tot 1774) in een "Cassa en Rekening van Grevenbroek" bleef voorkomen (KA 1/STB/19/176).

(27) Wat er tegen spreekt dat Bells tekening van Van Grevenbroeks wapen ontleend kan zijn aan de mogelijke afbeelding daarvan op zijn grafsteen, is dat hij diens naam spelt als "de Grevenbroeck", terwijl Van Grevenbroek het in zijn testament voor zijn grafspreuk dicteert als "De Grevenbrouk". Zo is het dan ook waarschijnlijk op zijn graf aangebracht. De tekening van Bell kan ontleend zijn aan een door Van Grevenbroek gezegeld document (of boek), maar dan waarschijnlijk niet het testament, want de testateur spelt zijn naam daar eveneens als "De Grevenbrouk". De late positie van het wapen in de verzameling (nr. 256) maakt het onwaarschijnlijk dat Bell het had aangetroffen in een makkelijk toegankelijke openbare plek (Pama 1972: 23-25).

[van T.N&A](#)

[outeurs](#)

Tydskrif vir Nederlands &
Afrikaans

8ste Jaargang, Nommer 1. Junie
2001

Expedities vanuit Fort Lijdzaamheid: representaties van het binnenland van zuidelijk Afrika door VOC-reizigers in de achttiende eeuw.

- Siegfried Huigen -

Abstract

During the Eighteenth Century the European discourse on Southern Africa was dominated by an international group of authors. Little of what was written by officials of the Dutch East India Company (VOC) reached the general reading public in Europe, despite the fact that travellers in the service of the VOC reached places where no other European had been before. This paper researches the aims of these VOC-expeditions and the way knowledge was collected, with a specific focus on expeditions from Delagoa Bay (Mozambique) and the work of Robert Jacob Gordon, an officer in the army of the VOC at the Cape.

In de loop van de achttiende eeuw groeide de Europese aandacht voor Zuid-Afrika. Geleerde reizigers, zoals de Fransen De la Caille en Le Vaillant en de Zweden Sparrman en Thunberg, bereisden het binnenland of vergaarden alle informatie waar ze tijdens hun verblijf aan de Kaap maar de hand op konden leggen, zoals Duitser Peter Kolb deed. Dit internationale gezelschap was zo sterk bepalend voor de beeldvorming van Zuid-Afrika in de achttiende eeuw dat de Engelse reiziger John Barrow in 1801 kon beweren dat de VOC vrijwel niets had ondernomen om het binnenland in kaart te brengen (Barrow 1801: 8).

In dit artikel wil ik onderzoeken wat er door de VOC en individuen die met haar verbonden waren, in de loop van de achttiende eeuw ondernomen is om van het binnenland van zuidelijk Afrika een beeld te vormen en ook wat daarvan gepubliceerd werd. Ik wil geen samenvatting geven van de reisverslagen die dat heeft opgeleverd, maar proberen een indruk te geven van de doelstellingen die met de expedities werden nagestreefd en de manier waarop informatie werd verzameld en verwerkt. Dit zal ik ook doen door het werk van de gewone VOC-dienaren te contrasteren met dat van Robert Jacob Gordon (1743-1795), de enige geleerde reiziger die in de achttiende eeuw in Zuid-Afrika in dienst van de VOC was. Anders dan zijn collega's binnen de VOC had deze reiziger een eigen onderzoeksprogramma dat bepaald werd door vraagstukken die de geleerde wereld in Europa bezig hielden. Door Gordon te stellen tegenover de gewone VOC-reiziger, zal het mogelijk zijn op beiden een

scherper zicht te krijgen.

1. De VOC en de giraffe

Beiden waren bijvoorbeeld geïnteresseerd in de giraffe, de meest opzienbarende ontdekking die men in Zuid-Afrika in de achttiende eeuw had gedaan. Dat de giraffe echt bestond, lag toen niet voor de hand. Uit Romeinse bronnen waren wel beschrijvingen van de giraffe overgeleverd, maar het bestaan van dit dier leek lange tijd niet veel waarschijnlijker dan dat van de eenhoorn. In 1760 kon de olifantenjager Jacobus Coetsé in het zuidelijke deel van Namibië twee giraffen schieten en een kalfje vangen. Hij hield het dier veertien dagen met zemelwater in leven in de hoop het mee te kunnen nemen naar de Kaap. Uiteindelijk bracht hij alleen een giraffen-huid mee terug. Coetsé kwam ook terug met een verhaal over een volk in Namibië dat gekleed ging in linnen kleren en lang haar en een lichte huid had. Een en ander werd opgetekend in zijn "Relaas" dat een secretaris van de VOC in Kaapstad voor hem opstelde. Coetsé heeft het met een kruisje ondertekend. [\(1\)](#)

De berichten van Coetsé waren voor de Compagnie in 1761 aanleiding om in te gaan op een verzoek van een groep vrijburgers om een ontdekkingsreis naar Namibië materieel en personeel te steunen. Niet alleen kreeg de expeditie onder leiding van Hendrik Hop wapens, munitie en werktuigen mee, maar ook landmeter Carel Brink, die een journaal zou bijhouden en een kaart moest maken, "thuynier" Johann Andreas Auge, voor het determineren van planten, en chirurgijn Carel Rijkvoet, die proeven moest nemen met erts dat men onderweg hoopte te vinden. De expeditie kreeg ook een document ("instructie") mee waarin werd uiteengezet wat de onderzoeksdoelen waren (Leupe 1852). Hoofdzaak was dat de expeditie de "Damroquas" zou ontdekken, "weesende van een taenachtige of geele gedaente, met lang hoofdhaer en in lijwaet gekleed" (Leupe 1852: 373), het volk waarvan Coetsé gehoord had. Dit was niet om de wetenschap te bevorderen, maar om handelsmogelijkheden te onderzoeken (375). Zo zag men ook de zoektocht naar het "hier te lande nooyt bekend geweest sijnde dier" (376), de eerder genoemde giraffe. De VOC was niet zozeer zoölogisch in dit dier geïnteresseerd. Aangezien het op grond van Coetsé's berichten tot het "geslacht der camelen" behoorde, hoopte men het ook als kameel te kunnen gebruiken.

De organisatie van de expeditie uit 1761 naar het gebied aan de overzijde van de Gariep of "Groote Rivier" was kenmerkend voor de manier waarop de VOC zuidelijk Afrika exploreerde. Men volgde in de achttiende eeuw een beproefd systeem van informatievergaring in het binnenland, dat in de zeventiende eeuw aan de Kaap was ontwikkeld en dat moest leiden tot betrouwbare informatie over economische mogelijkheden van het binnenland. Cruciaal hierbij was de "instructie", waaruit ik hiervoor citeerde. De instructie moest het optreden van de expeditieleden reguleren. Vastgesteld werd hoe men zich tegenover de inboorlingen moest gedragen en welke informatie verzameld moest worden. In de instructie werd ook beschreven hoe de verlangde informatie door landmeter Brink moest worden verzameld en genoteerd. Tekenend voor het

conservatisme in de organisatie van de VOC-expedities in de achttiende eeuw was dat Brink een afschrift meekreeg van het meer dan zeventig jaar oude dagregister uit 1686 van de reis van (toen) commandeur Simon van der Stel naar de zogenaamde Koperbergen in Namaqualand. Brink moest dit oude dagregister gebruiken als model voor zijn eigen aantekeningen (Leupe 1852: 375). Zoals ook bij andere administratieve praktijken, had de VOC aan de Kaap de methode gestandaardiseerd die de journaalhouder moest volgen bij het doen van observaties en het schrijven van zijn tekst (Huigen 1996: 23-60). Dit leidde tot eenvormigheid in de reisjournalen. Het journaal bevat gewoonlijk een beschrijving van de dagelijkse gebeurtenissen, weersgesteldheid, marsrichting en afgelegde afstand. Het is vooral een routeopname met kartografische informatie (vgl. Edney 1996: 91-2). Alles wat verder volgens de opdracht in de instructie opmerkenswaardig was, is meestal gerelateerd aan deze dagelijkse aantekeningen van de gevolgde route.

Bij uitzondering werd van dit patroon in de VOC-reisjournalen afgeweken. Dit is bijvoorbeeld door journaalhouder Carel Albregt Haupt gedaan tijdens de landtocht in 1752 langs de oostkust van Zuid-Afrika. (2) Haupt voegde terugblikkende streekbeschrijvingen (chorografieën) in van de gebieden waardoor de expeditie was getrokken en die een samenvatting vormden van waarnemingen die in de loop van een aantal dagen waren gedaan. Zo geeft Haupt een bladzijdenlang relaas van het nog onbekende "Caffersland" (Godée Molsbergen III, 1922: 306-311). Over de "Caffers" (Xhosa's) (3) deden alleen incidentele verhalen van schipbreukelingen en grootwildjagers de ronde. Er was dus een grote behoefte aan meer volledige informatie. In zijn overzicht biedt Haupt "het voornaamste en merkwaardigste dat wy soo ten aansien van de zeeden en gewoontens der Cafferen als ten belange van de gesteldheid van het land dat se bewoonen, hebben gesien of kunnen verneemen" (Godée Molsbergen III, 1922: 306). Daarbij gaat het niet alleen om de exploitatiemogelijkheden van het land en de economie van de Caffers, maar ook om godsdienst, taal en muziekinstrumenten, vaste onderwerpen in het achttiende-eeuwse, etnografische discours over de Kaap, die geen economische betekenis hadden.

Uitzonderlijk aan Brinks eerder genoemde reisjournaal van de tocht naar Namibië uit 1761-2 is dat het relatief snel werd gepubliceerd. Zestien jaar later, in 1778 verscheen het reisverslag als onderdeel van de Nieuwste en beknopte Beschrijving van de Kaap de Goede Hoop, met aantekeningen van J.N.S. Allamand, een Leidse zoöloog. Slechts drie VOC-reisjournalen uit Zuid-Afrika werden al in de achttiende eeuw gedrukt. De meeste andere reisjournalen van VOC-landtochten werden pas vanaf de laatste jaren van de negentiende eeuw uitgegeven als historische bronnenpublicatie. De twee andere in de achttiende eeuw gepubliceerde journalen waren het journaal uit 1705 van landdrost Starrenburg, dat in 1726 door Valentyn werd gepubliceerd in Oud en Nieuw Oost-Indien (Valentyn II, 1973: 14-57), en het verslag van de tweede reddings-expeditie naar het overlevenden van het in 1781 gestrande Engelse schip Grosvenor, dat in 1792, een jaar na de expeditie, in een Engelse vertaling van kapitein Riou verscheen (Van Reenen 1792).

Valentyn nam de tekst van Starrenburg op om een indruk te geven van de landreizen die de VOC in Zuid-Afrika ondernam (Valentyn II, 1973: 6). Bij zijn besluit het reisjournaal uit te geven, zal ook hebben meegespeeld dat het journaal van Starrenburg op het moment van publicatie in 1726 nog vrij recent was, uit 1705. Het andere Zuid-Afrikaanse reisjournaal dat Valentyn in Oud en Nieuw Oost-Indien opnam, was het verslag van de reis van Simon van der Stel naar Namaqualand uit 1685-6, dat toen al bijna veertig jaar oud was. Dat kapitein Riou de moeite nam het journaal van de reddingsexpeditie te publiceren kwam vooral door de publiciteit rond het in 1781 gestrande Engelse schip de Grosvenor en de onzekerheid over het lot van de overlevenden. Het verslag van de laatste reddingsexpeditie (1791) kon tenminste aantonen dat niemand van de schipbreukelingen meer in leven was. (4) De Leidse natuurhistoricus Allamand zal Brinks verslag vermoedelijk hebben gepubliceerd omdat het een beschrijving bevat van een giraffe, maar misschien ook omdat de expeditie zo ver naar het noorden was getrokken, tot bij het huidige Keetmanshoop in Namibië. Het verslag bevatte daarom unieke geografische informatie.

Het meest opmerkelijke aan de VOC-expedities uit de achttiende eeuw is wellicht de discrepantie tussen de nieuwigheid van het materiaal – nooit eerder waren de door VOC-expedities bereikte gebieden beschreven – en de geringe ruchtbaarheid die aan de meeste VOC-reisjournalen werd gegeven. Er moesten bijzondere factoren bestaan om de publicatie van een journaal mogelijk te maken. De informatie in de reisjournalen en kaarten was in de eerste plaats bedoeld voor interne circulatie binnen de VOC en niet vrijelijk toegankelijk. Wat de kaarten betreft was de geheimhouding zelfs zo goed dat de Engelsen, toen ze in 1795 de Kaap bezetten, zelfs de indruk kregen dat de VOC niets had gedaan om kennis over het binnenland te verzamelen, terwijl de Kaapkolonie kort daarvoor onder het bewind van gouverneur Van der Graaff het best gekarteerde gebied buiten Europa was geworden (Koeman 1952: 98-99).

Om de reisjournalen te kunnen publiceren was bovendien een tussenpersoon nodig met toegang tot de tekst. In twee gevallen verschaftte de gouverneur de tekst van het reisjournaal aan de editeur. Valentyn kreeg het journaal van Starrenburgs tocht van gouverneur Willem Adriaan van der Stel en een van de twee journalen waarover kapitein Riou kon beschikken was door gouverneur Van der Graaff gestuurd naar Joseph Banks, de secretaris van de Royal Society. Het andere exemplaar werd opgestuurd door de broer van journaalhouder Van Reenen (Kirby 1958: 53-56). Over medewerking van het Kaapse gouvernement is echter niets bekend in het geval van Brinks journaal van de expeditie naar Namibië. Het journaal werd volgens de inleiding van de Nieuwste en beknopte Beschrijving in de Kaapkolonie overgeschreven door dominee A. Buurt, een Amsterdamse predikant. Hoe dan ook moest een tekst voor publicatie naar Europa verstuurd worden of door een reiziger (zoals Valentyn) worden meegenomen. Publicatie in Zuid-Afrika was uitgesloten tot de komst van een drukpers in 1794. De meeste achttiende-eeuwse VOC-journalen van landtochten in Zuid-Afrika zijn daarom pas later verschenen als bronnenpublicaties na het ontstaan van interesse voor Zuid-Afrikaanse geschiedenis aan het einde van de negentiende eeuw. De teksten kregen toen

een verheven status als oerbronnen van de vestiging van een blanke staat in Afrika.

De discrepantie tussen de potentiële nieuwsaarde en de geringe ruchtbaarheid was misschien het grootst rondom de expedities vanuit het fort aan de Delagoabaai, op de plaats van het huidige Maputo in Mozambique. Tien jaar lang, tussen 1721 en 1730, was er een VOC-vestiging aan de Delagoabaai, van waaruit ook expedities zijn ondernomen naar het binnenland. De hele onderneming werd een reusachtig fiasco. De inboorlingen bleken vijandig, in 1723 werd het fort door zeerovers geplunderd en tot het einde van het bestaan van de vesting werd het personeel, dat geregeld werd aangevuld, geplaagd door ziekten. Vooral de malaria eiste zijn tol. Daardoor kwamen de sterftcijfers overeen met die in een concentratiekamp (tijdens de zomer van 1721-22 stierven bijvoorbeeld 35 van de 150 man in drie maanden). (5)

Ik wil aan deze casus wat meer aandacht geven om een indruk te geven van de grote inspanningen die de VOC zich soms getroostte om commerciële inlichtingen over het binnenland van zuidelijk Afrika te verkrijgen. Het geval is belangwekkend omdat het laat zien dat de resultaten van expedities tegenvallen als er geen of beperkte instructies werden gegeven. Goede instructies garandeerden een mate van kwaliteit in de rapportage. Het geval geeft verder ook inzage in de keuzes van individuen die hun weg moesten zoeken in de vreemde ruimte. Dat dit niet altijd hoeft te leiden tot een steeds voortschrijdende ontdekking van het vreemde gebied, zal ook duidelijk worden (vgl. Carter 1987: xvi, xxi).

2. Expedities vanuit Fort Lijdzaamheid

Aan de weg tussen de "rustkampen" Krokodilbrug (Crocodile Bridge) en Laër Sabie (Lower Sabie) bevindt zich een vergeten monument voor de eerste Europese expeditie die in de Krugerwildtuin is geweest. De op een houten paal bevestigde plaquette herdenkt een gewapende confrontatie op 12 juli 1725 tussen een VOC-expeditie onder leiding van François de Cuiper uit Delagoabaai en de lokale bevolking. De plaats van het monumentje is bepaald door de historicus Punt die in 1957 de route van deze expeditie heeft proberen te traceren. Hij deed dit omdat de expeditieleden de eerste Europeanen waren die in de Wildtuin geweest zijn. Voor Punt waren dit feit en daarvóór de eerste blikken die door Europeanen over het gebied van de latere Wildtuin geworpen werden, van grote betekenis. In zijn woorden: "5 Julie 1725 is 'n belangrike datum in die geskiedenis van die Laeveld en Wildtuin, omdat op daardie dag die eerste witmense die gebied aanskou het" (Punt 1975: 92, 94). (6) De expeditie werd door hem niet alleen aan de vergetelheid ontruk, maar ook meteen verheven tot een lieu de mémoire van blank Zuid-Afrika. Tijdens een bezoek in 1998, vier jaar na de eerste algemene verkiezingen in Zuid-Afrika, stond het monumentje er nog steeds. (7)

De expeditie onder leiding van De Cuiper was vertrokken uit het Nederlandse fort aan Delagoabaai. Het fort was gesticht omdat Delagoabaai bruikbaar was als haven en misschien mogelijkheden bood voor landbouw. Het primaire doel van het fort was echter goudhandel. In de woorden van de Kaapse gouverneur De Chavonnes onder wie de vestiging ressorteerde was goud "de ziel en het merg van die onderneming daar ter plaatse". (8)

Over dat goud werd bij de VOC al lang gedroomd. Goudhandel met Monomotapa was een van de overwegingen bij de stichting van het Kaapse verversingsstation in 1652. Expedities die in de zeventiende eeuw vanuit de Kaap waren georganiseerd om dit mogelijk te maken, waren echter op niets uitgelopen (Huigen 1996: 23-60). Het veronderstelde goudland bleek dieper in het binnenland te liggen dan men dacht en was beter bereikbaar vanuit de oostkust dan vanuit de Kaap. Er bleven echter hardnekkige berichten circuleren over de lucratieve goudhandel die de Portugezen langs de oostkust onderhielden met het binnenland, zoals in een verslag van de bevelvoerder van Mauritius, Lamotius, dat zelfs na de vestiging van een fort aan Delagoabaai nog aan de commandanten van het fort als memo werd meegegeven. Volgens dit bericht zouden de Portugezen vuistgrote goudklompen ontvangen uit Monomotapa. Ze hadden voor de koning van Monomotapa zelfs een paleis laten bouwen, vlakbij een van de goudmijnen:

De Keiser van Mononigo die ook tegelyk Keyser van Monomotappa [...] is, houd syn Portugeese dorp of goudmyn Melinde, alwaar de Portugeese op haar koste voor gem. een deftig paleys gebouwt hebben, van sodanigen steen als die van het Amsterdamse stadhuys. En 't welke seer heerlyk door haar op sy Europeans versiert is, met seer voortreffelyke spiegels uytmunttende schilderye en seer costelyke fluwelen kamers behangsels, en tapyten alle met goud en silwer geborduurt en meer andere meubelen. Waar door sy deselvers gunst soo verre getrocke hebbe, dat hy haar vergunt heeft in syn land te mogen handelen, wonen, stede en 't fortresse bouwen, en daar en boven een groot uitgestreckt landt met ryke goud myne vereert, waar van sy ruym een eeuw 't genot gehad hebben, dees majestyt en meest alle syne vorste en onderhoorige volkeren hebben 't Christen geloof, aangenomen. (9)

Deze sprookjesvorst had een dochter als erfgenaam die graag met een indrukwekkende hofstoet per olifant rondreisde. Het goudland zou vanuit Delagoabaai natuurlijk veel beter te bereiken zijn dan vanuit de Kaap. De pogingen die men in de zeventiende eeuw in die richting had gedaan, waren jammerlijk mislukt (Huigen 1996: 23-60).

Om het goudland (en de gebieden waar koper en tin gevonden werden) te bereiken, was het nodig expedities vanuit Delagoabaai naar het binnenland te sturen. In totaal zijn er acht expedities het binnenland ingegaan: eerst vijf expedities per boot over rivieren en later twee "landtogten". Deze landtochten gingen diep het binnenland in, tot over de grens van het huidige Mozambique.

Zoals het bovenstaande citaat laat zien, wist men vrijwel niets van de binnenland van zuidoost Afrika. Toen het fort werd opgeheven was die kennis

wel toegenomen, maar nog steeds verre van voldoende. Met de expeditie die uitgestuurd waren, is van alles verkeerd gelopen, waardoor de Compagnie niet veel meer te weten kwam over het binnenland en daarmee ook de weg niet leerde kennen naar gebieden waar goud gevonden zou worden. De nederzetting aan Delagoabaai bleek uiteindelijk een kostbare mislukking waardoor men besloot het fort in 1730 af te breken. Als gevolg daarvan is het gebied van oostelijk Zuid-Afrika meer dan honderd jaar lang niet geraakt door Europees kolonialisme.

Het is de moeite waard te onderzoeken wat er verkeerd ging met de expeditie vanuit Delagoabaai. Ik zal mijn onderzoek richten op de landtochten. De onderzoeksreizen per boot leverden alleen op dat de rivieren vanaf de monding al gauw niet meer bevaarbaar bleken te zijn. Vanaf de rivier viel er bovendien niet veel te zien van het omliggende land, doordat men meestal weinig uitzicht had: "het landt [...] tot hier toe is meeste Egaal van hoogte gelijk de dijk in holland dog seer stijl aen de kante, sonder eenige boomen, off boschagie overal dik bewasse met ried van 6 a 8 voete hoog, so dat men niet over nog door mag sien". (10) Verder bleken de handelsmogelijkheden in de directe omgeving van het fort beperkt tot schrale ivoorhandel en "de menschen overal luy, dom en arm" te zijn. (11) Toegang tot de goudreserves en het koper kon alleen gevonden worden door middel van landtochten.

De VOC had in de zeventiende eeuw al heel wat ervaring opgedaan met onderzoekstochten in het binnenland van Afrika. Al een paar jaar na de stichting van de verversingspost aan de Kaap, werden er expeditie in noordelijke richting uitgestuurd, eerst om het goudland Monomotapa te bereiken, later om vast te stellen of het koper in Namaqualand geëxploiteerd kon worden. Om ervoor te zorgen dat de gewenste informatie werd teruggebracht, werden de expeditie zorgvuldig samengesteld en van opdrachten voorzien. Zoals we zagen, werd er soms een landmeter meegestuurd om bruikbare kartografische informatie te verkrijgen. De vragen naar de gesteldheid van land en volk, zouden in het reisjournaal beantwoord moeten worden. Dit systeem van geopolitieke dataverzameling had aan het einde van de zeventiende eeuw vrij grote kennis over het noordwesten van het huidige Zuid-Afrika opgeleverd, die niet alleen binnen het netwerk van de VOC circuleerde, maar ook reeds vroeg gebruikt werd door geografen zoals Dapper en Valentyn. De elf landtochten die in de zeventiende eeuw naar het noordwesten werden uitgevoerd zorgden voor accumulatie van kennis. Stukje bij beetje kon men zich een beeld bouwen, waardoor elke volgende expeditie bij haar vertrek meer wist dan de vorige (vgl. Huigen 1996: 23-60). Tijdens de expeditie vanuit Delagoabaai heeft men dit onvoldoende gedaan.

3. Mislukte landtochten vanuit Delagoabaai

De eerste landtocht uit 1723 (9-22 augustus) van negentien man onder leiding van de Secunde Jan Christoffel Steffler was slordig georganiseerd. Er was geen

instructie met richtlijnen opgesteld en men wist niet precies waar men heen wilde. De gidsen die men onderweg hoopte te krijgen, weigerden medewerking. Overal waar men kwam, stuitte de expeditie op onwil. De inboorlingen ontraadden de expeditie verder te gaan, verstrekten verkeerde informatie, onthielden voedsel of ontweken. Zo kwam men na een klim over steile bergen (misschien in het huidige Swaziland) bij een dorp. De hele dorpsbevolking vluchtte weg naar de bergen met achterlating van kinderen en dieren. De inboorlingen waren doodsbang (15 augustus). Op 18 augustus begaat Steffler een fout. In gezelschap van zeven andere leden van de expeditie (onder wie twee tolken uit de kuststreek) was hij op zoek gegaan naar een pad. Ze vonden het niet en dwaalden rond in een bos tot ze een groep gewapende inboorlingen aantroffen waarvan één de eerder beloofde gids was. De gids weigerde echter zijn medewerking, waarop Steffler hem een pistool op de borst drukte. De man gaf toe aan de dwang. Bij het oversteken van een riviertje werden ze echter aangevallen. Terwijl Steffler op de rug van een soldaat door de rivier werd gedragen, kreeg hij een assegaai in zijn rug. Ook anderen werden gewond, vooral Slighting, de aanvoerder van de soldaten. De inboorlingen trokken zich terug nadat de expeditie op hen geschoten had. Dezelfde avond stierven Steffler en Slighting. De overlevenden keerden naar het hoofdkamp terug. (12) Over het gebeuren werd later in het fort een procesverbaal opgemaakt waarin men vaststelde dat Steffler te grote risico's had genomen.

Zoals gebruikelijk is het journaal van de expeditie naar de Kaap gestuurd. Gouverneur De Chavonnes heeft het voor de bewindhebbers in Amsterdam van commentaar voorzien. Hij vond dat er door Steffler "veel opmerkinge in den tijd van 7 a 8 dagen [...] sijn waargenomen". Wat hem echter dwars zat was de "bekommeringh [bezorgdheid] van den Inlander omtrent het ontdekken van de natuure van haar landstreek". Niettemin was het nodig verdere ontdekkingsreizen te organiseren om op de hoogte te raken van de "wegen en situatie dier landstreeke", de daar wonende bevolking en om te weten te komen welke handelsmogelijkheden het gebied bood. (13)

Pas in 1725 werd de volgende expeditie erop uitgestuurd. Deze expeditie was beter georganiseerd en bestond uit meer deelnemers dan de vorige. De expeditie bestond uit 31 "coppen": "een adsistent, een sergeant, een corporaal, een tamboer, een ondermeester, een leermeester der draagbeesten, 20 soldaten en vijff matroosen, ook als spraakmeesters [tolken] en bij lopende jongens agt in 't getal [dus in totaal 39 personen – S.H.], ende om onse Victualij te voeren 10 draagbeesten en acht slaght beesten". (14) De expeditie kreeg van bevelvoerder Van de Capelle een instructie mee waarin de doelstellingen van de onderneming omschreven stonden, iets wat bij de vorige expedities was nagelaten. Het doel van de expeditie was om gebieden zoals Inthowelle te bereiken waar goud gevonden zou worden. Men moest daar zien te komen met behulp van gidsen die in het binnenland aangeworven moesten worden. In elk gebied moest men zich tot het opperhoofd wenden en aan hem bekend maken dat men handel wilde drijven. Men moest ook van de omgeving nauwkeurig aantekening houden:

"Vervolgens sal ook moeten werden gelet, hoedanigh de naturellen [karakter], ommeegang [gewoonten] en bijwoning [huwelijksvorm] dier menschen bestaat, en dit sowel in de hier vorengenoemde landen, als die geene door welke den weg sal comen te vallen, ook op de situatie, revieren en verdere gelegentheeden van dien [...] latende wijders omtrent alles een Naukeurig oog gaan, en houdende van al wat aanmerkenswaardig voorkomt, een Nette dagelijxe aantekening, om het selve by haar terugkomst benevens 't rapport van hun verrigting aan ons over te geven". (15)

Een landmeter ging echter niet mee en er werd ook geen opdracht gegeven om de marsrichting en de afgelegde afstand te noteren. Het is daarom moeilijk om de route van de expeditie te traceren, ook al heeft journaalhouder De Cuiper zijn best gedaan met het bijhouden van de aantekeningen, dagelijks schrijvend op de trommel van de tamboer. (16)

Volgens de historicus Punt is de expeditie over de Lebombobergen naar het gebied van het huidige Zuid-Afrika getrokken (Punt 1975: 90). De spaarzame aanwijzingen in het reisjournaal rechtvaardigen deze veronderstelling volgens mij inderdaad. Zoveel is zeker: de expeditie passeert op 1 juli de in het journaal genoemde Incomatirivier; op 5 juli gaat men over een "kleyn gebergte", wat de Lebombobergen zouden kunnen zijn en loopt dan op 9 juli aan de Zuid-Afrikaanse kant van de (ongenoemde) Lebombobergen tussen het gebergte en de Incomati rivier, tot men op 12 juli bij een plaats komt die volgens een inboorling op "een dag reijzens voor een Neger" van de Sabie rivier (een rivier in het oosten van Zuid-Afrika) verwijderd is. Na de schermutseling op de twaalfde juli vlucht men diezelfde nacht nog "over afgrijselijk grote clipbergen" terug naar Mozambique en vraagt men de volgende dag "naar de Revier Incomati [...] dat moest leggen op de regter hand", dit wil zeggen in zuidelijke richting. Dezelfde dag nog steekt men de Incomati over (Punt 1975: 50, 55, 68). Essentieel voor de vaststelling dat de expeditie in Zuid-Afrika is geweest, is het feit dat ze op de heen- en de terugweg een gebergte passeerde – dat kan alleen het Lebomogebergte op de grens tussen Mozambique en Zuid-Afrika zijn – en tussen de twee overtochten op een dagreis "voor een Neger" van de Sabierivier verwijderd was. Op grond van de schaarse gegevens lijkt het me echter niet mogelijk om de route van de expeditie zo precies te reconstrueren als Punt gedaan heeft (Punt 1975: 70-72, 90-100). De rapportage schiet daarvoor te kort. Afstanden en windrichtingen ontbreken in het journaal. Als men dezelfde nauwkeurigheid in acht had genomen als tijdens de zeventiende-eeuwse expedities naar Namaqualand, was dit wel mogelijk geweest.

Deze expeditie ondervond dezelfde problemen als de vorige. Men werd feitelijk blind het binnenland ingestuurd. Zonder kaarten of navigator liep men onder leiding van gidsen uit de kuststreek die het binnenland alleen een dagreis ver kenden. Daarvandaan was men aangewezen op inheemse gidsen. Al vroeg ondervond de expeditie bovendien tegenwerking. Dorpelingen vluchtten de tweede dag al weg en na het overtrekken van de Incomati op 1 juli kreeg De Cuijper te horen dat het plaatselijke stamhoofd van plan was de expeditieleden te vermoorden. Voordat het tot een gewapende confrontatie kwam, gebruikten

de inboorlingen echter eerst minder gewelddadige tactieken. De druk werd langzaam opgevoerd.

De inheemse bevolking wist dat de expeditie afhankelijk was van informatie en gidsen. Men probeerde die aan de expeditie te onthouden of men verstrekte verkeerde informatie, zoals dat er in de richting die de expeditie wilde gaan geen water te vinden zou zijn. Soms was er iemand bereid om met of zonder betaling de weg te wijzen, maar zulke gidsen bleven nooit lang bij de expeditie. Zo had men met veel moeite op 9 juli, aan de Zuid-Afrikaanse kant van de Lebombobergen, een gids gekregen die echter dezelfde dag nog de benen nam als de expeditie door "een half duisent negers" omsingeld wordt. Op dezelfde dag herhaalde zich dit weer met een andere gids: "wij en hadden geen hondert stappen gemarcheerd of het scheen dat voor agter en op beijde Zijde van ons de grasen van de aarde negers wierden en volgden van verre ons naar" (Punt 1975: 60). Weer moest men de gids laten gaan om niet aangevallen te worden. Uiteindelijk besloot De Cuijper op de 12e dat ze maar moesten terugkeren omdat ze niet genoeg voorraden hadden om de goudlanden te bereiken. Hij was er dan nog vast van overtuigd dat daar veel te halen was, want in zijn journaal schreef hij diezelfde dag dat de "opperste van die Landaart [dat volk] gaat gekleed met een gouden harnas, en al sijn onderdanen met Copere" (Punt 1975: 68). Omdat de inboorlingen nog niet weten dat de expeditie wil teruggaan, gaan ze diezelfde dag over tot het zwaarste middel om de doortocht van de expeditie te stuiten, de aanval. De Cuijper schrijft als volgt over dit moment:

terwijl ik besig was om mijn register te vervolgen sittende te schrijven voor de geweer cap [afdak voor geweren] op de Trommel, so hoor ik mijn maat [Jan Mona] omtrent twintig stappen van mij afgrijselijk schreeuwen alert alert schiet, waar op ik haastelijk op sprong, lopende bij de geweer Cap en gaf de snaphaenen haastelijk aan, waar op de Schildwagt vier [vuur] gaf en schoot een neger ter plaatse dood, die met schild en assegaijen op ons aan quam, op den selven tijd sag men ront om ons so veel negers met assagaijen en schilden als grasen ter aarde, makende een afgrijselijk geluid, door fluijten, schreeuwen en blasen op haar horens, dat men malkander niet kon verstaan hoe dicht men was, wij Commandeerden ons Volk te Renjeeren en Sluijten [zich in slagorde op te stellen en de rijen te sluiten] (Punt 1975: 74).

Er volgt een schermutseling, ter ere waarvan in de Kruger Wildtuin later de plaquette aan een paaltje bevestigd is. Tijdens de confrontatie verliest de expeditie haar draagossen en moet zij zich door de vlakte naar de bergen terugtrekken. 's Nachts trekt de expeditiemacht over de "afgrijselijk grote clipbergen". Ook aan de Mozambiquaanse kant blijven er problemen. Weer staat er een inheems leger klaar en wanneer de soldaten de gelegenheid krijgen om te vragen waarom men zich zo dreigend opstelt, vertelt men De Cuijper: "om dat wij door haar Land passeerden". Bij het doortrekken van de Incomati horen ze ook hoe de inboorlingen aan de oever die de expeditie verlaat, de inboorlingen aan de andere oever waarschuwen "dat sij moesten oppassen op ons, dat wij daar een hadden dood geschooten".

Deze expeditie had alleen haar draagossen verloren. Een strafexpeditie uit 1728 verging het slechter. Niet ver van het fort werd de hele expeditie in de pan gehakt. De geweren van de soldaten werden later echter netjes bij het fort terugbezorgd (Coetzee 1954: 252).

In 1729 werd duidelijk dat Fort Lijdzaamheid, zoals het in de loop van zijn bestaan genoemd ging worden, een jammerlijke mislukking was geworden. De belangrijkste reden die hiervoor wordt opgegeven is het onvermogen om handelscontacten te leggen met het binnenland. Er is volgens de Kaapse Politieke Raad veel te weinig gedaan om landtochten te ondernemen en "wel waar zijnde dat er eenige togten zoo te land, als te water langs de rivieren opwaarts ondernoomen, maar bij gebrek aan de nodige voorsigtigheid goed beleid of couragie zijn deselve telkenmale vrugteloos en zonder dat men iets van belang verrigt heeft, komen uijt te vallen, als hebbende zig meestentijd door eenig opgeraapt schuijm van inlanders, laten drijgen te zullen wederstaan, laten afschricken om haare ondernemingen te pousseeren". (17) In 1730 wordt het fort inderdaad afgebroken.

Het mislukken van de ontdekkingsreizen zorgde ervoor dat de weg naar het goudland niet werd gevonden en dit had weer tot gevolg dat zuidelijk Mozambique en oostelijk Zuid-Afrika gevrijwaard bleven van Nederlandse koloniale bedrijvigheid. Ook de verhindering van historische ontwikkelingen is een belangrijk historisch gegeven.

De reden voor het mislukken van de expedities is in de eerste plaats de relatief gebrekkige uitvoering ervan. Er werden niet de vereiste maatregelen genomen om te komen tot accumulatie van kennis, zodat volgende expedities niet blind het binnenland in gingen. (18) In plaats van de kennis naar papieren representaties (vooral kaarten) over te brengen, bleef men afhankelijk van vergankelijke geheugens, die in Fort Lijdzaamheid maar al te gemakkelijk slachtoffer konden worden van malaria of anders wel assegaaien. In de tweede plaats mislukten de expedities door georganiseerde tegenwerking van de inheemse bevolking. Ook dat was te zien aan de lotgevallen van de expeditie van De Cuijper. Er is sprake van weloverwogen en gecoördineerd verzet. Gecoördineerd, omdat de ene groep de andere waarschuwt en weloverwogen omdat de respons stapsgewijs wordt verhevigd: eerst verkeerde informatie, dan onthouden van gidsen, vervolgens dreigen met geweld en tenslotte een gewapende confrontatie. Terwijl de inheemse bevolking effectief was georganiseerd, lijkt men aan de kant van de VOC voortdurend te improviseren. Fort Lijdzaamheid heeft honderden doden gekost en maar geringe geografische kennis opgeleverd. Merkwaardig is ook dat zo weinig van die kennis terug te vinden is in latere VOC-documenten. (19)

4. Robert Jacob Gordon

De succesvollere reizen en reisbeschrijvingen die door de VOC werden

georganiseerd, kwamen allemaal binnen een sterk gereguleerd kader tot stand. De oogmerken waren echter over het algemeen beperkt. Kennisvergaring diende overwegend economisch nut. De expeditie uit 1761-2 naar Namibië illustreert dit. Giraffen zouden bijvoorbeeld wel eens als lastdieren gebruikt kunnen worden en onbekende volken in linnen kleren waren mogelijk interessante handelspartners. Informatie over de godsdienst of muziekinstrumenten van de inheemse bevolking was slechts een aardige bijkomstigheid. Tegen deze achtergrond waarin economisch profijt voorop stond, contrasteert heel sterk de figuur die ik tot slot ter sprake wil brengen, Robert Jacob Gordon (1743-1795). Gordon was officier in het Kaapse VOC-leger, maar trok op eigen gelegenheid in het binnenland rond. Alleen waar hij opnames maakte van kustgebieden lijkt hij dit van regeringswege te doen om vast te stellen of op deze plaatsen vijandige acties uitgevoerd zouden kunnen worden. Economische motieven speelden in zijn tochten geen rol. In plaats daarvan probeerde hij wetenschappelijke vragen te beantwoorden die hemzelf en de geleerde wereld in Europa bezighielden. Hoewel hij tijdens zijn verblijf aan de Kaap in dienst was van de VOC, was hij tijdens zijn expedities toch vooral een wetenschappelijk reiziger met een eigen onderzoeksprogramma.

Gordon was een beroepsmilitair met een wetenschappelijke opleiding. Volgens de familietraditie – zijn vader was generaal-majoor in het Nederlandse leger – ging hij al vroeg in het leger. Na een bezoek aan Zuid-Afrika tussen januari 1773 en mei 1774 vestigde hij zich in 1777 aan de Kaap, als kapitein in het VOC-leger. Hij bracht het een paar jaar later tot kolonel en bevelhebber van de Kaapse troepenmacht. In 1795, nadat de Engelsen de Kaap bezet hadden, pleegde hij zelfmoord. (20)

Gordons passie was echter de wetenschap. Zijn komst naar de Kaap wekte in elk geval de indruk dat hij niet alleen hier kwam om de VOC te dienen, want in een brief verdedigt hij zich tegen aantijgingen als zou hij uit "caprice" naar de Kaap gekomen zijn om door het land te kunnen reizen. (21) Dat hij deze indruk wekte, is niet zo vreemd als men ziet hoe lang hij in de eerste jaren van zijn verblijf aan de Kaap op reis was. Gordon heeft tijdens zijn verblijf aan de Kaap vier lange reizen ondernomen die dagboeken en een grote verzameling aquarellen hebben opgeleverd. Hij reisde van oktober 1777 tot maart 1778, van augustus 1778 tot januari 1779 en van november 1785 tot maart 1786 naar het oosten tot in de Oost-Kaap en waar de Caledon- en de Garieprivier samenvloeien. De (latere) Caledonrivier noemde hij Prinses Wilhelminarivier en de Gariep of Grote Rivier, Oranjerivier. Gordon was erg ambitieus in zijn naamgeving. Niet alleen vernoemde hij het stadhoudelijke huis, maar ook zijn beschermheren, vrienden en eigen ervaringen. Van alle toponiemen die Gordon uitdeelde, hield Oranjerivier echter als enige stand. (22)

In het noorden reisde hij van juni 1779 tot januari 1780 tot in zuidelijk Namibië. Anders dan de omvangrijke VOC-expedities die soms uit honderden manschappen bestonden, reisde Gordon, zoals andere wetenschappelijke reizigers met een klein groepje (vgl. Drouin 1989: 403-4), niet meer dan tien man, onder wie een tekenaar, de soldaat Schumacher of Schoenmaker, om landschappen, mensen, planten en dieren af te beelden. Gordon tekende ook

zelf. Het is niet goed uit te maken in hoeverre de tekeningen voor rekening van Gordon of Schumacher komen (Cullinan 1992: 32).

Gordon is een enigmatische figuur. Van zijn persoonlijkheid kom je uit zijn nalatenschap weinig te weten, omdat persoonlijke documenten ontbreken. Daarom is de biografie die Cullinan in 1992 van hem publiceerde ook zo onbevredigend. Zoals elke biograaf wil Cullinan graag een beeld geven van het innerlijk van zijn subject, maar door de beschikbare documenten komt hij niet zoveel verder dan een samenvatting van de aantekeningen uit de beschikbare reisjournalen. Zoveel is wel duidelijk: tegen de achtergrond van gehoorzame VOC-ontdekkingsreizigers die volgens instructie hun journalen opstellen en voor wie het de opdracht was om vooral de economische mogelijkheden van het binnenland te onderzoeken, is Gordon in de achttiende-eeuwse Kaapkolonie een erg ongewone figuur. Hij lijkt alleen in opdracht te handelen als hij incidenteel onderhandelingen moet voeren met inheemse hoofden en wanneer hij de kust onderzoekt voor mogelijke landingsplaatsen. Voor de rest van zijn tochten volgt hij zijn eigen onderzoeksprogramma.

Op de voorgrond is hij een koloniaal geleerde volgens het profiel dat de wetenschapshistoricus Basalla (1967) in zijn invloedrijke opstel "The Spread of Western Science" schetst. Volgens Basalla is de westerse wetenschap in de kolonie in de vroegste fase van haar bestaan uitsluitend een leverancier van natuurhistorische, astronomische en geografische data die in Europa verwerkt werden (Basalla 1967: 611-613). Ook Gordon is een vlijtig verzamelaar van natuurhistorische data die zijn kennis graag deelt met de geleerde wereld in Europa, maar zelf niets publiceert. Als exponent van de "l'esprit géométrique" (23) meet hij temperatuur en luchtdruk, hoogte van bergen en afstanden, de ledematen van giraffen en de schaamlippen van Khoi-vrouwen. Geleerde reizigers dient hij graag van advies en hij helpt ze waar hij kan. Hij zorgt voor betrouwbare afbeeldingen en maten van Afrikaanse zoogdieren die door de Leidse professor Allamand werden gebruikt voor de supplementen bij de werken van Buffon. Voor het kabinet van de Prins verzendt hij het skelet van een giraffe en afbeeldingen van andere dieren. In zijn dagboekantekeningen en aquarellen verzamelt hij afbeeldingen en beschrijvingen van de vreemde werkelijkheid: panoramische afbeeldingen van landschappen; meer op de voorgrond taferelen van groepen inboorlingen, afzonderlijke planten, dieren of mensen; met een nog scherpere focus op details daarvan, wat bijvoorbeeld een afbeelding en beschrijving oplevert van de verlengde schaamlippen van een Hottentotvrouw. Gordons reiziger is een registrerend oog dat zijn focus steeds bijstelt om de verlangde data schriftelijk of visueel vast te (laten) leggen. De overeenkomsten tussen beschrijving en afbeelding zijn daarbij opmerkelijk. Wat beschreven wordt, wordt soms ook afgebeeld, al gebeurt het eerste veel vaker omdat het minder tijd kost iets te noteren in het dagboek, dan om er een aquarel van te maken. In beide gevallen wordt de blik van de reiziger geleid door kennis. Wat hij ziet, vergelijkt hij met wat hij weet om objecten te determineren en de bestaande kennis over de vreemde werkelijkheid uit te breiden. Verdere inlichtingen verkrijgt hij uit gesprekken met kolonisten en inboorlingen die dikwijls onder hun eigen naam opgevoerd worden in het dagboek of op afbeeldingen. Het is dus niet zo dat de vreemde werkelijkheid

tekstueel ontvolkt wordt door Gordon, zoals opgemerkt is over de reisbeschrijvingen van wetenschappelijke reizigers (vgl. Pratt 1992: 52; Huigen 1998: 69-75). (24) Hij is evenzeer geïnteresseerd in mensen als in de natuur.

Meer dan een verzamelaar van data lijkt Gordon op het eerste gezicht niet te willen zijn. Dit komt niet alleen door het intellectuele isolement waarin hij aan de Kaap verkeerde, maar ook door zijn wetenschapsfilosofische overtuigingen. Gordon was uiterst sceptisch over het menselijk vermogen om kennis van de natuur te verwerven. Hij was een radicale empirist (vgl. Amsterdamski 1975: 69-75) die wetenschappelijke theorievorming wantrouwde. Alle kennis moest voor Gordon afgeleid zijn van observaties. Door dit radicale empirisme waagde hij het echter in zijn nederige koloniale positie om sceptisch te staan tegenover speculatieve theorieën van de door hem bewonderde Buffon, met Linnaeus het kopstuk van de achttiende-eeuwse *Natuurlijke Historie*. (25) Over de publicaties van wetenschappelijke reizigers in Zuid-Afrika was Gordon uiterst negatief. In zijn nalatenschap bevinden zich bijvoorbeeld kritische aantekeningen over de Zuid-Afrikaanse reisbeschrijvingen van Sparrman en De la Caille die vooral uit snijdende detailkritiek bestaan. (26)

Uit sporadische opmerkingen in Gordons nalatenschap en van anderen wordt ook duidelijk dat hij hogere ambities had dan die van een leverancier van betrouwbare gegevens over de Afrikaanse natuur aan de Europese geleerde wereld. Bezoekers hebben uit zijn mond opgetekend dat hij wel van plan was om zijn reiservaringen ooit te publiceren (Cullinan 1992: 165). Hij maakte zijn verre reizen naar het lijkt hoofdzakelijk om zijn eigen kennis te vergroten. In een brief aan zijn beschermer in Nederland, griffier Hendrik Fagel, (27) zegt hij dat hij nog één reis moet maken om voor zijn kaart een volledig beeld van het binnenland te kunnen verkrijgen. (28) Deze zelfstandigheid laat hem uitrijzen boven Basalla's model van de dienstbare dataverzamelaar in de vroegste fase van koloniale wetenschapsbeoefening.

Enkele momentopnamen van het door Gordon gevormde overzicht van het binnenland van zuidelijk Afrika zijn terug te vinden in twee brieven uit 1778 en 1779 aan Fagel en in zijn grote overzichtskaart. In deze drie documenten heeft hij op verschillende tijdstippen de dan tot zijn beschikking staande kennis bij elkaar gebracht. Bijzonder aan deze documenten is ook dat hij hierin heel voorzichtig en zorgvuldig komt tot wetenschappelijke theorievorming.

De twee brieven uit 1778 (omvang: negen quarto-bladzijden) en 1779 (twaalf folio-bladzijden) vertonen dezelfde systematische opbouw. (29) Ze bevatten elk "een korte schets" (brief uit 1778) van de door Gordon op dat moment verworven kennis. Puntsgewijs beschrijft Gordon zijn kennis van de Zuid-Afrikaanse geografie, meteorologie, natuur, inheemse bevolking en de Europese kolonie. Hij maakt duidelijk dat hij niet meer wil beweren dan hij zelf gezien heeft. Ervaringskennis – ook de toegegeven beperkingen waaraan de waarnemer is onderworpen – garandeert de betrouwbaarheid van het gebodene. Naast detailkennis (zoals een beschrijving van een nijlpaard) doet hij in zijn brieven generaliserende uitspraken. De belangrijkste zijn de

volgende:

- De inheemse bevolking bestaat uit twee "volkomen differente volkeren": de "caffers" – die zich "Kosaas" (Xhosa's) noemen – en de "hottentotten" (Khoi). De "Caffers" (30), van wie men in de achttiende eeuw nog niet veel wist en die zelfs vaak nog met de Hottentotten verward werden, verschillen van de laatsten doordat ze geen schapen hebben, een andere taal spreken en landbouw beoefenen. In zijn brief uit 1779 voegt hij hier nog aan toe dat de Hottentotten ook qua uiterlijk en geaardheid van de Caffers verschillen. Deze Caffers lijken volgens Gordon in hun gezangen en onderlinge verdeeldheid op de joden. Ze zijn "in alles geciviliseerder als de Hottentotten". Het woongebied van de Hottentotten moet volgens Gordon in de loop van de tijd kleiner zijn geworden door het opdringen van Europese kolonisten en Caffers. Dit valt af te lezen aan de topografische namen van Khoi-herkomst in door Caffers gekoloniseerd gebied.
- Daarnaast heeft hij vastgesteld dat het binnenland een hoogvlakte moet zijn, waarvan de randen parallel lopen met de kust.

Generaliseringsen vinden we ook in Gordons imponerende manuscript-overzichtskaart die ergens na zijn laatste reis in 1785 en voor zijn dood in 1795 ontstaan moet zijn. De kaart bevat de som van Gordons kartografische en etnografische kennis en is volgens de historische kartograaf Forbes (1965: 112) de beste die in VOC-tijd gemaakt is van Zuid-Afrika. Alleen een manuscript-overzichtskaart die in opdracht van gouverneur Van de Graaff gemaakt is kon tippen aan Gordons kaart. Alle in Europa gedrukte kaarten waren ver inferieur aan Gordons kaart.

De kaart is een multi-mediale encyclopedie die alle kennis van Gordon in verschillende perspectieven samenvat. De kaart van een paar vierkante meter (31) is op de lege plekken voorzien van soms omvangrijke aquarellen, merendeels met taferelen die de levenswijze van inheemse volken illustreren en ze bevat bijschriften. In het uitgebreide bijschrift bij een afbeelding van de "huishouding" van de Briqua's (Tswana's) presenteert Gordon zijn meest speculatieve hypothese over de inheemse bevolking van Zuid-Afrika. Volgens hem vormen de Hottentotten en de Bosjesmannen "met de grootste schijnbaarheid [waarschijnlijkheid]" één groep die onderverdeeld is in de veehoudende Hottentotten en jagende Bosjesmannen. Zij wonen ten zuiden van een diagonaal die in zuidelijk Afrika van het noordwesten naar het zuidoosten loopt. Aan de andere kant van deze diagonaal wonen de Caffers. Nu vraagt Gordon zich af of de onderverdeling tussen veehouders en jagers in het geval van de Caffers ook geldt. Hij gelooft van wel, "doordien Africa op veele plaatsen de veeteeld, om de schaarshijd aan waater en weijde ommooglijk maakt, en jagt voor de bewoonders dier streeken noodsaakelijk is". (32) Een bepaalde economie is daarom niet eigen aan een bepaalde bevolkingsgroep met God of de Natuur als oorzaak, maar het gevolg van ecologische factoren, in die tijd een zeldzaam inzicht.

5. Besluit

Gordon is verwant met de groep geleerde reizigers die in de tweede helft van de achttiende eeuw de Europese beeldvorming van de buiten-Europese wereld gaan bepalen. In de Kaapkolonie is hij de enige Nederlander en die tot deze groep gerekend kan worden. Het verschil tussen de teksten van deze reizende geleerden en de gewone VOC-reizigers is dat economisch profijt voor de eerste groep nauwelijks van belang is. Bepalend voor de informatievergaring zijn vraagstukken waarmee de geleerde wereld zich bezig hield. Taxonomieën moeten worden ingevuld en hypothesen getoetst door observatie. Zijdellings wordt – soms felle – kritiek uitgeoefend op het koloniale bewind. Dat is zelfs te zien in de geschriften van de koloniale ambtenaar Gordon. Gordon is bijvoorbeeld geschokt door de slachtingen die kolonisten onder de Bosjesmannen hebben aangericht en hij kiest in de grensconflicten aan de oostgrens van de Kaapkolonie de partij van de inheemse bevolking. Volgens hem zijn het "dese onse boeren", de Nederlandse kolonisten, die door hun tomeloze expansiedrang verantwoordelijk zijn voor de grensconflicten met de Xhosa's aan de oostgrens van de Kaapkolonie. (33) Ook in sociaal-maatschappelijk opzicht blijft hij in de koloniale uithoek verbonden met de ideologie van de Verlichting die sympathiseerde met de "wilderen", zonder overigens te vervallen in stereotiepe idealisering.

Wat Gordon ondanks alle verschillen gemeen heeft met zijn reizende collega's van de VOC is dat ook zijn werk nauwelijks een spoor heeft nagelaten in het contemporaine discours over Zuid-Afrika. Hij leverde wel zoölogische gegevens aan professor Allamand in Leiden en adviseerde wetenschappelijke reizigers, maar hij heeft zelf nooit iets gepubliceerd. Ongetwijfeld zal dit mede te wijten zijn geweest aan zijn isolement. Een noemenswaardig intellectueel circuit bestond er nog niet aan de Kaap en publicatiemogelijkheden ontbraken. Gordon werd aan het eind van zijn leven bovendien geplaagd door een slopende ziekte. Zoals bij de andere VOC-reizigers duurde het tot de twintigste eeuw tot zijn werk bekend werd.

Universiteit van Stellenbosch

Bibliografie

Amsterdamski, Stefan. 1975. *Between experience and metaphysics: philosophical problems of the evolution of science*. Dordrecht: Reidel.

Barnard, C.J. 1950. Robert Jacob Gordon se loopbaan aan die Kaap. *Argiefjaarboek* 13(1): 319-446.

Barrow, John. 1801. *An account of travels into the interior of Southern Africa*

in the years 1797 and 1798. London: Cadell and Davies.

Basalla, George. 1967. The Spread of Western Science. *Science* 156: 611-622.

Carter, Paul. 1987. *The road to Botany Bay: an essay in spatial history*. London en Boston: Faber and Faber.

Coetzee, C.G. 1954. *Die stryd om Delagoabaai en die Suidooskus, 1600-1800*. Stellenbosch: ongepubliceerd proefschrift, Universiteit van Stellenbosch.

Cullinan, Patrick. 1992. *Robert Jacob Gordon 1743-1795: the man and his travels at the Cape*. Cape Town: Struik Winchester.

Drouin, Jean-Marc. 1989. From Linnaeus to Darwin: Naturalists and Travellers. In: Serres 1989: 401-421.

Edney, Matthew H. 1996. *Mapping an Empire. The geographical construction of British India, 1765-1843*. Chicago en London: The University of Chicago Press.

Forbes, V.S. 1965. *Pioneer travellers in South Africa: a geographical commentary upon routes, records, observations and opinions of travellers at the Cape 1750-1800*. Cape Town: Balkema.

Godée Molsbergen, E.C. (ed.). 1916. *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd. Deel II. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff*.

Godée Molsbergen, E.C. (ed.). 1922. *Reizen in Zuid-Afrika in de Hollandse tijd. Deel III. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff*.

Frängsmyr, T., J.L. Heilbron en E. Rider. 1990. *The quantifying spirit in the 18th century*. Berkeley etc.: University of California Press.

Heilbron, J.L. 1990. Introductory essay. In: Frängsmyr, Heilbron en Rider 1990.

Huigen, Siegfried. 1996. *De weg naar Monomotapa. Nederlandstalige representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Huigen, Siegfried. 1998. Natural History and the representation of South Africa in the Eighteenth Century. *Journal of Literary Studies*, 14(1-2): 67-79.

Kirby, Percival R. 1958. *Jacob van Reenen and the Grosvenor Expedition of 1790-1791*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.

Koeman, C. 1952. Landmeters in dienst van de V.O.C. in de Kaapkolonie. *Tijdschrift voor kadaster en landmeetkunde*, 68: 93-99.

Latour, Bruno. 1987. *Science in action. How to follow scientists and engineers through society*. Cambridge (Mass.): MIT Press.

Leupe, A.P. (ed.). 1852. *Instructie, waerna den capitein der vierde comp. burger dragonders aan Stellenbosch, Hendrik Hop, nevens de verdere personen, gaande ter ontdeckinge van 't binnenwaerts ten noorden van hier leggende land, sig gedurende desen weg zullen hebben te gedragen*. *Kronijk van het Historisch Genootschap*, 8: 372-378.

Mossop, E.E. 1935. *The journal of Hendrik Jacob Wikar (1779) and, The journals of Jacobus Coetse Jansz (1760) and Willem van Reenen (1791)*. Cape Town: Van Riebeeck Society.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. 1911-1937. 10 delen. Leiden: Sijthoff.

Nieuwste en beknopte beschryving van de Kaap der Goede-Hope: nevens een dag-verhaal van eenen landtogt, naar het binnenste van Afrika door het land der kleine en groote Namacquas, gedaan op bevel van wylen den Wel Edelen en Gestrengen Heer Ryk Tulbagh, Gouverneur van de Kaap der Goede-Hope, en derzelve ressorte, enz. enz. nevens den Edelen Achtbaren Raad van Politie. enz. door een Kommando van LXXXV personen. 1778. Amsterdam: Schneider. 2 delen.

Pratt, M.L. 1992. *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge.

Punt, W.H.J. 1975. *Die eerste Europeane in die Nasionale Krugerwildtuin*. Pretoria: Raad van Kuratore vir Nasionale Parke van die Republiek van Suid-Afrika.

Serres, Michel. 1989. *A History of Scientific Thought. Elements of a History of Science*. Oxford/Cambridge (MA): Blackwell.

Smith, Andrew B. en Roy H. Pheiffer. 1994. *Letter from Robert Jacob Gordon to Hendrik Fagel, 1779*. *Brenthurst Archives* 1(2): 29-46.

Valentyn, F. 1973. *Beschryvinge van de Kaap der Goede Hoope met de zaaken daar toe behoorende*. Cape Town: Van Riebeeck-Vereniging.

Van Reenen, Jacob. 1792. *A journal of a journey from the Cape of Good Hope, undertaken in 1790 and 1791, by Jacob van Reenen, and others of his countrymen, in search of the wreck of the Honourable the East India Company's ship, the Grosvenor; to discover if there remained alive any of the unfortunate sufferers. With additional notes, and a map by Edw. Riou*. London: Nicol.

- [\(1\)](#) Het "Relaas" is verschenen in: Godée Molsbergen II, 1916: 18-22 en Mossop 1935: 276-291.
- [\(2\)](#) "Journaal gehouden door den Assistent Carel Albregt Haupt [...]" (Godée Molsbergen III, 1922: 265-336).
- [\(3\)](#) Ik zal hier over het algemeen achttiende-eeuwse etnoniemen gebruiken, omdat het mij in dit onderzoek in de eerste plaats gaat om achttiende-eeuwse representaties.
- [\(4\)](#) Aldus Riou in de "Introduction" (Van Reenen 1792).
- [\(5\)](#) "Memorie der overledenen" (Kaapse Argiefbewaarplek, C 735).
- [\(6\)](#) Punt heeft het journaal van deze expeditie uitgegeven: "Dagh Register gehouden op de gedestineerde Togt naar het landschap Inthowelle" (Punt 1975: 44-79); voorafgegaan door de instructie (Punt 1975: 36-43).
- [\(7\)](#) In 2001 wordt de expeditie van De Cuiper ook nog steeds genoemd op de website www.krugersafari.com. Een en ander is opmerkelijk tegen de achtergrond van recente pogingen het geschiedbeeld te dekoloniseren. Paaltjes kunnen daarbij gemakkelijk sneuvelen.
- [\(8\)](#) Kaapse Argiefbewaarplek, C 1467, 1724, p. 409.
- [\(9\)](#) "Affricaens Berigt van Isaacq Johan Lamotius" (Kaapse Argiefbewaarplek, Bylaes by Inkomende Briewe, C 733, p. 40-44).
- [\(10\)](#) "Rapport vanden E gesaghebber Jurriaan Cloppenburg [...]", 16 juli – 1 aug 1721 (Kaapse Argiefbewaarplek, C 733, p. 17).
- [\(11\)](#) "Rapport van den Gesaghebber Juriean Cloppenburg en den vaendrich Jan Muschel [...]" (Kaapse Argiefbewaarplek, C 733, p.52).
- [\(12\)](#) Kaapse Argiefbewaarplek, C 744, Bylaes by Inkomende Briewe, p. 60-68.
- [\(13\)](#) Kaapse Argiefbewaarplek, C 1467, Uitgaande Briewe, p. 404-409.
- [\(14\)](#) "Dagh Register gehouden op de gedestineerde Togt naar het landschap Inthowelle" (Punt 1975: 44).
- [\(15\)](#) Kaapse Argiefbewaarplek, C 751, Bylaes by Inkomende Briewe, 1725, p. 8-12.
- [\(16\)](#) "[...] terwijl ik besig was om mijn register te vervolgen sittende te schrijven voor de geweer cap op de Trommel [...]" (Punt 1975: 74).
- [\(17\)](#) Kaapse Argiefbewaarplek, C 1482, Uitgaande Briewe, 15 maart 1729, p.

389-390.

[\(18\)](#) Ik ontleen dit criterium om de mate van succes van ontdekkingsstochten te bepalen aan Bruno Latour (1987: 215-257).

[\(19\)](#) Ik heb tenminste geen verwijzingen naar expedities vanuit Delagoabaai aangetroffen in documenten die verband houden met reizen naar het oostelijke deel van Zuid-Afrika.

[\(20\)](#) Barnard (1950) en Cullinan (1992) geven biografische overzichten van Gordon. Zijn belangrijkste werk bestaat uit een verzameling handschriften die als Gordon Papers bewaard worden in de Brenthurst Archives in Johannesburg, en een verzameling aquarellen en kaarten die onder de naam Gordon Atlas bewaard wordt in het Rijksprentenkabinet. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van kopieën van Gordons manuscripten die als "Gordon Dagboek" bewaard worden in de Kaapse Argiefbewaarplek (VC 592-598).

[\(21\)](#) Brief van Gordon aan Fagel, 10 april 1778 (Algemeen Rijksarchief, Fagel-archief, no. 2515).

[\(22\)](#) Hoewel de provincie Oranje Vrystaat gereduceerd is tot Vrystaat, heeft de Oranjerivier zijn naam tot nu toe (2001) nog kunnen behouden.

[\(23\)](#) Zie voor de achttiende-eeuwse obsessie met instrumentale metingen: Heilbron 1990.

[\(24\)](#) Sinds Pratt (1992: 52) lijkt het in de theorie van het koloniale discours algemeen aanvaard te worden dat geleerde reizigers de inheemse bevolking "wegschrijven" in hun voorstellingen van de vreemde wereld. Voor een weerlegging van deze stelling zie: Huigen 1998: 69-75.

[\(25\)](#) Over Buffon merkte hij in een brief op: "[...] je regardait toujours Monsieur Buffon, comme ayant été un des plus grands hommes de la Terre, mais il n'a pu voir tout de ses propres jeux" (Kaapse Argiefbewaarplek, Gordon Dagboek, VC 595: 148.).

[\(26\)](#) Sparrman (Kaapse Argiefbewaarplek, VC 595, 80-92) en De la Caille (Kaapse Argiefbewaarplek, Gordon Dagboek, VC 595, 93-104).

[\(27\)](#) Hendrik Fagel (1706-1790) was een Oranjegezinde ambtenaar die van 1746 tot aan zijn dood de invloedrijke positie van griffier van de Staten Generaal bekleedde (Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek 1914, III: 390-391).

[\(28\)](#) Brief van Gordon aan Fagel, 24 april 1779 (Algemeen Rijksarchief, Fagel-archief, no. 2533)

[\(29\)](#) Brief van Gordon aan Fagel, 10 april 1778 (Algemeen Rijksarchief, Fagel-archief, no. 2515); brief van Gordon aan Fagel, 24 april 1779 (Algemeen

Rijksarchief, Fagel-archief, no. 2533). De kladversie van de brief van 24 april 1779 is gedeeltelijk – het ethnografische deel – in Engelse vertaling verschenen (Smith en Pfeiffer 1994).

[\(30\)](#) Ik volg hier Gordons terminologie en spelling.

[\(31\)](#) Volgens Forbes (1965: 111) zijn de afmetingen van de kaart, als de twee bladen gecombineerd worden: 179,3 cm van noord naar zuid en 196,2 cm van west naar oost.

[\(32\)](#) Kaapse Argiefbewaarpark, M1/140-141.

[\(33\)](#) Brief van Gordon aan Fagel, 10 april 1778 (Algemeen Rijksarchief, Fagel-archief, no. 2515).

[Elektroniese weergawes
van T.N&A](#)

[Kontaknommers](#)

[Algemeen](#)

[Riglyne vir
outeurs](#)

[Bo](#)

"De geloofwaardigste berigten omtrent de Hollandsche Afrikanen en hunne republiek": Jacobus Stuart se representasie van die Transvaalse geskiedenis en sy emigrasieplan

- Paul Dunn -

Abstract

Although Jacobus Stuart's plan to establish a Dutch settlement in the Lydenburg district did not succeed, it gave rise to the publication of his book about the history of the Zuid-Afrikaansche Republiek (Transvaal) and its inhabitants. In *De Hollandsche Afrikanen en hunne Republiek in Zuid-Afrika* (1854) Stuart gives a detailed account of his efforts to gain the support of the Transvaal Volksraad and the distinguished citizens of Amsterdam, Rotterdam and Groningen for his ambitious project. In reaction to the missionaries' negative representation of the "Hollandsche Afrikanen", Stuart portrayed these Dutch kinsmen in South Africa as representatives of various archetypical virtues similar to those of the Old Testament people of Israel, the first Christians in the New Testament and the Dutch heroes of the seventeenth century. Stuart represents the "Hollandsche Afrikanen" as peace-loving people with a simple and Christian way of living which centres around the patriarchal family.

1. Inleiding

Jacobus Stuart se *De Hollandsche Afrikanen en hunne Republiek in Zuid-Afrika* (1854) is een van die eerste Nederlandstalige werke oor die Suid-Afrikaanse geskiedenis. Hierdie geskiedwerk bevat volgens Stuart "de geloofwaardigste berigten omtrent de Hollandsche Afrikanen en hunne republiek" (1854: 5). Stuart se doelstellings met sy geskiedwerk was om die Nederlandse volk in te lig oor die geskiedenis, lewenswyse en karakter van hul Suid-Afrikaanse "stamgenote" (1) en om die belange van die Zuid-Afrikaansche Republiek in Nederland te bevorder (Stuart 1854: 5-6). Hy poog om negatiewe voorstellings van die "Hollandsche Afrikanen" se geskiedenis, lewenswyse en karakter wat in Nederland inslag gevind het, te weerlê (vergelyk afdeling 4). Stuart se geskiedwerk behoort tot die korpus van die negentiende-eeuse Nederlandstalige geskiedskrywing oor Suid-Afrika. Enkele ander tekste wat tot

hierdie korpus behoort, is: Geschiedenis van den Oranje-Vrijstaat (H.J. Hofstede: 1876), De Worstelstrijd der Transvalers (Frans Lion Cachet: 1882), De Afrikaner-boer en de Jameson-inval (N.J. Hofmeyr: 1896) en Uit de geschiedenis van de Zuid-Afrikaansche Republiek en van de Afrikaanders (C.N.J. du Plessis: 1898).

In hierdie artikel wil ek veral fokus op Stuart se uitbeelding van die "Hollandsche Afrikanen" in die Nederlandse pers en in sy geskiedwerk in reaksie op die sendelinge se negatiewe voorstellings van die Nederlandse "stamgenote" in die Zuid-Afrikaansche Republiek. Die sendelinge het die Transvalers voorgestel as barbaarse en skynheilige mense wat teen sendingwerk gekant was en die inheemse bevolking onderdruk het. In reaksie hierop het Stuart die "Hollandsche Afrikanen" in die Nederlandse pers en in sy geskiedwerk as verteenwoordigers van verskeie argetipiese deugde gerepresenteer. Die geskiedskrywer beeld die Transvalers uit as mense met 'n eenvoudige en Christelike lewenswyse wat om die patriargale gesin sentreer. In Stuart se geskiedwerk word die "Hollandsche Afrikanen" met die Ou Testamentiese volk Israel, die eerste Nuwe Testamentiese Christene en die sewentiende-eeuse Nederlanders gelykgestel. Volgens Stuart se voorstelling van die historiese werklikheid was die inheemse bevolking die aggressors wat die onskuldige bloed van die Transvalers en hul voorgeslagte vergiet het. Stuart konstateer dat die sendelinge die inheemse bevolking teen die "Hollandsche Afrikanen" opgestook het en "onjuiste berigten" versprei het wat die Britse regering se beleid teenoor die Nederlandse "stamgenote" in Suid-Afrika beïnvloed het.

'n Soortgelyke beeld van die "Hollandsche Afrikanen" se geskiedenis, lewenswyse en karakter word in die tydgenootlike publikasies van Jacob Swart, G.G. Ohrig en U.G. Lauts aangetref (vergelyk afdeling 4.3). (2) Outeurs soos H.J. Koenen, Nicolaas Pos en P.D.M. Huet het egter die "Afrikaner Boeren" uitgebeeld as 'n skynheilige volk wat teen sendingwerk gekant was en die inheemse bevolking onderdruk het (Schutte 1986: 15-20). (3) Die Eerste Vryheidsoorlog (1880-1881) het in Nederland tot 'n hernieude belangstelling in en 'n herwaardering van die Transvalers se geskiedenis, lewenswyse en karakter aanleiding gegee. Frans Lion Cachet, P.J. Veth, J.W.G. van Oordt en ander geskiedskrywers het tydens en na die oorlog 'n geromantiseerde geskiedverhaal met die "Hollandsche Afrikanen" se stryd om onafhanklikheid as oorkoepelende tema vir die Nederlandse publiek aangebied. (4) Schutte (1986: 37-44) situeer hierdie verandering in die gesindheid teenoor die Transvalers teen die agtergrond van die negentiende-eeuse Nederlanders se minderwaardigheidsgevoel. Die uitbeelding van die Transvalers as "een jonge natie, een stoer, krachtig en onwrikbaar in zichzelf gelovend geslacht van vrije boeren in een land van onbegrensde mogelijkheden" (Schutte 1986: 40) het ten doel gehad om die verswakte Nederlandse nasionalisme aan te wakker. Lion Cachet se voorstelling van die Suid-Afrikaanse geskiedenis het boonop volgens Schutte (1986: 37) 'n diepgaande invloed op die twintigste-eeuse Afrikaner se selfbeeld en die Afrikanernasionalistiese geskiedverhaal uitgeoefen.

Voordat Stuart se representasie van die "Hollandsche Afrikanen" se geskiedenis, lewenswyse en karakter bespreek word, is dit noodsaaklik om eers kortliks die historiese konteks waarin sy geskiedwerk gepubliseer is, te skets.

2. Jacobus Stuart: 'n lewensbeskrywing tot 1851

Jacobus Stuart is op 9 Februarie 1803 in Amsterdam gebore en hy was slegs drie jaar en nege maande oud toe sy moeder oorlede is (Ploeger 1945: 69-70). Alhoewel Stuart deur 'n vriend van sy vader, vise-admiraal J.C. Rijk, as "een man ... van uitgebreide kennis, veel ondernemingsgeest en zuiver vaderlandsche gevoelens" (Stuart 1854: 282) beskryf is, het sy "moeilijk en lastig karakter" volgens De Savornin Lohman (1912: 261) dikwels onenigheid veroorsaak. Nadat Stuart in die vroeë dertigerjare in die Nederlandse staatsdiens aangestel is, is hy mettertyd bevorder tot die mees senior amptenaar in die departement van finansies in die provinsie Noord-Holland (VR 202/52 [TA 2: 304]). (5) In 1836 is hy op sy eie versoek eervol ontslaan sodat hy hom op boerdery kon toespits.

Stuart het 'n landbounedersetting naby Velsen in Noord-Holland gestig en begin om opleiding te verskaf aan diegene wat in die landbou belanggestel het. Hy het egter teenstand uitgelok as gevolg van sy bewerings dat persone met 'n hoë aansien tot die provinsiale landboukommissies benoem is sonder dat hulle noodwendig oor die nodige kennis van die landbou beskik het. Daar het boonop onenigheid ontstaan tussen Stuart en Adriaan van der Hoop, 'n Amsterdamse bankier van wie hy vir finansiële ondersteuning afhanklik was. Die vennootskap is gevolglik beëindig en Stuart moes in 1850 sy boerdery staak weens finansiële probleme. (6)

Stuart het vir hom en sy gesin passasie bespreek op 'n skip wat na Delagoabaai sou vertrek. Nadat hulle op 12 Desember 1850 aan boord van die Vasco da Gama gegaan het, het Stuart se gesprekke met J.A. Smellekamp en J.C.J. Knegt veroorsaak dat hy besluit het om eerder via Engeland na Port Natal te reis (Stuart 1854: 196). (7) De Savornin Lohman bevraagteken egter Stuart se voorstelling van hierdie gebeurtenis: "er is reden om te gelooven, dat zijn lastig humeur er de eigenlijke oorzaak van was" (1912: 263). Smellekamp het in 'n verslag aan die redery vermeld dat Stuart gekla het oor die gebrek aan ruimte en die voedsel op die skip. Die Stuart gesin het uiteindelik op 8 Mei 1851 aan boord van die John Bright in Port Natal aangekom. Stuart het aanvanklik verwag dat sy bates in Nederland teen 'n wins van veertigduisend gulde verkoop sou word, maar kort na sy aankoms in Natal het hy verneem dat dit teen 'n verlies van die hand gesit is. (8)

Stuart het spoedig besef dat hy slegs die doel van sy verhuising sou kon verwesenlik indien hy die "Hollandsche Afrikanen" noord van die Vaalrivier gaan besoek. Op 4 Desember 1851 het Stuart met twee ossewaens, 'n bediende, twee touleiers en sy jongste seun, die tienjarige Martinus, uit

Pietermaritzburg vertrek. Hy het gehoop dat hy sy reiskoste sou kon dek deur allerlei handelsware aan die "Hollandsche Afrikanen" te verkoop (Stuart 1854: 196-197).

3. "Eene Nederlandsche Volksplanting, die onderworpen zal zyn en blyven aan de wetten der Hollandsche Afrikaansche Maatschappij": Stuart se plan vir 'n Nederlandse landverhuising

Jacobus Stuart se plan vir 'n Nederlandse landverhuising na die Zuid-Afrikaansche Republiek was een van talle emigrasieplanne vir Nederlanders na Suid-Afrika in die negentiende eeu. Die Nederlandse staatsman G.K. van Hogendorp (1762-1834) het byvoorbeeld reeds tydens die Bataafse tydperk beplan om 'n outonome Nederlandse volksplanting by Houtbaai te vestig. Van Hogendorp se plan is egter deur die Nederlandse regering afgekeur en sy Kaapse besittings is in 1806 gelikwieder (Krüger en Beyers 1977: 828-829). Twee ander voorbeelde van sulke emigrasieplanne was die Nederlandse kinderemigrasie na die Kaapkolonie en die stigting van die Nieuw-Gelderland nedersetting in Natal. 378 behoeftige Nederlandse kinders is vanaf 1856 tot 1860 na die Kaapkolonie gestuur om 'n Christelike opvoeding te ontvang en as vakleerlinge opgelei te word. Verskeie vooraanstaande lede van die Nederlandse Réveil was betrokke by hierdie onderneming wat uiteindelik beëindig is as gevolg van die kritiek wat dit uitgelok het. (9) Die Natalse indigo- en suikerboer, T.C. Colenbrander (1811-1881), se plan om Nederlanders as arbeiders in te voer, is in 1856 deur die Natalse uitvoerende raad goedgekeur. Ongeveer negentig arbeiders wat hoofsaaklik uit Gelderland afkomstig was, het in 1858 en 1859 in Port Natal aangekom. Colenbrander se nedersetting, Nieuw-Gelderland, was in die sestigerjare van die negentiende eeu die grootste suikeronderneming in Natal. Teen 1870 is die New Guelderland Sugar Estate egter insolvent verklaar (De Kock 1968: 182-183). (10)

Alhoewel Stuart (1854: 196) aanvoer dat hy besluit het om na Suid-Afrika te verhuis om die "Hollandsche Afrikanen" se welsyn te bevorder en nuwe betrekkinge tussen hulle en die Nederlandse volk tot stand te bring, was daar ook ander dryfvere wat tot sy plan vir die vestiging van 'n Nederlandse volksplanting in die Zuid-Afrikaansche Republiek aanleiding gegee het. Stuart het reeds in 1848 in 'n publikasie oor landbou en werkverskaffing in Nederland aangetoon dat daar te min werkseleenthede in dié land bestaan (De Savornin Lohman 1912: 262-263). Sy emigrasieplan kan gevolglik beskou word as 'n poging om werkseleenthede vir Nederlanders in die Republiek te skep. Stuart het moontlik gehoop dat die Nederlandse volksplanting in die Republiek 'n voortsetting sou wees van die landbounedersetting wat hy vanaf 1836 tot 1850 naby Velsen in Noord-Holland bedryf het. Hy wou boonop vermoedelik

probeer om sy gesin se swak finansiële posisie te verbeter deur 'n gedeelte van die Zuid-Afrikaanse Republiek se staatsgrond aan Nederlanders te verkoop teen 'n vergoeding van tien persent van die koopprys van elke transaksie.

Nadat Stuart in die Transvaal aangekom het, het J.A. Smellekamp die Transvaalse Volksraad gewaarsku dat Stuart na die Zuid-Afrikaanse Republiek gereis het om sy eie belange te bevorder (VR 198/52 [TA 2: 293]). Tydens 'n Volksraadsitting op Rustenburg in Maart 1852 het Stuart die Volksraad versoek om 'n stuk onbewoonde grondgebied in die Waterberg distrik aan hom oor te dra sodat hy kon probeer om 'n groep Nederlandse emigrante daar te vestig (VR 202/52 [TA 2: 306-307]). Stuart se voorstel is egter deur die Volksraad afgekeur ingevolge 'n vroeëre besluit dat Nederlanders plase van drieduisend morg in die Republiek kon bekom deur slegs die opmetings- en registrasiekoste te betaal (TA 2: 62). Enkele maande nadat Stuart na Pietermaritzburg teruggekeer het, het hy 'n nuwe voorstel aan die Transvaalse Volksraad voorgelê: 'n gedeelte van die Zuid-Afrikaanse Republiek se grondgebied moes aan Nederlanders verkoop word en die opbrengs daarvan kon gebruik word om 'n staatsbank te stig. Sodoende sou daar voorsien kon word in die nuutgestigte Boererepubliek se behoefte aan kennis en geld (Stuart 1854: 252). Die Transvaalse Volksraad het op 23 Maart 1853 aan Stuart volmag verleen om 'n gedeelte van die Zuid-Afrikaanse Republiek se staatsgrond in die Lydenburg distrik aan Nederlanders te verkoop. Die Volksraad het besluit dat die Nederlandse kopers 'n minimum koopprys van sesduisend riksdalder vir 'n plaas van drieduisend morg moes betaal. Stuart se vergoeding is vasgestel op tien persent van die koopsom van elke transaksie en die helfte van die bedrag waarmee die minimum koopprys oorskry word. Indien die projek sou misluk, was die Volksraad vrygestel van enige verpligting om Stuart vir sy reiskoste en ander uitgawes te vergoed. [\(11\)](#)

Stuart se emigrasieplan het reeds teenkanting in Nederland uitgelok voordat hy op 21 Augustus 1853 in sy vaderland aangekom het. Smellekamp het op 10 Augustus 1853 'n brief aan U.G. Louts geskryf waarin hy beweer het dat die Transvaalse Volksraad nie 'n ooreenkoms met Stuart sou aangegaan het nie, omdat hulle hom as 'n "lasteraar, eerroover en bedrieger" beskou het (Engelbrecht 1920: lxxxiv). In 'n artikel wat op 15 Augustus 1853 in Het Zondagsblad gepubliseer is, skryf Louts – waarskynlik na aanleiding van Smellekamp se brief – dat die Transvaalse Volksraad nie vir Stuart as hul gevolmagtigde na Nederland sou gestuur het nie, omdat hy nie deur die vooraanstaande inwoners van die Zuid-Afrikaanse Republiek vertrou word nie (Stuart 1854: 279-280).

Tydens 'n openbare vergadering in Amsterdam op 3 Oktober 1853 het Stuart aan 'n groep vooraanstaande Protestante verduidelik dat Nederlandse emigrante in die Republiek se behoefte aan geld en kennis sou kon voorsien. 'n Kommissie bestaande uit 'n bankier, vier sakemanne en 'n regsgeleerde is aangewys om Stuart se voorstelle te ondersoek (Stuart 1854: 297-300). Stuart het die kommissielede tevergeefs probeer oortuig dat hul vrese oor Britse oorheersing en aanvalle deur die inheemse bevolking ongegrond was. Die kommissie wat tydens 'n openbare vergadering in Rotterdam op 28 Desember

1853 benoem is, het die emigrasieplan as "eene te gewaagde zaak" (1854: 314) beskou weens die staatkundige en die sosiale omstandighede in die Zuid-Afrikaansche Republiek. Boonop was daar nie genoeg inligting oor die ligging en die aard van die staatsgrond in die Lydenburg distrik beskikbaar nie, terwyl toegang tot 'n hawe slegs via Britse of Portugese grondgebied verkry kon word (Stuart 1854: 311-314).

Op 13 Maart 1854 het die Groningense regsgeleerde, Willem de Sitter, die voorlopige statute voltooi van die maatskappy wat gestig sou word om die vestiging van 'n Nederlandse volksplanting in die Zuid-Afrikaansche Republiek te administreer (Stuart 1854: 322-332). Nadat Stuart se voorstel oor die stigting van die "Nederlandsche Afrikaansche Maatschappij" afgekeur is, het hy voorgestel dat 'n kommissie op die been gebring moes word om die vestiging van Nederlanders in die Republiek op 'n klein skaal te administreer. Die "Nederlandsche Afrikaansche Maatschappij" sou gestig word, indien hierdie proefneming 'n jaarlikse wins van tien persent kon oplewer. Hierdie gewysigde voorstel is egter tydens 'n vergadering op 26 April 1854 verwerp (Stuart 1854: 344-350). Stuart het vermoed dat die verwerping van hierdie voorstel verband gehou het met drie briewe waarin sy volmag bevraagteken is. Intussen het Stuart – teen sy eie verwagtinge in – goeie reaksie gekry op die advertensies wat hy in twee Nederlandse dagblaaië geplaas het om Nederlanders te werf wat grond in die Lydenburg distrik wou koop (Stuart 1854: 422-423).

Elf vooraanstaande inwoners van Groningen het 'n memorandum aan Stuart gestuur waarin hulle verklaar het dat hulle slegs sy voorstel sou goedkeur indien die Transvaalse Volksraad "volledige beskerming en regts-zekerheid" (1854: 356) aan die Nederlandse kopers kon verskaf. Alhoewel die ondertekenaars nie Stuart se emigrasieplan verwerp het nie, het hulle nie oor genoeg inligting beskik oor die aard en die ligging van die staatsgrond in die Lydenburg distrik om 'n ingeligte besluit te neem nie. Voornemende kopers het by Stuart beswaar gemaak, omdat hulle moes betaal vir die koopakte wat opgestel moes word binne twee weke nadat 'n transaksie aangegaan is. Stuart het gevolglik besluit om op sy eie onkoste 'n sertifikaat en 'n afskrif van sy volmag aan elke koper uit te reik onmiddellik nadat hy tien persent van die koopsom ontvang het (Stuart 1854: 423-425). Volgens Stuart het sy teenstanders egter daarin geslaag "om onder de hand en in het geheim den lust voor die certificaten te benemen" (1854: 430). Op 12 Junie 1854 het Stuart in 'n brief aan die voorsitter van die Transvaalse Volksraad verklaar dat sy onafgebroke pogings om 'n maatskappy te stig wat die vestiging van 'n Nederlandse volksplanting in die Zuid-Afrikaansche Republiek sou administreer, misluk het. Stuart was egter daarvan oortuig dat sy besoek aan Nederland die grondslag gelê het vir die stigting van 'n soortgelyke maatskappy in die toekoms (Stuart 1854: 430).

Die teenkanting wat Stuart se emigrasieplan in Nederland uitgelok het en die negatiewe voorstellings van die "Hollandsche Afrikanen" wat daar gepubliseer is, het veroorsaak dat hy besluit het om 'n boek te skryf oor die Nederlandse "stamgenote" in die Zuid-Afrikaansche Republiek se geskiedenis en

lewenswyse, sowel as die volmag wat hy van die Transvaalse Volksraad ontvang het. Stuart het op 1 Julie 1854 'n ooreenkoms oor die publikasie van sy geskiedwerk met die Amsterdamse boekhandelaar, G.W. Tielkemeijer, gesluit. Alhoewel die Nederlandse publiek sy primêre gehoor was, wou Stuart eksemplare van sy geskiedwerk na die Republiek saamneem om dit daar te versprei (Stuart 1854: 433).

Stuart het intussen op 13 Julie 1854 'n brief ontvang waarin H.T. Bührmann die Nederlanders waarsku om nie duur te betaal vir grond in die Zuid-Afrikaansche Republiek wat hulle bykans gratis kon bekom nie (Stuart 1854: 433-434). (12) Volgens Bührmann wou Stuart die emigrasieplan gebruik om sy gesin se swak finansiële posisie te probeer verbeter. Bührmann beweer dat Stuart die Transvaalse Volksraad oordeed het om volmag aan hom te verleen nadat hy hulle meegedeel het dat daar "[Nederlanders] zijn die te hoogmoedig zijn om eene plaats zonder betaling te nemen" (1854: 435). Nadat Stuart die brief gelees het, het hy besluit om 'n gratis eksemplaar van sy geskiedwerk te verskaf aan elke Nederlander wat 'n gedeelte van die staatsgrond in die Lydenburg distrik wou koop (Stuart 1854: 436). Volgens Stuart (1854: 438) was die mislukking van sy emigrasieplan hoofsaaklik te wyte aan Bührmann se ondermyning van sy werksaamhede.

Voor sy vertrek uit Nederland het Stuart 53 900 morg van die Zuid-Afrikaansche Republiek se staatsgrond teen 'n totale koopprys van bykans 257 000 riksdalders aan Nederlandse kopers verkoop. Nadat hy na die Republiek teruggekeer het, het Stuart 'n verslag oor sy werksaamhede in Nederland aan die Transvaalse Volksraad gestuur. Hy het eksemplare van sy geskiedwerk, twee resensies daaroor wat in Nederlandse koerante gepubliseer is en sy brief aan H.J. Koenen by die verslag ingesluit (TA 3: 316). (13) Stuart se verslag is op 4 Junie 1855 eenparig deur die Volksraad en die drie kommandante-generaal goedgekeur (TA 3: 51). Twee weke later het die Volksraad besluit dat die transaksies wat deur Stuart aangegaan is, nietig verklaar sou word indien die Nederlandse kopers nie hul grond binne 'n tydperk van drie jaar in besit neem nie (TA 3: 81). (14)

4. "ik zal de Hollandsche Afrikanen niet stilzwijgend openlijk laten beleedigen": twee teenstrydige voorstellings van die "Hollandsche Afrikanen" se geskiedenis, lewens-wyse en karakter

In die voorwoord van sy geskiedwerk skryf Stuart (1854: 5) dat partydige berigte uit Suid-Afrika aanleiding gegee het tot die onjuiste beskrywings van die "Hollandsche Afrikanen" se geskiedenis, lewenswyse en karakter wat in die Nederlandse pers verskyn het. Met sy aankoms in Nederland in Augustus 1853

het Stuart besef dat die sendelinge se representasie van die Nederlandse "stamgenote" in die Zuid-Afrikaanse Republiek as "barbaarsch en schynheilig" veroorsaak het "dat geen braaf Hollander er over denken kon, tot hen te gaan" (Ad.VR 436/55 [TA 3: 308]).

Tydens sy besoek aan Nederland het Stuart die vooraanstaande Protestante in Amsterdam, Rotterdam en Groningen probeer oorreed om sy plan vir die vestiging van 'n Nederlandse volksplanting in die Zuid-Afrikaanse Republiek te ondersteun. Alhoewel Stuart dit nie eksplisiet in De Hollandsche Afrikanen en hunne Republiek in Zuid-Afrika vermeld nie, is sy geskiedwerk vermoedelik op 'n Christelike gehoor – en spesifiek op Protestantse Nederlanders – gerig. Verskeie berigte en artikels wat op die sendelinge se negatiewe voorstelling van die "Hollandsche Afrikanen" gebaseer was, is in 1853 en 1854 in die Nederlandse pers gepubliseer. Hierdie negatiewe beriggewing het veral in De Nederlander en in die Nederlandse Sendelinggenootskap se Maandberigt verskyn. Eersgenoemde publikasie was die mondstuk van Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876), 'n vooraanstaande staatsman en historikus. Groen van Prinsterer was 'n verteenwoordiger van die stroming in die Nederlandse Réveil wat sendingwerk en die afskaffing van slawerny voorgestaan het. Verteenwoordigers van hierdie stroming het telkens die "Hollandsche Afrikanen" in 'n slegte lig probeer stel (Reenders 1995: 135). Duisende eksemplare van die Nederlandse Sendelinggenootskap se Maandberigt is volgens Stuart (1854: 362) in Nederland versprei, terwyl predikante in alle Protestantse kerke tydens eredienste daaruit voorgelees het. Protestantse Nederlanders het waarskynlik die sendelinge se uitbeelding van die "Hollandsche Afrikanen" as geloofwaardig beskou. Stuart het gevolglik briewe en primêre dokumente in die Nederlandse koerante en in sy geskiedwerk laat publiseer om die sendelinge se negatiewe voorstelling van die "Hollandsche Afrikanen" se optrede teenoor hulle en die Suid-Afrikaanse inheemse bevolking te probeer weerlê.

Die eerste hoofstuk van Stuart se geskiedwerk bevat 'n Nederlandse vertaling van regter Henry Cloete se eerste drie voorlesings oor die oorsake en die verloop van die Groot Trek. Volgens Stuart lewer Cloete se voorlesings "het onwraakbaar bewijs ... dat de zendingen in Zuid-Afrika ... de bewerkers geweest zijn van al het kwaad, dat [de Kaapsche Landver-huizers] geleden hebben" (1854: 103). Stuart gebruik Cloete se uitbeelding van die historiese werklikheid om aan te toon dat die Britse regering se beleid oor gebiedsuitbreiding in Suid-Afrika beïnvloed is deur "onjuiste en partijdige berigten" (1854:103) wat hulle van die koloniale regering en die sendelinge ontvang het (vergelyk afdeling 4.2). Stuart bestempel sy geskiedwerk as "het vervolg" op Cloete se voorlesings: "Het werd pligt, den Nederlander in te lichten omtrent de ingezetenen van de republiek en den Hollandschen Afrikaan aangaande zijnen Nederlandschen Stamgenoot" (1854: 6). In hoofstuk twee bespreek Stuart die Pretorius kommando se veldtog teen Dingaan in 1840, die Britse anneksasie van Natal en die Voortrekkers se verhuising na die Transvaal. Die geskiedskrywer neem P.H. Zietsman se "dagverhaal" oor die eersgenoemde historiese gebeurtenis volledig in hierdie hoofstuk op om die

sendelinge se negatiewe voorstelling van die Natalse Voortrekkers se optrede teenoor die Zulu's te probeer weerlê (vergelyk afdeling 4.2). Stuart (1854: 148-183, 229-251) publiseer uittreksels uit die korrespondensie oor die Britse regering se erkenning van die Natalse Voortrekkers en die Zuid-Afrikaanse Republiek se onafhanklikheid, sowel as primêre dokumente oor die Nederlanders se belangstelling in die Voortrekkers sedert 1840. Sy beskrywing van die toestande in die Zuid-Afrikaanse Republiek, sowel as die lewenswyse en karakter van die "Hollandsche Afrikanen" is gebaseer op sy ervarings en waarnemings tydens sy besoeke aan die Transvaal in 1852 en 1853 (vergelyk Stuart 1854: 203-226). Stuart stel die Transvalers gelyk met die Ou Testamentiese volk Israel, die eerste Nuwe Testamentiese Christene en die sewentiende-eeuse Nederlanders om sodoende die sendelinge se negatiewe uitbeelding van die "Hollandsche Afrikanen" te weerlê en vermoedelik ook om die verswakte Nederlandse nasionalisme te probeer aanwakker. Die vierde hoofstuk sentreer rondom die onafhanklikwording van die Zuid-Afrikaanse Republiek en die Transvaalse Volksraad se goedkeuring van Stuart se voorstelle oor die vestiging van 'n Nederlandse volksplanting in die Republiek. In die slothoofstuk lewer hy verslag oor sy besoek aan Nederland as gevolmagtigde van die Transvaalse Volksraad.

4.1 Die voorstelling van die "Hollandsche Afrikanen" in die Nederlandse pers (15)

Die sendelinge se voorstelling van die "Hollandsche Afrikanen" het sentreer om aantygings oor laasgenoemde groep se teenkating teen sendingwerk en hul onderdrukking van die inheemse bevolking. Stuart het op 25 Oktober 1853 in *De Nederlander* gereageer op berigte "omtrent onregt en wreedheden, door de Boeren tegen de inboorlingen gepleegd" (Stuart 1854: 360). Volgens Stuart blyk dit uit die korrespondensie tussen en die verslae van Andries Pretorius, die verteenwoordigers van die Britse regering en die Londense Sendinggenootskap dat die "Hollandsche Afrikanen" geen onreg of wreedhede teenoor die inheemse bevolking gepleeg het nie. Hy representeer die "Hollandsche Afrikanen" as voorstanders van die inheemse bevolking se kerstening: "zij ... [wenschen] niets hartelijker dan dat de Heidenen, op eene verstandige en Christelijke wijze ... tot de waarheid gebragt worden" (1854: 361-362; Stuart se kursivering – P.D.).

Ds. J.H. Neethling se verslag oor 'n amptelike besoek aan die Zuid-Afrikaanse Republiek is in November en Desember 1853 in ses afleverings in die *Amsterdamsche Courant* gepubliseer op Stuart se versoek. (16) Stuart het die verslag aan die redaksie van dié koerant gestuur in reaksie op 'n artikel in die Nederlandse Sendelinggenootskap se *Maandberigt* van November 1853 wat gebaseer was op 'n Franse sendeling in Suid-Afrika se negatiewe uitbeelding van die "Hollandsche Afrikanen". Met die publikasie van Neethling se verslag "[worde] de miskenning tegengegaan van het edele karakter onzer verwanten in Zuid-Afrika, die alles veil hebben gehad om hun dierbaar kleinood, hun gereformeed geloof te behouden" (Stuart 1854: 367; outeur se kursivering – P.D.). Neethling beeld die "Hollandsche Afrikanen" uit as godsdienstige, vriendelike en gasvrye mense wat vreedsame naasbestaan

met die inheemse bevolking van die Republiek nastreef. Hy kritiseer egter ook die Transvaalse leiers en die Volksraad se optrede teenoor die Britse sendelinge in die Republiek:

Wilt gij het beletten, dat er aan de honderden en duizenden Kaffers, die in uw gebied wonen, het Evangelie wordt verkondigd? – En antwoord gij, neen! – ziet dan toe of de weg hiertoe niet reeds is geopend, door de verdrijving der zendelingen! (Neethling 1853: 135).

In die Nederlandse Sendelinggenootskap se Maandberigt van Desember 1853 word daar in 'n voetnoot verwys na die "openbare tegenspraak" (Stuart 1854: 407) wat die voorstelling van die "Hollandsche Afrikanen" in die vorige uitgawe uitgelok het. Die redaksie gee toe dat "(h)et oordeel over [onze Zuid-Afrikaansche volksgenooten] wel [zal] verschillen naar het oogpunt, waaruit men hen beschouwt" (1854: 407).

Die negatiewe beriggewing oor die "Hollandsche Afrikanen" se optrede teenoor die sendelinge en die inheemse bevolking is intussen op 14 November 1853 in De Nederlander voortgesit in 'n artikel oor kommandant P.E. Scholtz se ekspedisie teen die Bakwani opperhoof, Sechele, in Augustus 1852. Hierdie artikel was gebaseer op 'n berig wat in Februarie 1853 in The Missionary Magazine and Chronicle (voortaan MMC) verskyn het. Laasgenoemde berig bestaan uit uittreksels van 'n brief van David Livingstone aan 'n Britse offisier, 'n brief van Sechele aan Robert Moffat en Moffat se beskrywing van die aankoms van Sechele se kinders by die Londense Sendinggenootskap se sendingstasie op Kuruman om hul opvoeding daar te ontvang. (17) Volgens die redaksie van die MCC trek die Transvalers voordeel uit die feit dat die Sandrivierkonvensie geen waarborg vir die regte van die inheemse bevolking bied nie (MMC 1853: 32). Hulle beskou die militêre optrede teen die Bakwani's as "the first-fruits of a policy, which ... will lead to the eventual extermination of the coloured races" (1853: 32-33) in die Zuid-Afrikaanse Republiek. Livingstone beskryf in sy brief hoe die Scholtz kommando sy huis by Kolobeng geplunder het voordat hulle na Sechele se stat vertrek het. Die sendeling representeer die kommando as die aggressors wat Sechele beveel het om die vrouens en die kinders weg te stuur, "for they had come to fight with him" (MMC 1853: 33). Hierop het Sechele volgens Livingstone geantwoord "that he was a man of peace" (1853: 33). Livingstone verstrek slegs enkele besonderhede oor die Scholtz kommando se aanval op die Bakwani's (vergeelyk MMC 1853: 33-34).

Stuart het in reaksie op bogenoemde artikel die Engelse weergawe van die amptelike verslag oor die aanval op Sechele aan die redaksie van De Nederlander gestuur en hulle versoek om 'n Nederlandse vertaling daarvan te publiseer sodat "[uwe] lezers ... over het vredelievend, godvreezend, doch ferm karakter van mijne committenten ... kunnen oordeelen" (Stuart 1854: 399; my kursivering – P.D.). (18) Dié verslag en Andries Pretorius se meegaande brief oor die ekspedisie teen Sechele is op 30 November 1853 in De Nederlander opgeneem. Die inheemse bevolking en die sendelinge word in hierdie dokumente as die aggressors uitgebeeld, terwyl die "Hollandsche

Afrikanen" as vredeliewende en godsdienstige mense voorgestel word.

In die amptelike verslag word Sechele gerepresenteer as die aggressor wat vier keer 'n vredesaanbod verwerp het en hom voorberei het om teen die kommando te veg. Scholtz benadruk die kommandoleder se vertroue op God tydens die ekspedisie:

We humbled ourselves before the Most High, who delivers both the weak and strong, and jointly beseeched Him to be merciful to us. (De Zuid-Afrikaan 1853: 3: "Wy wend ons tot den Alder Hoogste en smeekte eenparig om verstand en genade aan ons te verleen" [TA 2: 364]).

Nadat die kommando 'n oorwinning oor Sechele behaal het, het hulle bymekaargekom om God te dank en "to offer Him our evening sacrifice" (De Zuid-Afrikaan 1853: 3: vermoedelik deur Pretorius ingevoeg – P.D.). Scholtz het die kommandoleder opdrag gegee om nie die sendelinge se besittings te beskadig of te konfiskeer nie. Die kommandant vermeld dat hulle gewere en gereedskap in Livingstone se verlate woning by Kolobeng gevind het:

(T)he place had more the appearance of a gunmaker's shop than a mission station, and more of a smuggling shop than a school place. (De Zuid-Afrikaan 1853: 3: "Wy vonden geweermaakers gereedschappen meer dan bybels ... zoodat het meer schyn heb na een geweermaakersfabriek als na een school of kerk" [TA 2: 366]).

Volgens Scholtz het Livingstone vuurwapens aan Sechele verskaf, terwyl die Bakwani opperhoof op sy beurt gewere en ammunisie aan ander inheemse stamme in die omgewing verkoop het. Die Engelse weergawe van Scholtz se verslag word afgesluit met dié woorde wat vermoedelik deur Pretorius ingevoeg is: "an uncivilized nation, having fire arms in hand, believe themselves to be invincible, and perpetrate the most heinous sets" (De Zuid-Afrikaan 1853: 3).

In sy brief aan die redaksie van De Zuid-Oost Afrikaan vermeld kommandant-generaal Pretorius dat die sendeling Inglis hom kort voor die ekspedisie teen Sechele meegedeel het "that in the minds of the Kafirs a general desire for war prevailed, and without war it could not be rectified" (De Zuid-Afrikaan 1853: 3). (19) Pretorius kom tot die gevolgtrekking dat haat aanleiding gegee het tot Inglis se latere aantygings teen die Transvalers oor hul optrede teenoor die inheemse bevolking. Die kommandant-generaal beweer implisiet dat die twee sendelinge, Inglis en Edwards, die inheemse bevolking van die Marico gebied opgestook het om teen die Transvalers oorlog te voer (Stuart 1854: 405-406). Pretorius bestempel die sendelinge se bewerings oor die Transvalers se betrokkenheid by slawehandel as "a detestable falsehood" (De Zuid-Afrikaan 1853: 3). Ten slotte benadruk Pretorius dit dat hy kommandant Scholtz opdrag gegee het "to use all his efforts to preserve peace" (1853: 3) tydens die ekspedisie teen Sechele.

Stuart beskou 'n artikel wat in 1854 in Berigten uit de Heidenwereld

gepubliseer is as 'n verdere weerlegging van die sendelinge se aantygings teen die "Hollandsche Afrikanen". In dié artikel beskryf 'n sendeling van die Morawiese Sendinggenootskap die "Hollandsche Afrikanen" as vriendelike, gasvrye en godsdienstige mense: "Overall verheugde ik mij op deze boerenplaatsen, benevens aartsvaderlijken zin, ook godzaligheid in woord en wandel aan te treffen" (Stuart 1854: 408; my kursivering – P.D.). In sy geskiedwerk betreur Stuart die feit dat negatiewe voorstellings van die "Hollandsche Afrikanen" se karakter en optrede steeds in die Nederlandse pers gepubliseer is ten spyte van die berigte waarin die sendelinge se beskuldigings teen hulle weerlê is: "(E)r zijn menschen die wezenlijk ziende blind willen zijn, en hunne denkbeelden, laat het kosten wat het wil, der wereld willen opdringen ... Waarom? kan ik niet doorgronden" (1854: 408; Stuart se kursivering – P.D.).

4.2 Henry Cloete en P.H. Zietsman: twee betroubare getuies

Stuart bou in sy geskiedwerk voort op die beeld van die "Hollandsche Afrikanen" as godsdienstige, vriendelike en gasvrye mense wat vreedsame naasbestaan met die inheemse bevolking nastreef. Die geskiedskrywer neem bronne soos Henry Cloete se drie voorlesings oor die Groot Trek en P.H. Zietsman se "dagverhaal" oor die Pretorius kommando se ekspedisie teen Dingaan in 1840 volledig in sy geskiedwerk op om die negatiewe representasie van die "Hollandsche Afrikanen" se optrede teenoor die inheemse bevolking en die sendelinge te probeer weerlê (vgl. Stuart 1854: 9-101, 112-147). Alhoewel Cloete volgens Stuart "een vriend der Zendelingen en bovenal van het Zendelingswerk" (Engelbrecht 1920: cxvii) was, het hy nogtans sekere aspekte van die sendelinge se optrede teenoor die Kaapse koloniste veroordeel. Stuart aanvaar Cloete se voorstelling van die historiese werklikheid kritiekloos, aangesien hy bo "partijdigheid in zijn oordeel" (1854: 102) verhewe was weens sy statuur as mens en as regter. Cloete was boonop 'n ooggetuie van verskeie historiese gebeurtenisse wat volgens sy beskouing tot die Groot Trek aanleiding gegee het en dit verleen 'n besondere gesag aan sy uitbeelding van die verlede. [\(20\)](#)

Tydens en na afloop van die Groot Trek het daar volgens Cloete "de meest gewrongene, eenzijdige en valsche beschouwingen" (Stuart 1854: 9; Cloete 1856: 1) oor die oorsake en die verloop van dié historiese gebeurtenis ontstaan. Hy het gevolglik probeer om "eene getrouwe en onopgesmukte voorstelling" (Stuart 1854: 101; Cloete 1856: 103) daarvan in sy voorlesings te gee. Cloete representeer die Voortrekkers as "eene achtenswaardige, vermogende en talrijke vereeniging van menschen" wat die Kaapkolonie verlaat het op soek na 'n land "waar zij zich, met veiligheid voor levens en bezittingen, slechts in vrede mogten nederzetten" (Stuart 1854: 101; Cloete 1856: 104). Volgens Stuart lewer Cloete se voorlesings "het onwraakbaar bewijs ... dat de zendelingen ... de bewerkers geweest zijn van al het kwaad, dat [de Kaapsche Landverhuizers] geleden hebben" (1854: 103). Die voorlesings bevestig boonop volgens die geskiedskrywer dat die Britse regering se beleid oor gebiedsuitbreiding in Suid-Afrika beïnvloed is deur "onjuiste en partijdige berigten" (Stuart 1854: 103) wat hulle van die koloniale regering en die

sendelinge ontvang het.

Cloete beskryf hoe twee sendelinge, J.T. van der Kemp en James Read, tydens die eerste binnelandse reis van die regterlike kommissie ongeveer tagtig aanklagte ingedien het teen koloniste wat na bewering "Hottentotte" vermoor of aangerand het. Niemand is aan moord skuldig bevind nie en slegs enkele individue is op aanklagte van aanranding of die oortreding van koloniale wette veroordeel (Stuart 1854: 18-20; Cloete 1856: 10-13). Hierdie historiese gebeure het volgens Cloete veroorsaak dat "een bitter gevoel van vijandschap" (Stuart 1854: 20; Cloete 1856: 13) teen die Kaapkolonie se regstelsel en die sendelinge by die koloniste ontstaan het.

Die koloniale regering se beleid en die sendelinge se optrede het volgens Cloete aanleiding gegee tot 'n tekort aan arbeid in die landboubedryf en die vyandige gesindheid wat die "Hottentotte" teenoor die koloniste op die Kaapse oosgrens geopenbaar het. Ongeveer dertig sendingskole waarin jong "Hottentotte" 'n elementêre opvoeding kon ontvang, is mettertyd in die Kaapkolonie opgerig. Die ouer "Hottentotte" het egter verkies "om een met hunne neigingen zoo overeenkomstig, lui en gemakkelijk leven te leiden" (Stuart 1854: 37; Cloete 1856: 33). Alhoewel daar volgens Cloete "vele voortreffelijke menschen" (Stuart 1854: 36; Cloete 1856: 31) in die geleedere van die sendelinge was, was die meeste onderwysers in die sendingskole nie opgewasse teen hul taak om die "Hottentotte" op te voed nie. Met die uitsondering van die lede van die Morawiese Sendinggenootskap het die sendelinge die "Hottentotte" ingeprent dat die blankes hulle steeds wou onderdruk ten spyte van die vryheid wat deur die koloniale regering aan hulle gegee is. Die "Hottentotte" se vyandige gesindheid teenoor die koloniste wat hieruit voortgevloei het en hul geleidelike onttrekking aan die landboubedryf het volgens Cloete veroorsaak dat die koloniste besluit het om te verhuis na 'n plek waar hul eiendom veilig sou wees en hulle arbeid teen 'n billike prys kon bekom (Stuart 1854: 41-42; Cloete 1856: 37-38).

Volgens Stuart (1854: 150) het die sendelinge se "onjuiste berigten" oor die Voortrekkers se optrede teenoor die Zulu's veroorsaak dat die goewerneur van die Kaapkolonie, sir George Napier, in Desember 1841 besluit het om Natal met 'n militêre mag te beset sonder om die Britse regering daarvoor te raadpleeg. Hieruit blyk dit dat Stuart die "dagverhaal" oor die Pretorius kommando se veldtog teen Dingaan in 1840 in sy geskiedwerk opgeneem het om die sendelinge se negatiewe voorstellings van die Natalse Voortrekkers se optrede teenoor die Zulu's te probeer weêrlê. Die skrywer van die "dagverhaal", P.H. Zietsman, verklaar dat hy die gebeure tydens die ekspedisie as "een onpartijdig opmerker" (Stuart 1854: 146; Zietsman 1840b: 5) opgeteken het. Pretorius en vier ander kommandante het die inhoud van die "dagverhaal" gesertifiseer: "wij [kunnen] ieder woord daarin vermeld naar waarheid declareren" (Stuart 1854: 147; Zietsman 1840b: 5). [\(21\)](#)

In sy "dagverhaal" kontrasteer Zietsman telkens Dingaan se tirannie teenoor sy eie volk met die "christelike menschlievendheid" (Stuart 1854: 118; Zietsman 1840a: 5) wat die kommandoede tydens die ekspedisie aan verskeie groepe

Zulu's betoon het. Op 20 Januarie 1840 het een van die Zulu hoofmanne, Mattowan, byvoorbeeld vir Pretorius versoek om grondgebied aan hom en sy volgelinge te gee sodat "hij ... voor de tirannische vervolging van Dingaan bevrijd kon zijn" (Stuart 1854: 118; Zietsman 1840a: 5). Twee dae nadat Pretorius en die krygsraad hierdie versoek voorlopig toegestaan het, het Mattowan en sy manskappe by die kommando aangesluit. Zietsman haal aan uit 'n lied waarmee die regiment Pretorius vir sy optrede bedank het: "(W)ij waren bedrukt onder de bloedige tirannij van Dingaan, en kunnen nu de witte menschen, als onze vaders, als onze weldoeners en onze regtvaardige regters... toejuichen" (Stuart 1854: 120; Zietsman 1840a: 5). Twee ander Zulu hoofmanne wat Dingaan se tirannie wou ontvlug, het op 7 Februarie 1840 boodskappers na Pretorius gestuur "om hem en alle witte menschen om genade en verlossing te smeeken" (Stuart 1854: 134; Zietsman 1840b: 5). Een van die hoofmanne het volgens Zietsman in reaksie op 'n vraag van Pretorius verklaar: "(H)ier kan ik, als een aangenomen kind, in vrijmoedigheid met dezen grooten Heer (i.e. Pretorius – P.D.) discoureren, daar ik voormaals, als een uitgeschopte hond ... bij mijnen voormaligen Koning heb moeten kruipen" (Stuart 1854: 135; Zietsman 1840b: 5).

Nadat Zietsman die aankoms van 'n groep Zulu's by die Pretorius kommando op 1 Februarie 1840 beskryf het, merk hy op: "Hiermede kunnen wij de wereld overtuigen dat het zeker niet onze tirannij is, die alle heidensche volken toevlugt tot ons doet nemen" (Stuart 1854: 129; Zietsman 1840a: 5). Hierdie opmerking is vermoedelik 'n sinspeling op die sendelinge se aantygings oor die Natalse Voortrekkers se onderdrukking van die Zulu's. Zietsman probeer met sy voorstelling van die historiese werklikheid om aan te toon dat die Voortrekkers inderdaad 'n groot groep Zulu's teen Dingaan se onderdrukking beskerm het. Volgens Zietsman het die Zulu's wat deur die kommando teen Dingaan se tirannie beskerm is, verklaar "dat zij nimmer zoo veel regtvaardigheid en vrijheid hebben genoten, als zij thans genieten" (Stuart 1854: 129; Zietsman 1840a: 5).

Zietsman representeer Dingaan en sy raadgewers as geweldenaars wat vir die wrede moorde op honderde vredeliewende Voortrekkers verantwoordelik was. Op 21 Januarie 1840 beskryf hy drie van die Zulu koning se raadgewers as "de éénige doorluchtige monsters, die den aardbodem met het onschuldig bloed onzer rustige blanken hebben doen bevleken" (Stuart 1854: 120; Zietsman 1840a: 5). Volgens Zietsman het Mattowan en die ander hoofmanne Pretorius die volgende dag meegedeel dat Dingaan se senior raadgewer, Tamboeza, "een groot werktuig in het vergieten van onschuldig bloed [was]": "(H)ij was zelfs aan het hoofd van het Zoola-leger, toen de weerlooze en bevruchte vrouwen, ja zelfs de onnoozele zuigelingen voor de scherpte hunner bloedige zwaarden, als noodlottige slagtoffers, hebben moeten vallen" (Stuart 1854: 121; Zietsman 1840a: 5). In teenstelling hiermee het die krygsraad die Voortrekkers se Zulu bondgenote opdrag gegee om "geen vrouw of kind van den vijand kwaad te doen" (Stuart 1854: 120; Zietsman 1840a: 5) tydens die veldtog teen Dingaan nie. Hierdie opdrag was in ooreenstemming met artikel vyf van die instruksies wat Pretorius van die Natalse Volksraad ontvang het (Stuart 1854: 113). In die joernaalinskrywing op 1 Februarie 1840 verwoord Zietsman die kommando se

doelstelling met die ekspedisie teen Dingaan: "om, indien moegelyk, aan de Zoola-natie den moed en de magt te benemen, om langer den aardbodem met onschuldige bloed te bevleken" (Stuart 1854: 128; Zietsman 1840a: 5).

Die kommando lede word in Zietsman se "dagverhaal" uitgebeeld as gelowige mense wat volgens Pretorius "werktuigen in Gods hand waren, om de onbeskryflike gruweladene en moorden van Dingaan te doen ophouden" (Stuart 1854: 137; Zietsman 1840b: 5). Openbare godsdiensoefeninge het Sondae plaasgevind en tydens dié geleentheid het die kommando lede preke gehoor wat volgens Zietsman op hul situasie van toepassing was (Stuart 1854: 117, 121-122; Zietsman 1840a: 5). Nadat die lede van die Pretorius kommando verneem het dat Panda se manskappe 'n oorwinning oor Dingaan behaal het, vermeld Zietsman op 2 Februarie 1840: "Wij hielden ... eene dankzegging aan den Opperheer, voor de voorspoedige overwinning" (Stuart 1854: 130; Zietsman 1840a: 5).

4.3 Stuart se representasie van die "Hollandsche Afrikanen" se lewenswyse en karakter

Tydens sy reise deur die Zuid-Afrikaanse Republiek in 1852 en 1853 het Stuart inligting oor die lewenswyse en karakter van die "Hollandsche Afrikanen" en die inheemse bevolking opgeteken. In *De Hollandsche Afrikanen en hunne Republiek in Zuid-Afrika* gee Stuart boonop 'n beskrywing van die nuutgestigte Boererepubliek se ekonomie, regeringstelsel en geografie. Stuart beeld in hoofstuk drie van sy geskiedwerk die opregte "Hollandsche Afrikaan" uit as 'n verteenwoordiger van verskeie argetipiese deugde. Die "Hollandsche Afrikanen" word voorgestel as mense met 'n eenvoudige en Christelike lewenswyse wat om die patriargale gesin sentreer.

Stuart vergelyk die "Hollandsche Afrikanen" se fisiese voorkoms en hul kleredrag met dié van die figure op Bartholomeus van der Helst se skildery waarin 'n Nederlandse "schuttersmaaltijd" uit die sewentiende eeu uitgebeeld word: "Hun gelaat is sprekend gelijken met dat van den fatsoenlijken Hollander ... Hunne kleeding is eenvoudig, doelmatig en net" (1854: 208). (22) Hierdie vergelyking is van besondere betekenis binne die negentiende-eeuse konteks, omdat Stuart daarmee die "Hollandsche Afrikanen" tot sewentiende-eeuse Nederlanders verhef. Boogman (1980: 64) konstateer dat 'n nasionale identiteitskrisis in die tydperk vanaf 1813 tot 1848 in Nederland geheers het. Hierdie periode is gekenmerk deur Nederlanders se onsekerheid oor die bestaansreg en die voortbestaan van 'n onafhanklike Nederlandse staat. Die Nederlanders se identiteitskrisis het in die veertigerjare van die negentiende eeu 'n hoogtepunt bereik as gevolg van faktore soos 'n onbevredigende regeringstelsel, ekonomiese stagnasie en onsekerheid oor Nederland se posisie in Europa (Boogman 1960: 195-202). Tydens hierdie nasionale identiteitskrisis is die sewentiende-eeuse Nederlanders in die Nederlandse geskiedskrywing as heldefigure voorgestel in 'n poging om die tydgenootlike Nederlanders se verswakte nasionale bewussyn aan te wakker. Teen die bogenoemde historiese agtergrond het outeurs soos G.G. Ohrig en U.G. Lauts die "Hollandsche Afrikanen" as herbore sewentiende-eeuse

Nederlanders uitgebeeld en talle lofwaardige eienskappe op hulle geprojekteer (vergelyk afdeling 1). Alhoewel Stuart se geskiedwerk eers in 1854 gepubliseer is, kan sy representasie van die Transvalers as Nederlandse "stamverwante" en sewentiende-eeuse Nederlanders ook beskou word as 'n poging om die Nederlandse nasionalisme te versterk. Ohrig, Lauts en Stuart se pogings om die Nederlanders se nasionale bewussyn aan te wakker, het egter weinig weerklank in Nederland gevind (Schutte 1986: 40).

Stuart (1854: 225-226) beeld die Nederlandse "stamgenote" in die Zuid-Afrikaansche Republiek uit as vredeliewende mense wat slegs oorlog voer om hul grondgebied en hul bondgenote te beskerm. Nog 'n eienskap van die "Hollandsche Afrikanen" wat deur Stuart beklemtoon word, is hul gasvryheid: "Herbergen zijn nergens, en zouden ook weinig aftrek hebben, omdat ieders woning eene herberg is" (1854: 213). Die "Hollandsche Afrikanen" het volgens Stuart "een kinderlijk godsdienstig geloof" (1854: 208). Saans word huisgodsdien gehou en Sondae kom verskeie gesinne vir godsdiensoefeninge bymekaar. Stuart het op 25 April 1852 die namiddagdiens in die kerk op Potchefstroom bygewoon. Hy vergelyk hierdie "christen-vergadering" (1854: 209) met die byeenkomste van die eerste Nuwe Testamentiese gemeentes. Hiermee suggereer Stuart 'n parallel tussen die "Hollandsche Afrikanen" se lewenswyse en dié van die lidmate van die eerste Christelike gemeentes soos wat dit in die boek Handeling beskryf word. (23) Volgens Stuart (1854: 213) is die kerk die eerste gebou wat deur die "Hollandsche Afrikanen" opgerig word wanneer hulle 'n dorp stig. Die geskiedskrywer gee 'n utopiese voorstelling van die Christelike aard van die regspleging in die Zuid-Afrikaansche Republiek deur melding te maak van die hofsak teen en die teregstelling van Andries Pieterse wat sy neef vermoor het. Nadat Pieterse die doodstraf opgelê is, het die inwoners van Potchefstroom hom besoek om voorbidding vir hom te doen. Stuart beskryf Pieterse se teregstelling soos volg: "(H)et was een vriend, die de doodstraf aan hem ten uitvoer bragt, en hij ging, door allen gerustgesteld, met een kalm gemoed de eeuwigheid in" (1854: 266; Stuart se kursivering – P.D.). Stuart sluit sy beskrywing van hierdie historiese gebeurtenis af met 'n retoriese vraag: "Hebben mijne Nederlandsche lezers meer van zulk eene Christelijke regspleging gehoord?" (1854: 266).

Volgens Stuart bewoon die Zuid-Afrikaansche Republiek se boere en hul afstammelingse plase met 'n oppervlakte van drieduisend morg. Op elke plaas is daar "eene verzameling van nederige boerewoningen en Kafferhutten of Kralen" (Stuart 1854: 204). Die meeste plaashuise is "in eenen armoedigen toestand" (1854: 225) en Stuart gee sy verbasing te kenne oor die feit dat 'n vermoënde man soos Andries Pretorius in 'n eenvoudige kleihuisie woon. Stuart representeer die boer en sy uitgebreide gesin as "een opregt aartsvaderlijk gezin": "al de verschillende tijdperken des levens zijn bij dat gezin te vinden" (1854: 204; Stuart se kursivering – P.D.). Sodoende stel Stuart die "Hollandsche Afrikanen" se lewenswyse en karakter gelyk aan dié van die afstammelingse van die aartsvaders Abraham, Isak en Jakob. Hierdie gelykstelling met die Ou Testamentiese volk Israel impliseer dat die "Hollandsche Afrikanen" as volk 'n Goddelike roeping het om die Christendom en die Westerse beskawing in die Suid-Afrikaanse binneland te

vestig. Stuart brei egter nie eksplisiet hierop uit in die res van sy geskiedwerk nie. (24)

Die geskiedskrywer beskryf die Nederlandse stamgenote in die Zuid-Afrikaansche Republiek se taal as "zeer gebrekkig Hollandsch" (Stuart 1854: 210). Hulle gebruik vreemde woorde soos banjer en vrekken, terwyl hulle boonop werkwoorde verkeerd verbuig. Hierdie gebrekkige taalgebruik is 'n uitvloeisel van die feit dat "[deze menschen] (s)edert ruim 30 jaren zijn verstoken geweest van onderrigt" (1854: 210). Volgens Stuart (1854: 211) het die sendelinge ("de zoogenaamde uitbreiders van het Christendom") en die verteenwoordigers van die Britse regering se miskenning van die "Hollandsche Afrikanen" 'n ingrypende uitwerking op hul karakter gehad: "De Europesche kennis van het zoogenaamde savoir vivre ontbreekt hun geheel en al." Die "Hollandsche Afrikanen" moes heelwat opofferinge doen ter verkryging van hul onafhanklikheid: "Er is geen gezin, dat geen dierbaar offer gebragt heeft voor de verkrijging van hunne tegenwoordige onafhankeljkheid en vrijheid" (1854: 217). As 'n voorbeeld hiervan verwys Stuart na die weduwee van Piet Retief wie se eggenoot en drie seuns in geveg teen die inheemse bevolking of die Britse militêre magte gesneuwel het.

5. Jacobus Stuart: die jare daarna

'n Transvaalse Volksraadslid, J.J. Prinsloo, is in Junie 1855 gedagvaar nadat hy beweer het dat Cornelis Potgieter nie bevoeg is om as voorsitter van die Volksraad op te tree nie omdat hy die Kommissieraad toegelaat het om inbreuk te maak op 'n Volksraadsbesluit oor die Lydenburg gemeente se verhouding met die Kaapse sinode. Tydens die hofsak op 11 Junie 1855 het Stuart as Prinsloo se regsverteenvoorder opgetree, terwyl H.T. Bührmann vir Potgieter verteenwoordig het. Bührmann, Potgieter en landdroos P.J. van Staden se beledigende en lasterlike opmerkings teenoor Stuart het veroorsaak dat hy 'n wetboek so hard op die tafel voor hom neergegooi het dat dit op die vloer beland het. Stuart wou die hof om verskoning vra vir sy optrede, maar hy is gelas om die hofsaal te verlaat (R906/55 [TA 3: 367-368]). Op 18 Junie 1855 skryf Stuart aan Potgieter dat die bogenoemde gebeure veroorsaak het dat hy besluit het om die Zuid-Afrikaansche Republiek te verlaat "en alle kolonisasie van Hollanders herwaarts afteraden" (VR 442/55 [TA 3: 320]). Kommandant-generaal M.W. Pretorius het hom egter oorreed om in die Republiek te vertoef tot na die volgende Volksraadsitting. Pretorius het op 10 September 1855 opdrag gegee dat Van Staden uit sy amp ontslaan moes word en dat die aanklagte teen hom deur "een Competent Geregthof" (TA 3: 370) aangehoor moes word. Cornelis Potgieter en die lede van die Kommissieraad is tydens 'n Volksraadsitting op 18 September 1855 elkeen met 150 riksdalders beboet omdat hulle op 'n Volksraadsbesluit inbreuk gemaak het. Die Volksraad het boonop verklaar dat "[die Heeren] onwaardig [zyn] om eenige betrekking binnen deze landpalen te bekleeden" (TA 3: 102).

Stuart het die Transvaalse Volksraad in Junie 1855 meegedeel "dat geen Hollandsche emigranten konden verwacht worden, voor dat de Republiek een grondwet had aangenomen" (De Kok 1898: 127). Op 17 September 1855 het Stuart die Volksraad toegesprek oor die tekortkominge van die Republiek se regeringstelsel. Die Volksraad het besluit om 'n grondwetkommissie met Stuart as voorsitter aan te stel. Die kommissielede het tydens 'n vergadering op Potchefstroom in Oktober 1855 die riglyne vir die inhoud van die grondwet neergelê en Stuart het die verskillende artikels geformuleer. (25) Die Lydenburgers se verset teen die veroordeling van die Kommissieraadslede en die aanstelling van die grondwetkommissie het veroorsaak dat die grondwet nie deur die Volksraad aanvaar kon word nie. Stuart het gevolglik kort daarna die Zuid-Afrikaansche Republiek permanent verlaat.

Die grondwet is in Desember 1856 tydens 'n volksvergadering op Potchefstroom aanvaar en M.W. Pretorius is op 6 Januarie 1857 as die eerste president van die Zuid-Afrikaansche Republiek beëdig. In Maart 1857 het die Lydenburgers 'n republiek onder leiding van Cornelis Potgieter en H.T. Bührmann gestig. 'n Kommissie het in Februarie 1858 op Potchefstroom vergader om die grondwet van 1855 te hersien. Potgieter en Bührmann het die vergadering in hul private hoedanigheid bygewoon. Die formulering van enkele artikels in die bogenoemde grondwet is deur die kommissie gewysig, terwyl die grondbeginsels daarvan behoue gebly het. Nadat die nuwe grondwet deur die Transvaalse Volksraad goedgekeur is, het afgevaardigdes van die Zuid-Afrikaansche Republiek en Lydenburg op 24 November 1858 'n ooreenkoms oor die vereniging van die twee republieke opgestel. Hierdie ooreenkoms is in Maart 1860 deur die Lydenburgse Volksraad aanvaar en die verenigde Volksraad het dit op 4 April bekragtig. (26) Alhoewel enkele bepalinge van die grondwet van 1858 mettertyd gewysig is, het dit tot 1902 die grondslag van die Zuid-Afrikaansche Republiek se regeringstelsel gevorm.

Nadat Stuart die Republiek verlaat het, het hy hom weer in Pietermaritzburg gevestig. Teen ongeveer 1874 het hy na Winburg verhuis waar sy oudste seun, Arnoldus Abraham Stuart, as prokureur gepraktiseer het. Sy skoonseun, K.J. de Kok, was terselfdertyd op dié Vrystaatse dorp as landmeter werksaam. Stuart is op 18 September 1878 in die ouderdom van 75 jaar in sy skoonseun se huis op Winburg oorlede.

Universiteit van Stellenbosch

Bibliografie

Boogman, J.C. 1960. The Dutch crisis in the eighteen forties. Britain and the Netherlands. Volume I. London: uitgewer onbekend, 192-203.

Boogman, J.C. 1980. The Netherlands in the European Scene, 1813-1913. In: Wels, C.B. (red.). Vaderlands Verleden in Veelvoud. Deel II. Den Haag:

Martinus Nijhoff, 55-70.

Cloete, Henry. 1856. Five lectures on the emigration of the Dutch farmers from the Colony of the Cape of Good Hope, and their settlement in the district of Natal, until their formal submission to Her Majesty's authority, in the year 1843. Cape Town: Saul Solomon.

De Kock, W.J. 1968. Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek (deel I). Kaapstad: Nasionale Boekhandel.

De Kock, W.J. en D.W. Krüger. 1972. Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek (deel II). Kaapstad, Johannesburg: Tafelberg.

De Kok, K.J. (Een Hollander). 1898. Toen en thans. Kaapstad: Jacques Dusseau.

De Savornin Lohman, W.H. 1912. De oudste beschrijving van de Transvaal en haar auteur Jacobus Stuart (9 Febr. 1803-15 Sept. 1878). In: Blok, P.J. (red.). Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 4 (10): 260-279.

Engelbrecht, S.P. 1920. Geschiedenis van de Nederduits Hervormde Kerk in Zuid-Afrika (deel I). Amsterdam, Pretoria: J.H. de Bussy.

Engelbrecht, S.P. 1923. Jacobus Stuart. In: Van Belkum, J. (hoofred.). Almanak voor de Ned. Herv. Kerk in Afrika voor het Jaar Onzes Heeren 1923. Pretoria: Algemene Kerkvergadering van die Nederduitsch Hervormde Kerk, 169-178.

Krüger, D.W. en C.J. Beyers. 1977. Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek (deel III). Kaapstad, Johannesburg: Tafelberg.

Neethling, J.H. 1852 / 1853. Het Overvaalsche. De Gereformeerde Kerkbode 4 (19): 302-304; 4 (20): 316-320; 5 (9): 129-136.

Ploeger, Jan. 1945. 'n Paar besonderhede in verband met Jacobus Stuart (1803-1878). *Historiese Studies* 6 (2): 68-72.

Ploeger, Jan. 1994. Nederlanders in Transvaal 1850-1950. Pretoria: J.L. van Schaik.

Reenders, H. 1995. Jeugdige emigranten naar de Kaap. *Zuid-Afrika* 72 (6): 114-115; 72 (7): 134-135.

Schutte, G.J. 1986. Nederland en de Afrikaners: adhesie en aversie. Franeker: Uitgeverij Wever B.V.

Stuart, J. 1854. De Hollandsche Afrikanen en hunne Republiek in Zuid-Afrika.

Amsterdam: G.W. Tielkemeijer.

Suid-Afrikaanse Argiefstukke. Transvaal nrs. 2 en 3. 1950-1951. Parow: Cape Times Ltd.

The Transvaal Boers and Secheli. (From the "Zuid Oost Afrikaan"). 1853. De Zuid-Afrikaan, 30 Mei.

Unprovoked and murderous attack of the Emigrant Boers (Dutch farmers) upon the chief and the people of the Bakwani country, and entire destruction of Dr. Livingston's property. 1853. The Missionary Magazine and Chronicle 17: 32-35.

Zietsman, P.H. 1840a (10 April) en 1840b (17 April). Dagverhaal van de Expeditie der Emigranten tegen Dingaan. De Zuid-Afrikaan.

(1) Die woorde stamgenote, stamverwante en Hollandsche Afrikanen word deurgaans in die artikel tussen aanhalingstekens geplaas om aan te toon dat Stuart hierdie terme gebruik het om die verswakte Nederlandse nasionale bewussyn te probeer aanwakker deur die Transvalers as Nederlandse afstammeling voor te stel en as 'n ontwikkelende nasie met talle lofwaardige eienskappe aan die Nederlanders voor te hou.

(2) Swart, J. 1853. Beroep op de christelike hulpvaardigheid in Nederland, ter voorziening in de godsdienstige en zedelijke behoeften der Kaapsche Hollandsche uitgewekenen, benoorden de Vaalrivier in Zuid-Afrika. Amsterdam: uitgewer onbekend; Ohrig, G.G. 1841. De uitgewekenen te Port Natal. Amsterdam: G.A. Spen; U.G. Louts is die skrywer van drie werke oor die Suid-Afrikaanse geskiedenis: De Kaapsche landverhuizers of Neerlands afstammelingen in Zuid-Afrika (1847; Leyden: H.W. Hazenberg); Geschiedenis van de Kaap de Goede Hoop, Nederlandsche volkplanting, 1652-1806 (1854; Amsterdam: J.D. Sybrandi); Andries Wessel Johannes Pretorius (1860; Amsterdam: uitgewer onbekend).

(3) Koenen, H.J. 1854. De Christen Zendeling. Dichtstuk met een aanhangsel van Christelike liederen. Haarlem: A.C. Kruseman; Pos, N. 1868. Eene stem uit Zuid-Afrika. Mededeelingen betreffende den maatschappelijken en godsdienstigen toestand der Kaapkolonie. Breda: P.B. Nieuwenhuys; Huet, P.D.M. 1869. Het lot der zwarten in Transvaal; mededeelingen omtrent de slavernij en wreedheden in de Zuid-Afrikaansche Republiek. Utrecht: J.H. van Peursen.

(4) Lion Cachet, F. 1882. De Worstelstrijd der Transvalers aan het volk van Nederland verhaald. Amsterdam: J.H. Kruyt; Paarl: D.F. du Toit; Veth, P.J. 1881. Onze Transvaalsche Broeders. Amsterdam: P.N. van Kampen; Van Oordt, J.W.G. 1881. De Transvaalsche gebeurtenissen en de toekomst van

Zuid-Afrika. 's Gravenhage: Henri J. Stemberg.

(5) Die Volksraadsnotules en amptelike korrespondensie wat in hierdie artikel aangehaal word, is opgeneem in volumes 2 en 3 van die Suid-Afrikaanse Argiefstukke (Transvaal) wat in 1950 en 1951 onder toesig van die Argiefkommissie gepubliseer is. Die afkorting TA word deurgaans gebruik om hierdie publikasie aan te dui. Korrespondensie word ook aangehaal uit Stuart se geskiedwerk en Geschiedenis van de Nederduits Hervormde Kerk in Zuid-Afrika (deel I) wat in 1920 uit die pen van S.P. Engelbrecht verskyn het.

(6) Stuart 1854: 261; De Savornin Lohman 1912: 261-262; Ploeger 1945: 70-71.

(7) Johan Arnold Smellekamp (1812-1866) het in die tydperk vanaf 1841 tot 1852 as superkarga aan boord van die Brazilië, die Animo en die Vasco da Gama na Port Natal en Delagoabaai gereis. Die doel van hierdie reise was om handelsbetrekkinge met die Natalse Voortrekkers aan te knoop. Smellekamp het hom in 1853 in die Zuid-Afrikaansche Republiek gevestig. Nadat Smellekamp weens meningsverskille met ds. Dirk van der Hoff van die Nederduitsch Hervormde Kerk uit die Republiek verban is, is hy aangestel as landdros van Bloemfontein (1854-1856). Smellekamp het Smithfield vanaf 1863 tot 1866 in die Vrystaatse Volksraad verteenwoordig (De Kock 1968: 759-760). J.C.J. Knecht was een van die direkteure van die Amsterdamse maatskappy wat die handelsreis met die Vasco da Gama na Delagoabaai georganiseer en onderneem het (Stuart 1854: 196).

(8) Stuart 1854: 196, 262; De Savornin Lohman 1912: 263-264.

(9) Meer inligting oor die Nederlandse kinderemigrasie na die Kaapkolonie vanaf 1856 tot 1860 kan verkry word in die volgende bronne: Reenders, Hommo. 1995. "De jeugdige emigranten naar de Kaap". Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantse Réveil (1856-1860). Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken 2: 27-61; Sicking, Ivo. 1995. In het belang van het kind. Nederlandse kinderemigratie na Zuid-Afrika in de jaren 1856-1860. Utrechtse Historische Cahiers 16:1.

(10) Die onderstaande publikasies bevat meer inligting oor die emigrasie van Nederlanders na Suid-Afrika in die negentiende eeu: Du Plessis, André Pieter. 1956. Die Nederlandse emigrasie na Suid-Afrika. Sekere aspekte rakende voorbereiding tot aanpassing. Amsterdam: Teerhuis en Klinkenberg; Mansvelt, N. 1902. De betrekkingen tusschen Nederland en Zuid-Afrika sedert de verovering van de Kaapkolonie door de Engelschen. Utrecht: C.H.E. Breijer; Ploeger, Jan. 1994. Nederlanders in Transvaal 1850-1950. Pretoria: J.L. van Schaik; Schutte, G.J. 1986. Nederland en de Afrikaners: adhesie en aversie. Franeker: Uitgeverij Wever B.V.; Sicking, Ivo. 1995. In het belang van het kind. Nederlandse kinderemigratie na Zuid-Afrika in de jaren 1856-1860. Utrechtse Historische Cahiers 16:1; Van Winter, P.J. 1937-1938. Onder Krugers Hollanders: geschiedenis van de Nederlandsche Zuid-Afrikaansche

Spoorweg-Maatschappij. 2 volumes. Amsterdam: J.H. de Bussy.

[\(11\)](#) TA 2: 113-116; Ad. VR 263/53 [TA 2: 397].

[\(12\)](#) Hendrik Teodor Bührmann (1822-1890), 'n klerk by 'n Amsterdamse boekhandelaar, het in Augustus 1848 in Transvaal aangekom om as arbiter in die geskille tussen die verskillende Voortrekkergroepe in dié gebied op te tree. Bührmann het etlike jare lank as landdrosklerk en later as landdros van Lydenburg gefunksioneer. Hy was boonop verskeie kere sekretaris van die Transvaalse Volksraad en het ook as staatsekretaris van die Republiek Lydenburg opgetree. Bührmann se persoonlike ambisies en sy uitgesprokenheid het telkens ernstige botsings tussen hom en die Transvaalse leiers veroorsaak. Naas sy aktiewe optrede in die Transvaalse politiek was Bührmann 'n handelaar, geldskieder, boer, spekulant, agent en kopieerder (De Kock en Krüger 1972: 99-100).

[\(13\)](#) Stuart het op 30 September 1854 'n ope brief aan H.J. Koenen geskryf waarin hy laasgenoemde se negatiewe voorstelling van die "Hollandsche Afrikanen" in die Kaapkolonie se optrede teenoor die inheemse bevolking en die sendelinge in sy gedig "De Christen Zending" kritiseer (vergelyk voetnoot 3). Hendrik Jakob Koenen (1809-1874) was 'n verteenwoordiger van die stroming in die Nederlandse Réveil wat sendingwerk en die afskaffing van slawerny voorgestaan het: "Vertegenwoordigers van [die] stroming ... [hadden] veel kritiek op de Boeren en [vonden] zelfs dat dezen object van (inwendige) zending moesten worden." (Reenders 1995: 135).

[\(14\)](#) Schutte (1986: 15) noem die hoë reiskoste en die duur van die reis as twee belangrike redes waarom Nederlanders in die negentiende eeu verkies het om eerder na Noord-Amerika as na die Kaapkolonie of die Boererepublieke te emigreer. Boonop het daar geen behoefte aan ongeskoolde arbeid in Suid-Afrika bestaan nie, terwyl boere sonder kapitaal nie die mas sou opkom nie. Die negatiewe beeld van die "Hollandsche Afrikanen" wat deur emigrante soos Nicolaas Pos en T.C. Colenbrander aan die Nederlandse publiek voorgehou is, het ook 'n stremmende invloed op verdere emigrasie uitgeoefen. Volgens Ploeger (1994: 9) was die afwesigheid van 'n "behoorlik toegeruste emigrasie-organisasie" in Nederland een van die redes vir die beperkte emigrasie van Nederlanders na die Kaapkolonie en die Boererepublieke. Die aanvanklike onstabiliteit in die Zuid-Afrikaansche Republiek en die Oranje-Vrystaat na onafhanklikwording, sowel as die beperkte vraag na amptenare, onderwysers en predikante het boonop Nederlandse emigrasie na die Boererepublieke belemmer.

[\(15\)](#) In hierdie afdeling word daar meestal uit die oorspronklike koerant- en tydskrifartikels aangehaal terwyl bladsyverwysings na Stuart se geskiedwerk in die aantekeninge gegee word. Slegs in gevalle waar die oorspronklike artikels of berigte nie opgespoor kon word nie, word daar direk uit De Hollandsche Afrikanen en hunne Republiek in Zuid-Afrika aangehaal.

[\(16\)](#) Johannes Henoch Neethling (1826-1904) en Andrew Murray jr. (1828-

1917) het in 1852 "[eene] herderlijke rondreize" (Stuart 1854: 366) in die Zuid-Afrikaansche Republiek onderneem in opdrag van die Kaapse NG Kerk se sinodale kommissie. Ten tyde van hierdie besoek was Neethling die leraar van die gemeente Prins Albert, terwyl sy reisgenoot die gemeente Bloemfontein bearbei het. Neethling se verslag oor die reis deur die Republiek is in nommers 19 en 20 van deel IV (18 September en 2 Oktober 1852) en nommer 9 van deel V (30 April 1853) van De Gereformeerde Kerkbode gepubliseer. Stuart (1854: 367-397) het die verslag verbatim in sy geskiedwerk opgeneem.

(17) Stuart (1854: 397-399) haal die Nederlandse vertaling van die artikel in The Missionary Magazine and Chronicle aan uit De Nederlander van 14 November 1853. Die gedeelte van die artikel wat die uittreksels uit Sechele se brief aan Robert Moffat en Moffat se beskrywing van die aankoms van Sechele se kinders op Kuruman bevat, word egter nie deur Stuart aangehaal nie. Daar kon nie vasgestel word of 'n vertaling van die volledige artikel in De Nederlander verskyn het nie.

(18) Die Engelse weergawe van waarnemende kommandant-generaal P.E. Scholtz se amptelike verslag oor die aanval op die Bakwani's is op versoek van Andries Pretorius in De Zuid-Oost Afrikaan gepubliseer. Die verslag is op 30 Mei 1853 in De Zuid-Afrikaan opgeneem met erkenning aan die bogenoemde weekblad. Uit 'n vergelyking van die primêre dokument (opgeneem in TA 2: 363-366) met die Engelse vertaling daarvan blyk dit dat Pretorius 'n verwerkte weergawe van die oorspronklike verslag aan die redaksie van De Zuid-Oost Afrikaan gestuur het. Die Nederlandse vertaling van die Engelse weergawe van die amptelike verslag het op 30 November 1853 in De Nederlander verskyn en word deur Stuart (1853: 400-405) aangehaal. Ek haal hier uit die Engelse vertaling van die verwerkte weergawe van Scholtz se verslag aan en verwys telkens tussen hakies na die primêre dokument.

(19) In hierdie paragraaf word daar aangehaal uit die Engelse vertaling van kommandant-generaal Andries Pretorius se brief aan die redaksie van De Zuid-Oost Afrikaan wat op 30 Mei 1853 in De Zuid-Afrikaan gepubliseer is. Die Nederlandse vertaling van die Engelse weergawe van dié brief het op 30 November 1853 in De Nederlander verskyn en is deur Stuart (1854: 405-406) in sy geskiedwerk opgeneem.

(20) Henry Cloete (1792-1870) wat in 1845 as regter ("recorder") van die Natalse hof aangestel is, het in 1852 drie voorlesings oor die oorsake en die verloop van die Groot Trek by die Natal Society in Pietermaritzburg gelewer. Cloete se voorlesings is kort daarna deur eerwaarde James Archbell gepubliseer. Die Nederlandse vertaling daarvan wat deur Stuart in sy geskiedwerk opgeneem is, het aanvanklik in die tydskrif Europa verskyn. In 1855 het Cloete twee addisionele voorlesings gegee oor die historiese gebeure in Natal vanaf 1840 tot 1843. Die volledige reeks voorlesings is in 1856 deur Saul Solomon in Kaapstad uitgegee. In dieselfde jaar het 'n Nederlandse vertaling daarvan by die drukkerij van B.J. van de Sandt de Villiers verskyn. Die vyf voorlesings is in 1899 herdruk onder die titel The History of the Great Boer Trek and the origin of the South African Republics (De Kock 1968: 178-

180; Stuart 1854: 6). In hierdie bespreking haal ek aan uit die Nederlandse vertaling soos wat dit in De Hollandsche Afrikanen en hunne Republiek in Zuid-Afrika gepubliseer is en gee telkens tussen hakies bladsyverwysings na die 1856 uitgawe van Cloete se voorlesings.

(21) Die vyf-en-twintigjarige Paulus Hermanus Zietsman (1814-1892) het in Januarie en Februarie 1840 die Pretorius-kommando vergesel as Andries Pretorius se sekretaris. Zietsman se amptelike joernaal oor die kommando se ekspedisie teen Dingaan is op 10 en 17 April 1840 as 'n supplement tot De Zuid-Afrikaan gepubliseer. Stuart (1854: 112-147) het Zietsman se "dagverhaal" verbatim in sy geskiedwerk opgeneem en ek verwys in die onderstaande paragrawe deurgaans na beide bronne.

(22) Bartholomeus van der Helst (1613-1670) is aanvanklik deur Rembrandt en Hals beïnvloed, maar hy het na 1640 mettertyd sy eie styl ontwikkel. Die Schuttersmaaltijd (1648) stel die burgerwag voor tydens 'n banket wat op 18 Junie 1648 in Amsterdam aangebied is ter viering van die sluiting van die Vrede van Munster wat die Dertigjarige Oorlog beëindig het.

(23) Volgens die skrywer van die boek Handelingne was "(a)l die gelowiges eensgesind": "Hulle het almal elke dag getrou by die tempel bymekaargekom, van huis tot huis die gemeenskaplike maaltyd gehou, hulle kos met blydskap en in alle eenvoud geëet, en God geprys" (Handelingne 2: 44, 46-47).

(24) In 'n latere geskiedwerk soos De Worstelstrijd der Transvalers (1882: Frans Lion Cachet) word die Transvalers en hul voorgeslagte eksplisiet uitgebeeld as 'n volk met 'n godgegewe roeping om die Christendom en die Westerse beskawing in die Suid-Afrikaanse binneland te vestig. Hierdie voorstelling bevestig oënskynlik F.A. van Jaarsveld se opvatting dat Lion Cachet een van die twee faktore in sy geskiedwerk manifesteer wat die geskiedbeeld bepaal het wat in die tydperk vanaf 1868 tot 1881 by die Afrikaner sou ontwikkel het. Lion Cachet se representasie van die Transvalers en hul voorgeslagte as 'n volk met 'n godgegewe roeping vloei egter waarskynlik eerder voort uit die ortodokse teologiese opleiding wat hy in Nederland ontvang het.

(25) De Kok 1898: 128; Engelbrecht 1923: 176-177.

(26) Engelbrecht 1920: 94-101; Engelbrecht 1923: 176-178.

[Elektroniese weergawes
van T.N&A](#)

[Kontaknommers](#)

[Algemeen](#)

[Riglyne vir
outeurs](#)

[Bo](#)

'n Pot "truffels en paardenstront". Die diskoers oor postmodernisme en poësie in die Nederlandse taalgebied

- P.H. Foster -

Abstract

The multi-national character of phenomena like modernism and post-modernism encourages a comparative approach to literature. The construction of a basis for comparison enables the researcher to take cognisance of the similarities and differences between different literary systems. This article presents an overview of developments in the postmodern discourses of Dutch and Flemish poetry and is meant to make a contribution towards the study of Afrikaans postmodern poetry. While the phenomenon of American postmodernism seems to have elicited a half-hearted reception in the Dutch literary system, especially concerning the idea of postmodern poetry, certain Flemish poets and theorists embraced the concept, which has led to a lively debate with the champions of neo-realistic poetry. In both Dutch and Flemish literature the poststructuralist variant of postmodernism reigns supreme. In this article the following aspects of the developmental history of postmodernism in the Low Countries are discussed: the influence of the avant-garde on the Dutch and Flemish literatures, the influence of American poets on their colleagues in the Low Countries, the interrelationships between performance and politics, the poststructuralist variant of postmodernism, the eclectic appearance of postmodern poetry, and the possibility of an ethically responsible postmodernism.

1. Inleiding

In die Vlaandere-uitgawe van die tydskrif *Maatstaf* verskyn daar in 1993 'n insiggewende artikel deur die Leuvense hoogleraar en antologiseerder Hugo Brems waarin hy die diskussie tussen enersyds die voorstanders van 'n ekspressief-realistiese poësie en andersyds die postmoderniste uiteensit en kontekstualiseer (Brems 1993b: 21-31). Brems verwys na verskillende misverstande wat daar tussen die twee groepe bestaan en maak onder meer gebruik van 'n resensie deur die digter Herman de Coninck oor Hugo Claus se digbundel *De sporen*. Ten opsigte van die intertekstualiteit (en intertaalkundigheid) van Claus se bundel skryf De Coninck (aangehaal deur Brems 1993b: 21): "Hier is een kok aan het werk die een prachtig gerecht maakt met truffels en paardenstront". Sonder dat hy dit besef, karakteriseer én

waardeer De Coninck vir Claus as 'n fragmentariese, disharmoniese, postmoderne digter; meer nog: hy hanteer Claus as argument in sy meningsverskil met die voorstanders van hierdie soort poësie, meen Brems (1993b: 21). Met laasgenoemde soort poësie bedoel Brems natuurlik die postmodernistiese poësie.

Teenoor die lewendige debat oor die konsep postmodernistiese poësie in Vlaandere, was die ontvangs van die postmodernisme in Nederland ietwat lou en is die gesprek tot redelik onlangs tot die prosa beperk (1). Tog geniet die onderwerp toenemend aandag. Hierteenoor het die gesprek oor postmodernisme en poësie nog nouliks op dreef gekom in die Afrikaanse letterkunde; "heelwat meer navorsing" is nodig, soos wat Van Vuuren (1999: 252) tereg beweer. Hierdie artikel het ten doel om 'n bydrae te lewer ten opsigte van die betrokke onderwerp, deurdat dit 'n oorsig bied van die situasie in die Lae Lande. Aandag word onder meer bestee aan die invloed van die avant-garde en van Amerikaanse digters, die poststrukuralistiese variant van die postmodernisme, die verhouding tussen performance en postmodernisme, die postmodernisme as oorkoepelende noemer, en die gesprek oor 'n eties verantwoordelike postmodernisme. 'n Min of meer chronologiese lyn word in die bespreking gevolg, terwyl aspekte van die Nederlandse en Vlaamse literêre sisteme soms afsonderlik en soms gesamentlik aan bod kom.

2. Literêre sisteme en die enkelteks

In my doktorsale proefskrif, getitel Postmodernisme en poësie, met spesifieke verwysing na die historiografiese metagedig Die heengaanrefrein van Wilma Stockenström (Foster 2000) (2), betoog ek dat 'n teks soos die onderhawige Stockenström-gedig nie in isolasie met behulp van 'n postmodernistiese leesbenadering bestudeer kan word as selfgenoegsame geheel nie, maar dat dit gesitueer moet word binne sowel die Afrikaanse literêre sisteem as 'n groter internasionale literêre polissisteem, juis omdat die postmodernisme in die veertiger- en vyftigerjare in die Amerikaanse poësiekritiek ontstaan en vandaar uitgebrei het na ander literêre en kulturele sisteme, soos dié van Nederland en Vlaandere.

In die algemene teoretisering oor die postmodernisme as Westerse fenomeen, veral wat ideëgeskiedenis, begripsomskrywing en periodisering betref, val die soeklig meestal op die prosa, hoewel die postmodernisme oorspronklik in die poësiekritiek beslag gekry het en eers meer as 'n dekade later op die prosa van toepassing gemaak is (Foster 2000: 21). Oor die ontwikkelingsgeskiedenis van die postmodernisme is daar al uitgebreid geskryf (Bertens 1986, Bertens 1991, Bertens 1995 en Bertens en D'haen 1988). Die term postmodern is nie 'n onlangse skepping nie, maar is reeds in die sewentigerjare van die negentiende eeu gebruik. In 1926 het die woord postmodernisme die eerste keer voorgekom in die titel van 'n boek, naamlik Bernard Iddings Bell se *Postmodernism and Other Essays*. Hierna het dit sporadies in literêre en historiese geskrifte opge-

duik – nie altyd in positiewe sin nie. Die enigste vakdissipline waarin daar kontinuïteit voorgekom het in die hantering van die begrip, is die literêre kritiek (Bertens 1995: 20). Volgens Mazzaro (1980: viii) was die digter-kritikus Randall Jarrell die eerste persoon wat die term gebruik het, naamlik in 1946 in 'n bespreking van Robert Lowell se digbundel *Lord Weary's Castle*. Twee jaar later is die term toegeëien deur Charles Olson, rektor van die Black Mountain College, wat dit gereeld ingespan het as kritiese konsep om te verwys na die anti-modernistiese neiging van die kontemporêre poësie en 'n spesifieke anti-rasionalistiese stellingname (Bertens en D'haen 1988: 12-22 en Bertens 1995: 20-22). Naas die bydraes van die Black Mountain-digters, kan daar ook verwys word na dié van die San Francisco-Renaissance-digters, die Beat-digters en die New York-digters: almal groepe wat as postmodernisties gebrandmerk is. Onder die eerste waagmoedige teoretici tel Irwing Howe, Leslie Fiedler, Susan Sontag, Richard Wasson en William Spanos. Vir die verdere ontwikkelinge in Amerika en die verbreiding van die postmodernisme na ander kultuursfere en na ander lande word volstaan deur te verwys na Foster (2000: 66-109). Opsommend sou gesê kon word dat die diskoers oor die postmodernisme ontwikkel het vanaf 'n anti-modernistiese stellingname in die poësiekritiek in die veertiger- en vyftigerjare, via 'n poststrukuralistiese fase (waarin dit van 'n a-politieke houding beskuldig is) in die sewentiger- en tagtigerjare, tot by 'n algemene besinning in die geestes- en sosiale wetenskappe en later in verskeie ander vakdissiplines oor die episteme waarin die Westerse mens sigself sedert ongeveer die sestigerjare bevind, naamlik dié van die postmoderniteit, tot by nadenke oor die etiese verantwoordelikheid van die individu en instellings binne die postmoderne era.

Ten einde te besin oor die fenomeen van die postmodernisme binne die Afrikaanse letterkunde, is dit noodsaaklik dat daar kennis geneem word van die situasie in die Lae Lande. 'n Eerste rede wat hiervoor aangevoer kan word, is die verwantskap tussen Afrikaans en Nederlands en die noue akademiese bande vóór en ná die boikotjare tussen Afrikaanse, Nederlandse en Vlaamse universiteite. Tydens die boikotjare was Afrikaanse intellektuele meer aangewese op Anglo-Amerikaanse as op Nederlandse boeke, wat blootstelling aan die postmodernisme waarskynlik bevorder het; ná die boikotjare kon uitwisseling met die Lae Lande weer plaasvind en kon kennis geneem word van teoretiese opvattinge aldaar. Tweedens bied kennisname van die situasie in die Lae Lande 'n voorbeeld van die ontvangs van die postmodernisme in 'n Europese kultuur – 'n ontvangs wat nie altyd besonder gul en hartlik was nie, veral nie in die poësiewêreld nie. In die derde plek bied dit die geleentheid om die verskille tussen die Nederlandse en Vlaamse diskoerse oor die postmodernisme te demonstreer. Anders as in Nederland, is daar in Vlaandere 'n lewendige belangstelling in en gesprekvoering oor die postmodernisme, wat waarskynlik deur die "Franse konneksie" gestimuleer word. Vierdens kan die verskille tussen die Amerikaanse en Nederlands/Vlaamse postmodernisme-opvattinge belig word: anders as in Amerika, voer die poststrukuralistiese variant van die postmodernisme die botoon in die Lae Lande.

Vir die doel van my doktorsale ondersoek het ek veral gebruik gemaak van (en swaar geleun op) Brems (1981, 1984, 1993a, 1993b en 1993c), Brems en De

Geest (1991), De Geest (1993), Gerits (1984) en Anbeek (1990), aangevul met standpunte van medewerkers aan Schenkeveld-Van der Dussen (1993) se Nederlandse literatuur. Een geschiedenis. As navorser wat van "buite af" na die poësiewêreld van die Lae Lande kyk, wil dit vir my voorkom asof daar 'n afwesigheid is van 'n postmodernistiese diskoers in spesifiek die Nederlandse poësie (anders as wat die geval is in die prosa (3)). Met die uitsondering van die artikels deur Van den Akker (1993), Redbad Fokkema (1996 en 1999), De Vries (1996), Elshout (1996-1997) en Mourits (1997) lewer bronnesoektogte weinig op; Peperkamp (1995: 156-162) wy wel die laaste afdeling van sy boek Over de dichtkunst. Een lezing met demonstraties (oor 'n programmatiese gedig van Leo Vroman) aan die postmodernisme (4). Wat die Vlaamse toneel betref, is die bronne talryker: naas die reeds genoemde werke van die Leuvense akademië Brems en De Geest, en die belangwekkende artikels van Den Haerynck (1994a en 1994b), is daar onder meer ook artikels deur Spinoy (1990), Van Bastelaere (1990, 1991a en 1991b) en Janssens (1995). In die inleiding tot die beskeie antologie Hedendaagse Nederlandstalige dichters wy Brems en Zuiderent (1993: 36) twee paragrawe aan die postmodernisme in die Lae Lande. Uit hierdie bronne het dit duidelik geblyk dat daar nie tydsgewys 'n netjiese korrelasie tussen die Amerikaanse, die Nederlandse en die Vlaamse letterkundes is nie en dat daar nie 'n enkele narratief oor of omskrywing van die postmodernisme as verskynsel bestaan nie. Ondanks die "probleem" om die postmodernisme as fenomeen of as "objek" te omskryf, blyk dit duidelik uit die ondersoek van heelwat Vlaamse en Nederlandse navorsers dat 'n postmodernistiese benaderingswyse (of meto-diek) die leser wel toelaat om vrae aan sekere resente tekste te stel wat nie met behulp van 'n ander benaderingswyse moontlik is nie en om die postmodernisme te hanteer as 'n instrument om 'n basis mee te vestig vir 'n gesprek oor die grense van verskillende literêre sisteme heen (vgl. Musschoot 1991: 76). Pogings tot presisering van terme soos modernisme en postmodernisme in Nederland en Vlaandere het ten doel om die letterkundes van die Lae Lande in 'n groter, internasionale (multinasionale) kultuurkonteks te situeer (vgl. Musschoot 1991: 77). Deur konsepte soos modernisme en postmodernisme te gebruik, word daar 'n vergelykingsbasis daargestel wat besonder nuttig kan wees ten einde ontwikkelingspatrone te onderskei: die ooreenkomste, verskille en ekwivalensies tussen verskillende literêre sisteme.

Dit moet in gedagte gehou word dat die belangstelling in die postmodernisme as literêre stroming min of meer gelyktydig met die belangstelling in die modernisme ontstaan het (laat-sewentiger- en vroeg-tagtigerjare). Hierdie belangstelling is deels teweeggebring deur die vraag of die postmodernisme 'n breuk met die modernisme beteken al dan nie (Ruiter 1993: 343). In sy artikel getitel "Van kwade reuk tot wierook. Postmodernisme in Nederlandse poëzie sinds 1960", betoog Redbad Fokkema (1996: 23) dat die literatuurgeskiedskrywing kan baat vind by die benutting van die onderskeiding tussen modernisme en postmodernisme. Die modernisme kom vir hom neer op die suiwer, simbolistiese, liriese poësie, terwyl die postmodernisme ooreenstem met onsuier, konkrete en epiese werk. Hierdie onderskeid beteken egter nie dat die modernisme teen 1960 al afgeleë was nie; modernisme en postmodernisme kom steeds naas mekaar voor. Fokkema

(1996: 36) sluit sy artikel as volg af:

De antihermetiese tendens, de vermenging van verskillende werelde en taalregisters, de herwaardering van het "verhaal" in poëzie, de aandacht voor het alledaagse en de ondermijning van het veld waarbinnen men werkt, zijn alle aspecten van het postmodernisme. Kortom, het heeft onder ons gewoond maar we hebben het niet herkend ...

3. Enkele momente in die Nederlandse en Vlaamse literatuurgeskiedenis

Die kritiese diskussie van die postmodernisme was 'n geruime tyd lank 'n uitsluitlik Amerikaanse aangeleentheid (Bertens 1991: 123) en het eers in die laat-sewentigerjare in Europa op dreef gekom, toe die hele aangeleentheid gekoöpteer is deur die poststrukuralistiese kritiek, en toe die nosie van 'n postmoderne maatskappy of episteen inslag begin vind het. Selfs in daardie stadium was Europa egter traag ten opsigte van die Amerikaanse belangstelling in postmodernistiese kuns. Die eerste duidelike resultaat van die internasionalisering van die gesprek het plaasgevind met die verskyning in 1979 van Jean-François Lyotard se *La condition postmoderne* (Lyotard 1988) en die daaropvolgende debat met Jürgen Habermas. Die Europese belangstelling in die postmodernisme was dus beperk tot die politieke en filosofiese (poststrukuralistiese) aspekte. Wat die letterkunde betref, is die term postmodernisme eers teen 1983 aktief deur sekere komparatiste van Utrecht begin gebruik (soos Hans Bertens en Theo d'Haen) – en, moet bygevoeg word, met terugwerkende krag ten opsigte van die Nederlandse literatuur. Hier kan gepraat word van 'n terminologiese inhaalbeweging. In 1984 vind 'n belangwekkende werkwinkel oor die postmodernisme in Utrecht plaas, waarvan die verrigtinge neerslag vind in Douwe Fokkema en Hans Bertens se *Approaching Postmodernism* (1986).

In sy ondersoek na postmodernistiese tendensies in die Amerikaanse en Nederlandse poësie benut Van den Akker (1993) twee literatuurgeskiedenis, naamlik *Twee eeue literatuurgeskiedenis* (1986), wat deur die Nederlandse vakgroep van die Universiteit van Amsterdam uitgegee is, en *Ton Anbeek se Geskiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885-1985* (Anbeek 1990). Wat hierdie literatuurgeskiedenis betref, is dit vir Van den Akker (1993: 175) opvallend dat ontwikkelinge van die na-oorlogstydse poësie aangebied word sonder enige sosiale of internasionale konteks hoegenaamd, asook dat 'n term soos postmodernisme totaal afwesig daarin is. Ten opsigte van Anbeek is Van den Akker se skerp oordeel miskien ietwat onregverdig: Anbeek (1990: 268 en 269) gebruik wel die term postmodernisme in die slothoofstuk, "Achteraf", en situeer die Nederlandse literatuur vlugtig binne die Europese konteks (1990: 270). Tog is dit opmerklik dat hy nie uitvoerig aandag bestee aan die postmodernisme nie. Volgens Anbeek (1990: 269) was die modernistiese kultus van

die adekwate vorm – voorkeur vir die liggaamlike beeld, afskaffing van tradisionele versvorme en van interpunksie – ’n verset teen die intellektualisme van Forum (1932-35). In die prosa ontstaan dan ’n realisme wat alle ideale of hoër waardes afwys of negeer, parallel met die eksistensialisme in ander lande. Teenoor hierdie realistiese rigting ontwikkel daar geleidelik reaksies wat teen die einde van die sewentigerjare gemanifesteer word wanneer die tydskrif *De Revisor* (1973-hede) op die voorgrond tree: "[e]en antimimetische, "postmodernistiese" tendentie word zichtbaar die ooreenstemt met een tendentie in de poëzie" (Anbeek 1990: 269). Hoewel daar nie by die *Revisor*-skrywers soos Dirk Kooiman, Frans Kellendonk, Nicolaas Matsier en Doeschka Meijsing sprake is van ’n eenvormige optrede en program nie, is daar by hulle ’n ooreenkomstige gerigtheid te vind, skryf Anbeek (1990: 264), naamlik van die realisme na ’n prosavorm waarin die verhouding tussen werklikheid en fiksie ondersoek word. Hierdie belangstelling kom ook in die poësie voor by digters soos Gerrit Kouwenaar en Hans Faverey.

By die twee bronne wat Van den Akker noem, kan ook ander gevoeg word, byvoorbeeld Hugo Brems se artikel oor die ontwikkeling in die poësie na sestig in Anbeek se Nederlandse literatuur na 1830 (Brems 1984). Hoewel Brems na die modernisme verwys (hy bespreek byvoorbeeld die neoromantiese poësie teen die agtergrond van die politieke en sosiale ontwikkelinge van die sewentigerjare én as reaksie teen die na-oorlogse modernistiese tendensies (Brems 1984: 175)), betrek hy glad nie die postmodernisme in hierdie artikel nie (5). Die afwesigheid van die term postmodernisme in hierdie en ander bronne hang uiteraard saam met die ontwikkelingsgeskiedenis van die konsep (Van den Akker 1993: 175). Dit is aanvanklik ook meestal ten opsigte van die roman gebruik, onder meer dié van Louis Ferron, Cees Nooteboom en Willem Brakman. Omdat die term so laat en so behoedsaam in Nederland begin hanteer is, is dit vir Van den Akker (1993: 175) nie verbasend nie dat dit byna geheel gegrond is op die Amerikaanse dekonstruktivistiese variant, waarin die Franse poststrukturalisme van Derrida die botoon voer (ook Bertens en D’haen [1988: 8] se postmodernismebegrip is grotendeels op die poststrukturalisme gebaseer). Hierdie linguïstiese, poststrukturalistiese vorm van die postmodernisme kan egter reeds in die laat-sestigerjare in Nederland gevind word in ’n tydskrif soos *Raster* (1967-1973), alhoewel die term postmodernisme self nie daarin voorkom nie. Tog het hierdie blad name bevat soos Foucault, Barthes en Calvino (Van den Akker 1993: 175). Dat die term postmodernisme retrospektief van toepassing gemaak word op tekste van die jare sestig en sewentig, is ’n voorbeeld van wat Janssens (1995: 333) ’n "inhaalbeweging" noem.

Die afwesigheid van die term postmodernisme in die literatuurgeskiedenis wat hy benut, lei daartoe dat Van den Akker (1993: 175-178) ondersoek instel na die konsep postmodernistiese poësie en na die ontwikkeling en voorkoms van hierdie verskynsel in Amerika en Nederland. Hy kom tot die gevolgtrekking dat daar tog heelwat parallelle bestaan tussen ontwikkelinge in die Amerikaanse en Nederlandse na-oorlogse poësie.

4. Die invloed van die avant-garde

Wanneer daar oor die intrede van die postmodernisme in Nederland en Vlaandere besin word, kan die invloed van die avante-garde nie oor die hoof gesien word nie. Die verhouding tussen die historiese avant-garde, die modernisme, die avant-gardistiese bewegings van die sestigerjare en die postmodernisme is besonder kompleks en daar bestaan groot verskil van mening oor die interrelasies tussen hierdie fenomene. Van den Akker (1993) bou 'n groot deel van sy argument om die belangrikheid van die historiese avant-garde in die ontwikkeling van die postmodernisme in Nederland. Dit gaan vir hom om parallelle konsepsies: die skeidsure tussen kuns en nie-kuns, hoogkultuur en massakultuur, mooi en lelik moes afgebreek word. Gevolglik is daar gestrewe na 'n kunsvorm wat nie meer esoteries, esteties, hermeties en elitisties was nie.

Van den Akker (1993: 181 e.v.) beroep hom voorts op Andreas Huyssen, wat in *After the Great Divide* (1986) betoog dat die postmodernisme van die jare sewentig en tagtig nie na behore verstaan kan word sonder kennisname van die kulturele ontwikkelinge van die sestigerjare nie. Huyssen (1986) se argument in sy essay "The Search for Tradition. Avantgarde and Postmodernism in the 1970s" loop as volg (vgl. Van den Akker 1993: 181 e.v.): Anders as Frankryk en Duitsland het die Verenigde State nie tussen die twee oorloë 'n egte en invloedryke avant-garde gehad nie. Eers in die dekade van sestig het die Amerikaanse kultuur 'n avant-garde beleef. In 'n poging om agter te kom wat die rede vir so 'n laat avant-gardisme sou wees, besin Huyssen (1986: 160 e.v.) oor die verskynsel en voorkoms van avant-gardistiese bewegings. Omdat hierdie soort bewegings, betoog hy, gewoonlik 'n aanval loods op sowel die kulturele as die maatskaplike establishment, is daar 'n dominante bestel wat die bestaande magsverhoudinge legitimeer. In hierdie opsig het die Verenigde State tussen die twee oorloë van die meeste ander lande verskil. In daardie stadium was daar geen regverdiging vir die opkoms van 'n avant-garde in Amerika nie; die skrywers was konstruktief in hul skryfwerk, eerder as destruktief. Ná die Tweede Wêreldoorlog het die toneel egter verander. Die opkoms van die modernisme en die beoefening van New Criticism het iets gebied waarteen in opstand gekom kon word.

Ten spyte van die belangrikheid van Man Ray en die aktiwiteite van Duchamp in New York het die Dadaïsme destyds in New York ten beste tog 'n marginale fenomeen in die Amerikaanse kultuur gebly, meen Huyssen (1986: 167); nóg die Dadaïsme, nóg die surrealisme het groot welslae in die V.S.A. behaal. Juis hierdie feit het daartoe gelei dat pop, performance-kuns, happenings, surfiction en eksperimentele musiek vreemder en aardiger voorgekom het vir die Amerikaanse publiek van die jare sestig en sewentig as wat dit in werklikheid was, beweer hy (Huyssen 1986: 167). Die kultuur na 1960 is gekenmerk deur 'n rebellie teen die voorrang van die abstrakte ekspressionisme, seriële musiek en die literêre hoog-modernisme – vergelyk byvoorbeeld die werk van Rauschenberg, Jasper Johns, Ginsberg en die Beats, Burroughs en Barthelme.

Die letterkunde is gekenmerk deur skeuring en diskontinuiteit, krisis en konflik. Die herlewing van Marcel Duchamp as peetvader van die postmodernisme ná 1960 is dus geen historiese ongeluk nie, meen Huyssen (1986: 191) in sy essay "Mapping the Postmodern". Eerder as wat daar 'n nuwe manier van skryf was, was daar 'n ikonoklastiese aanval op die institusie van die hoë kuns, 'n aanval op die bourgeoisie en die establishment (Huyssen 1986: 191-192). Die belangrikste ontwikkeling was die samesmelting van kuns en lewe, die afbreek van die skeiding wat die modernisme bewerkstellig het. Net soos die geval was met die historiese avant-garde, was daar in Amerika in die sestigerjare 'n optimistiese siening van die toekoms, veral ten opsigte van die tegnologie – die media is omhels. Massa- en populêre kultuur is geïntegreer in die kunste. Die vroeë fase van die postmodernisme kan dus volgens Huyssen gesien word as die spesifiek Amerikaanse "endgame" van die historiese avant-garde (vgl. Bertens 1991: 123-124).

Ten opsigte van Nederland voer Van den Akker (1993: 182) 'n soortgelyke argument as dié van Huyssen (1986). Net soos die Verenigde State het Nederland nie tussen die twee wêreldoorloë 'n bloei van avant-gardisme beleef nie, betoog hy. Die rede vir die afwesigheid van so 'n kultuur van bevraagtekening van en kritiese ingesteldheid teenoor die status quo moet waarskynlik gesoek word in die Calvinistiese en pragmatiese beginsels in die Nederlandse gemeenskap. Ook kon versuiling 'n rol gespeel het (Van den Akker 1993: 183). In Nederland is daar ook nie 'n duidelik identifiseerbare homogene kulturele beweging wat met die sosiale establishment geassosieer is nie (soos die Académie Française). Van den Akker (1993: 183) skryf:

Not only was the road to a homogeneous culture blocked by pillarization, also combined resistance as practised in avantgarde movements was out of place: those who wanted to rebel found their own niche within the system. Pillarization reconciles differences and creates a climate of compromises, rather than of fundamental debate. In such a climate avantgardism cannot thrive.

Alhoewel versuiling voortgegaan het ná die Tweede Wêreldoorlog, is dit duidelik dat die jare tussen 1940 en 1945 gedien het as 'n filter vir die letterkunde. Die seëvierendes was die klassieke, gematigde moderniste: Bloem, Roland Holst, Nijhoff, Achterberg en Vestdijk, digters vir wie poësie 'n outonome bedryf was wat beoefen kon word binne die begrensing van die tradisie en wat Eliot, Valéry of Rilke gevolg het (Van den Akker 1993: 183) [\(6\)](#).

Die afwesigheid van 'n kultuur van bevraagtekening is dus ten dele toe te skryf aan die verskynsel van versuiling. In die sestigerjare het groot veranderinge egter plaasgevind, onder meer as gevolg van 'n herwaardering van die historiese avant-garde, in die besonder van die Dadaïsme.

5. Die invloed van Amerikaanse digters

Die invoer van die Dadaïsme in die Lae Lande het gepaard gegaan met 'n invoer van Amerikaanse digters, beweer Van den Akker (1993: 188). Vóór die Tweede Wêreldoorlog is die Nederlanders deur verskillende Europese lande beïnvloed. Vanaf die einde van die 19de eeu het Frankryk die toon aangegee, en later Duitsland en in 'n sekere mate Groot-Brittanje. Die Amerikaanse poësie was onbekend, en wat wel gelees is, was die ouer, nou klassieke skrywers, soos Walt Whitman en Emily Dickinson. Dit is 'n ope vraag in welke mate Amerikaanse poësie as 'n onderskeibare korpus geïdentifiseer is in Nederland (Eliot en Pound is gerieflikheidshalwe by die Britte geplaas). Ná die Wêreldoorlog het die posisie egter verander aangesien Frankryk weinig ontwikkeling op die gebied van die digkuns beleef het en Duitsland besig was met heropbou (Van den Akker 1993: 189). Teen dié tyd het die Amerikaanse poësie onafhanklikheid verkry en die hoog-moderniste, begelei deur die New Critics, was in beheer van sake. Die toenemende verset teen die modernistiese tradisie in Amerika word geëggo deur 'n soortgelyke verset in Nederland. Die naam van Eliot kom glad nie voor nie, dié van Pound miskien wel, maar dan moet in ag geneem word dat laasgenoemde as avant-gardis beskou is, en nie as hoog-modernis nie. Die herwaardering van William Carlos Williams gaan nie ongemerk in Nederland verby nie. Redbad Fokkema (1996: 25 en 1999: 128) wys enkele frappante poëtikale ooreenkomste tussen Leo Vroman en Williams uit. Vir baie ander digters is Williams 'n peetvaderfiguur – vergelyk Van den Akker (1993: 189):

He was for poetry what Duchamp represented for the visual arts. Williams functioned as a symbol for a non-intellectual poetry, for the attempt to root poetry in everyday reality, to give it in this way an organic position within ordinary human existence.

Die poëtiese migrasie was 'n grootskaalse gebeurtenis, beweer Van den Akker (1993: 190). Name soos Marianne Moore, Wallace Stevens en e.e. cummings het spoedig alombekend begin raak. Ander voorbeelde is die name van die belydenisdigters soos Robert Lowell, Sylvia Plath, Anne Sexton en John Berryman; voorts die Black Mountain-groep met Charles Olson en Robert Creeley; ook die Beat Poets met Allen Ginsberg en William Burroughs; en die New York School van Frank O'Hara en John Ashbery (7). Ten spyte van die uiteenlopendheid van hierdie groepe en van die skrywers onderling moes hul rebellie teen die modernistiese poëtikas in 'n besondere mate tot Nederlandse digters van die sestigerjare gespreek het, want laasgenoemdes het die werk van hul Amerikaanse tydgenote gelees, vertaal en op prys gestel. Duitse en Franse invloed is feitlik afwesig.

Wat dus in die Lae Lande aan die gebeur was, was 'n omarming van die poësie van digters wat reeds sedert die vyftigerjare in Amerika as postmoderniste bekend gestaan het. Die term postmodernisme sou egter later in Nederland en Vlaandere meer spesifiek gebruik word ten opsigte van die poststrukturelistiese variant, terwyl daar ook mettertyd stemme sou begin opgaan vir 'n ruimer

postmodernisme-opvatting, een wat die Nederlandstalige poësie ná ongeveer 1960 onder die noemer van die postmodernisme wil plaas en die domein van die poësie wil uitbrei om ook performance-kuns in te sluit.

6. Die poststrukturalistiese variant van die postmodernisme

Hoewel daar beweer word dat die term postmodernisme in 1983 deur die Utrechtse komparatiste begin hanteer is, is die term reeds 'n jaar vantevore in 'n spesiale uitgawe van Nieuw Vlaams Tijdschrift (saamgestel deur Georges Wildemeersch) gebruik, weliswaar sonder veel nadruk, wys Brems en De Geest (1991: 70) uit. In 'n oorsig oor die kuns in die jare sewentig verskyn daar in hierdie uitgawe 'n subtitel waarin die woorde neo retro post voorkom. Die tydskrif omvat sowel die ander kunste as die buitelandse literêre ontwikkelinge en oorkoepelende kultureel-filosofiese tendensies: die terugkeer na én die versplintering van die subjek, die dubbelposisie van die kunstenaar tussen 'n nie-agterhaalbare verlede en 'n onmoontlike toekoms, tussen herhaling en oorspronklikheid. Tegelykertyd werp die tydskrif terugskouend 'n nuwe lig op die poëtiese ontwikkelinge van die sewentigerjare. Dit blyk verhelderend om sowel die neoromantiek as die maniërisme van die Pink Poets, en selfs die eksperimentele poësie van Impuls, te beskou as simptome van 'n algemene breuk tussen modernisme en postmodernisme. Die kulturele eklektisisme en die spel met maskers, speëls en dekor van die Pink Poets, die afwysing van oorspronklikheid, die retro-aspekte en die ironie van die neoromantiek, die intellektualisme en die belang van intertekstualiteit in die Impuls-manifes kon op hierdie manier begryp word as elemente wat in die jare tagtig sou saamkom in die postmodernisme.

Hoewel dikwels beweer word dat die Vlaamse literatuur ongeveer vyf jaar "agterloop" by strominge in Nederland, het die postmodernisme 'n gunstiger ontvangs in Vlaandere geniet as wat in Nederland die geval was. Janssens (1995: 333) rapporteer dat die term byna "ontoelaatbaar ruim" geïnterpreteer word; spesialiste deins nie weg van 'n heel "eigenzinnige invulling" daarvan nie. Navorsers soos Yves T'Sjoen van Gent is van mening dat daar in die laat-negentigerjare selfs 'n groter belangstelling in die postmodernisme in die Vlaamse literatuur merkbaar is as wat die geval is in die Nederlandse letterkunde en literêre diskoers (T'Sjoen 1997). Verder beweer Den Haerynck (1994b: 36) dat die postmodernistiese tendensies in die postmodernistiese antologie Plejade 'n hoofsaaklik Vlaamse verskynsel is (in Nederland bestaan daar ook nie na my wete sodanige "postmodernistiese" antologieë nie). Die werk van Vlaamse digters word in Nederland beskou as "enigszins afwijkend van de in Nederland toonaangevende norm: levendiger, minder gepolijst en minder afkerig van grote gevoelens", beweer Brems en Zuiderent (1993: 35). Sou die menings van hierdie kritici verband hou met die opvatting dat die neiging tot eksperiment altyd groter was in Vlaandere as in Nederland

(vergelyk Bousset 1988: 8 in verband met die "grensverleggende, vormvernieuwende skryf" van Vlaamse prosateurs)? Sou dit voorts verband hou met die warsheid van Nederlandse skrywers (veral digters) en akademici van enige vorm van literêr-historiese etikettering?

Die Vlaamse belangstelling in die postmodernisme kan waarskynlik toegeskryf word aan die verbondenheid met die Franse kultuur en akademie. Waar die postmodernisme nie met ope arms in die Nederlandse poësiewêreld verwelkom is nie, het die ontvangs in Vlaandere vinniger plaasgevind en het die teoretisering spoediger op dreef gekom. Die interessante en opwindende bydraes van Vlaamse digters in die dekades sedert sewentig laat duidelik blyk dat daar nie meer sprake is dat hierdie werk agterloop by die Nederlandse poësie nie (Den Haerynck 1994b: 31, T'Sjoen 1997). Die etiket van die postmodernisme word opgeëis en retrospektief toegepas.

In 'n artikel oor variante van die postmodernisme in die Vlaamse literatuur, wat vir die grootste deel oor die prosa handel, skryf Janssens (1995: 333) dat dit wil voorkom asof daar met betrekking tot die Nederlandstalige literatuur selfs 'n groot inhaalbeweging aan die gang is wat die toepassing van die postmodernisme-etiket betref. Ook Musschoot (1991: 74 en 1994: 204) gebruik die woorde "retrospektief en met een inhaalbeweging". Tekste wat vantevore geklassifiseer is as eksperimenteel of as "ander proza", word heryk en met terugwerkende krag as postmodernisties bestempel. (Die term "ander proza" is gemunt deur Sybren Polet – vgl. Anbeek [1990: 233].) So word daar tans gemeen dat Ivo Michiels se latere prosawerk postmodernistiese kenmerke vertoon, byvoorbeeld die grensverleggende gehalte van sy outo-refleksiewe skryfwerk, die problematisering van die verhouding tussen taal en werklikheid, die vermenging van styltipes en genres, die radikale anti-realisme, die fragmentering van strukturele patrone, obsederende repetisies, metafiksie oor die geskiedenis, die netwerk van literêre, algemeen-kulturele en historiese verwysings, allusies, sitate en dergelike (Janssens 1995: 333). Veral deur die problematiese verhouding van die sogenaamd werklikheidsgetroue woord enersyds en die werklikheid buite die taal andersyds word 'n verwantskap bewerkstellig met die prominente postmodernistiese tekste van sowel die Lae Lande (byvoorbeeld die werk van Gerrit Krol en Willem Brakman) as van die buiteland. Die "inhaaloperasie" verbind tendensies in die Vlaamse literatuur met die internasionale konteks, veral die Franse, waar Vlaamse outeurs besonder gevoelig op afgestem was. Die nabyheid van sowel die Franse nouveau roman as van die Franse filosowe, kultuurhistorici en literatuurhistorici het ongetwyfeld die assimilasie van verskynsels beïnvloed en versnel wat met die postmodernisme verwant is, meen Janssens (1995: 335).

Oor die postmodernistiese poësie skryf Janssens nie veel nie. Die eerste sin van die afdeling getiteld "Een poëtica van de deconstructie" lui as volg: "Over de dichters moet ik in dit bestek kort zijn; ik vermeld er slechts een paar." (Janssens 1995: 337). Dit is nie duidelik waarom hy kort moet skryf nie. Gelyklopend met ontwikkelinge in die verhalende prosa, vervolg hy, ontwikkel daar ook teen die einde van die tagtigerjare 'n "postmoderne poëzie, aldus genoemd door de dichters zelf (hoe aarzelend ook soms) en door hun critici"

(Janssens 1995: 337). In hul poëtika kom die doelstellings en kenmerke van die postmodernistiese prosa terug, "allereerst de afwijzing van een expressie-model dat als ouderwets, classicistisch, naïef-realistisch en traditioneel-humanistisch wordt weggedeneerd uit kracht van postmoderne beginselen, in het bijzonder de relativistische voorlopigheid zoals die werd omschreven in de "zinnenfilosofie" van Lyotard." (Janssens 1995: 337). Die opvallendste voorbeelde is te vind by Dirk van Bastelaere en Erik Spinoy. Dekonstruksie en postmodernisme reik mekaar hier die hand. Dié soort poësie is 'n "hoogfeest van intertextualiteit, ze zit vol met intertextuele en interartistieke referenties, ze mixt de genres en de modi van de dichterlijke zeggings op een systematische manier waar Van Ostaijen in zijn meest zelfbewuste jaren verrast bij opgekeken zou hebben" (Janssens 1995: 337).

Janssens se kollegas Hugo Brems en Dirk de Geest het reeds enkele jare vantevore oor die Vlaamse postmodernistiese poësie geskryf (Brems en De Geest 1991 en De Geest 1993). Die vroeë tagtigerjare, skryf Brems en De Geest (1991: 79), is deur kritici beskou as 'n tyd van middelmatige literatuur wat weinig perspektiewe bied; 'n tyd van stagnasie, restourasie of selfs van epigonisme. Mettertyd laat die aktiwiteite van kritici, tydskrifredakteurs en uitgewers blyk dat 'n gunstige klimaat vir debutante aangebreek het, veral op die terrein van die prosa, "omdat voor dat genre nog enige reële markt bestaan". In die poësie verloop so 'n generasievorming egter langsamer (Brems en De Geest 1991: 82). Teen die middel van die tagtigerjare begin die "eerste nuwe geluiden" egter hoorbaar word met die werk van Stefan Hertmans, Tom Lanoye, Peter Verhelst en andere (Den Haerynck 1994b: 31). In 1986 gee 'n dubbelnummer van die tydskrif *Initiatief* met as ambisieuse titel *De nieuwe Tachtigers* blyke van 'n nadruklike generasiebewussyn (Brems en De Geest 1991: 83).

Alhoewel die *Initiatief*-uitgawe *De nieuwe Tachtigers* nie in die literêre kritiek veel indruk gemaak het nie, is twee belangrike latere ontwikkelinge daarin verteenwoordig: die sogenaamde performerpoëzie (met Tom Lanoye as eksponent) en 'n nuwe tonaliteit. Wat laasgenoemde aspek betref, is die werk van Erik Heyman, Frank Pollet en Peter Verhelst stilisties bewustelik gekonsipieer en gee dit uitdrukking aan "een typisch eigentijds levensgevoel, dat gedomineerd wordt door verbrokkeling, ambivalentie, zelfanalyse. In dit verband zal in de literaire kritiek van langsom meer de term "postmodernisme" gebruikte worden" (Brems en De Geest 1991: 84).

Den Haerynck (1994b: 31) vestig die aandag daarop dat "[d]e echte Tachtigers van de twintigste eeuw", Erik Spinoy en Dirk van Bastelaere, wat veral eklekties en taalgerig werk, hul medewerking aan die *Initiatief*-uitgawe geweier het, waarskynlik vanweë die stigma van sosiale betrokkenheid wat die samesteller aan die antologie besorg het – 'n mening wat myns insiens 'n a-politiese postmodernismebegrip suggereer en nie ooreenstem met Hutcheon (1989) se mening dat postmodernistiese kuns (historiografiese metafiksie) in wese polities van aard is nie. Met verwysing na Van Bastelaere en sy geesgenote, wat hulle rondom die tydskrif *Yang* groepeer, skryf De Geest (1993: 870) dat hulle 'n "typisch postmodernistische" poëtika" propageer, wat

intellektualisties gekleur is en 'n sterk teoretiese onderbou het.

Die tipiese postmodernistiese poëtika waarna hier verwys word, is 'n bepaalde "variant" van die postmodernisme, naamlik die poststrukturalisme. Hierbo is die aandag gevestig op 'n teorie van Van den Akker (1993: 175) in hierdie verband: omdat die term so laat en so behoedsaam in Nederland [en ook Vlaandere – PHF] begin hanteer is, is dit vir hom nie verbasend nie dat dit byna geheel gegrond is op die Amerikaanse dekonstruktivistiese variant, waarin die Franse poststrukturalisme van Derrida die botoon voer. Hoe sien hierdie "typies "postmodernistiese" poëtica" daar uit? De Geest (1993: 870) vat saam: Binne die eie literêre tradisie word daar tot op sekere hoogte aangesluit by die eksperimentele en taalgerigte rigtings; dit is veral die hermetiese variant van H.C. Pernath wat as model gehanteer word. Aandag word bestee aan die internasionale modernisme (met figure soos Rilke, Hölderlin, Stevens, Benjamin en Adorno) en aan insigte uit die postmodernisme en filosofiese poststrukturalisme (De Man, Derrida, Lyotard, Blanchot). Uit hierdie invloedssfeer kom 'n poësie-opvatting na vore wat steun op sleutelbegrippe soos ironie, fragmentarisme, intertekstualiteit, allegorie, die sublieme, skriftelikheid, onordelikheid en versplintering (De Geest 1993: 871). Omdat taal en werklikheid as twee fundamenteel verskillende domeine beskou word, bestaan die mening dat dit naïef sou wees om te glo dat die poësie die werklikheid kan afbeeld of gevoelens kan uitdruk. Die gedig word 'n spel met taalelemente, wat in beginsel eindeloos kombineerbaar is. Terme soos waarheid, outentisiteit of herkenbaarheid word ook nie meer as bruikbaar beskou wanneer daar oor die poësie gepraat word nie (Brems en Zuiderent 1993: 36). Volgens Musschoot (1991: 74) is dit die twyfel wat sentraal staan in hierdie postmodernisme. In filosofiese opsig is dit 'n radikale ontologiese twyfel, 'n twyfel oor synsgronde en identiteit; in taalkundige opsig is dit 'n twyfel aan die vermoë van die taal om die werklikheid bevredigend te kan beskryf.

Die jubileumuitgawe van die tydskrif *Yang* in 1989-90 illustreer duidelik die toenemende programmatisering van die postmodernisme in die poësie. Meer as ooit vantevore is hier sprake van akademies gevormde outeurs wat besin oor die poësie en wat nie wegskram van apodiktiese stellings en kontroversiële uitlatings nie (Brems en De Geest 1991: 92). Ook Yves T'Sjoen van Gent beklemtoon in 'n lesingreeks in 1997 op Stellenbosch die literêr-teoretiese onderlegdheid van hierdie digters; intellektualiteit en erudisie is belangrike fasette van die Vlaamse postmodernisme (T'Sjoen 1997). Ander kenmerke van die Vlaamse postmodernistiese poësie wat T'Sjoen noem, is dialoogvoering met die geskiedenis, die tradisie en die literatuur self; intertekstualiteit; eklektisisme; die bevraagtekening van 'n enkele, koherente werklikheid; die versplintering van die subjek; genrevermenging; die voorkeur vir oop eerder as geslote tekste; en die benutting van surrealistiese effekte, assosiatiewe spronge, ironisering en parodiëring.

Alhoewel verteenwoordigers van die nuwe "generasie" binne 'n relatief kort tyd deurgedring het tot die toonaangewende uitgewerye en hul werk deur die belangrikste resensente in sowel Vlaandere as Nederland bespreek is, gee

uitsprake oor die "on-Vlaamse" karakter van hul poësie (soos aangehaal deur Den Haerynck 1994b: 31), en daarteenoor hul "typisch "postmodernistiese" poëtica" (De Geest 1993: 870) steeds aanleiding tot hewige en stimulerende debatte. Dit geld ook die publikasie van antologieë met die werk van digters van die nuwe generasie: *Twist met ons* (1987) en *Plejade. Zeven Vlaamse dichters* (1993) (onderskeidelik Van Bastelaere et al. 1987 en Claes et al. 1993; vgl. Foster 2000: 145-148).

7. Performance en postmodernisme

Die verskynsels van performances en happenings is en word deur baie Amerikaanse navorsers beskou as manifestasies van die sogenaamde teenkultuur, van politieke protes en van die postmodernistiese kultuurstroming as sodanig. In die Nederlandstalige kritiek word hierdie verskynsels nie noodwendig met die postmoderniteit verbind nie. Uitsonderings is Mertens (1993) en De Vries (1996), na wie ek later terugkeer.

Een van die eerste grootskaalse performances in die Lae Lande was "Poëzie in Carré", wat op 28 Februarie 1966 plaasgevind het en gereël is deur Simon Vinkenoog. Laasgenoemde is die jaar vantevore geïnspireer deur 'n vieruur-lange digtersaand in die Albert Hall in Londen wat deur 8 000 mense bygewoon is. By hierdie geleentheid het die beat-digter Allen Ginsberg opgetree – 'n digter wat Vinkenoog bewonder het. "Poëzie in Carré" is deur 2 000 mense bygewoon. In die woorde van Smulders (1994: 14) was dit 'n "mediaspektakel", 'n "theatralisering van de literatuur". Vyf-en-twintig digters het elkeen sewe minute lank uit eie werk voorgelees. Onder hulle was die bejaarde Roland Holst, wat reeds met sy naderbeweeg na die mikrofoon en met 'n verontskuldiging vir sy ouderwetsheid en hees stem 'n warm applous ontvang het. Die 21-jarige Johnny van Doorn, oftewel Johnny The Selfkicker, het met sy inkantasies van "I'm sitting in the cosmos" en "Kom toch eens klaar klootzak" homself opgewerk tot 'n toestand van ekstase. Aan hierdie soort happening was die toeskouers beslis nie gewoond nie. Van Doorn kan beskou word as een van die eerste "aksiedigters" wat in die daaropvolgende dekades wyd bekend sou word: performance-kunstenaars soos Jules Deelder, Bart Chabot en Diana Ozon. Voorts kan verwys word na 'n groep digters wat hulself in die tagtigerjare as die Maximalen profileer (Goedegebuure 1993: 782).

Alhoewel "Poëzie in Carré" 'n eenmalige geleentheid was, was dit die begin van vele happenings, onder meer die geleentheid wat op 28 September 1966 in die Brusselse Paleis voor Schone Kunsten plaasgevind het. Goedegebuure (1993: 782) beskou hierdie happenings as 'n modeverskynsel wat uit Amerika oorgewaaï het en waaragter die alomteenwoordige Vinkenoog die dryfkrag was. Van den Akker (1993: 173) beweer – heel tereg – dat die (literêre) happenings van die sestigerjare eintlik beteken dat die poësie weer 'n plek begin inneem in die orale tradisie. Die kuns is uit- en teruggeneem na die strate

toe. Mertens (1993: 810) huldig ook so 'n mening:

Indachtig de Dada-manifestasies van die jare twintig ontstonden gebeurtenisse die die regentskap en die gekoninklike burgerij diens te provokeren en die – vanuit 'n spontane opwelling gebore – van die alledaagse lewens kunst soude maak: straatteater.

Naas radikale en provokerende performances en gebeurtenisse begin "ernstiger" woordfeeste ook spoedig gedy en in belangrikheid toeneem. By hierdie geleentheid heers volgens die koerant meestal "een zeer aandagtige, om niet te zeggen gewijde sfeer"; "[I]teratuur leeft in Nederland, literatuur staat zelfs in een geur van heiligheid" (Goedegebuure 1993: 783). Die jaarlikse Poetry International in Rotterdam is al vanaf die sewentigerjare wêreldbekend (Breyten Breytenbach het byvoorbeeld in 1974 daar opgetree). Die Nacht van die poësie trek sedert die vroeg-tagtigerjare sowat 2 500 besoekers jaarliks na die Utrechtse musiekteater Vredenburg.

In 'n hoofstuk in die baanbrekende Nederlandse literatuur. Een geskiedenis oor onder meer die opkoms van die eksperimentele teater en van woordfeeste in die sestigerjare betoog Mertens (1993: 807-813) dat hierdie verskynsels nie los gesien moet word van sosio-politieke omstandighede nie. Pogings tot artistieke vernuwing het volgens hom mettertyd meer verbonde geraak met 'n uitdruklike politieke betrokkenheid (Mertens 1993: 808). Ook Brems (1981: 14) vestig die aandag daarop dat die sogenaamde geëngageerde kuns (8) van die sestigerjare aansluiting probeer soek het by die pop- en protesmusiek van byvoorbeeld Bob Dylan en Joan Baez. Uit 'n literatuursosiologiese perspektief is dit 'n interessante verskynsel, omdat die publiek op 'n ander wyse aan die poësie blootgestel is as deur die gewone roetes van opvoedkundige instellings, digbundels en literêre tydskrifte (Brems 1981: 14).

Ten opsigte van die paradigmatuif van die sestigerjare onderskei Mertens (1993: 809) drie "strominge". Die eerste stroming hou verband met die groep modernistiese kunstenaars wat vlak na die oorlog hulself toegespits het op vernuwing in die kuns en wat 'n nuwe vitale estetiek nagestreef het. In die literatuur manifesteer hierdie vernuwing veral in die poësie van die Vijftigers. Die tweede stroming sluit meer regstreeks aan by die avant-gardebewegings en sentreer rondom die tydskrifte *Gard Sivik* (1955-1964) en *Barbarber* (1957-1971). Wêreldwyd ontstaan 'n artistieke klimaat waarin die kloof tussen kuns en lewe, tussen elitistiese en populêre kuns, oorbrug word deur gebeurtenisse en die aksies van die Provo-beweging. Derdens ontwikkel daar 'n stroming in die vorm van studenteprotes wat die voorhoederol van die Provo-beweging oorneem. Al drie hierdie strominge het in die sestigerjare 'n rol gespeel in die wyse waarop na politiek en kuns gekyk is – vergelyk Mertens (1993: 812):

Alle drie die ontwikkelings – het Modernisme in die kuns, die aan die historiese avantgarde-bewegings verwante vorme van ludiek protest en die politiek georiënteerde studentebeweging – zou men kunnen zien als inhaalmanoeuvres in versneld tempo: er werd aansluiting gezocht bij internationale tradities die in de jaren na de oorlog naar de achtergrond waren

verdwenen of in ons land nauwelijks waren doorgedrongen.

Wat die tweede stroming van die sestigerjare in Nederland betref, beweer Mertens (1993: 810) dat die opvattinge van Provo deel uitmaak van 'n internasionale teenkultuur wat ook in Amerika vinnig versprei het en ten opsigte waarvan die term postmodernisme gebruik is. Mertens (1993: 810-811) skryf dat hierdie term in die tagtigerjare in Europa sou opduik in 'n gewysigde betekenis, ook al is elemente daarvan ontleen aan die ontwikkelinge van die sestigerjare:

De term werd geïntroduceerd door cultuurcriticus Leslie Fiedler die Pop art, living theatre, de herwaardering van pornografie, de western en science fiction in kunst en literatuur, de communes en het gebruik van marihuana en de protestbeweging tegen de oorlog in Vietnam zag als verschijnselen van een belangrijke cesuur in de cultuur. Er is – schreef hij – een ontwikkeling zichtbaar geworden waarin de grenzen van hoge en lagere kunst worden doorbroken, waarin de verbeelding aan de macht komt en een verbroedering ontstaat tussen kunst en techniek.

Hoewel Mertens (1993: 810-811) hier slegs op Fiedler se postmodernisme-opvatting steun (en ten onregte beweer dat die term postmodernisme deur Fiedler gemunt is, terwyl dit 'n term is wat reeds in die veertigerjare in die Amerikaanse poësiekritiek gebruik is), verbind hy die vorme van ludieke protes en die happenings van die sestigerjare met die kultuurfenomeen van die postmodernisme. In hierdie opsig hanteer hy 'n ruimer postmodernisme-opvatting as heelwat van die ander Nederlandse en Vlaamse navorsers na wie in hierdie oorsigartikel verwys word. Brems en De Geest (1991: 92-96) en De Geest (1993: 869-870), byvoorbeeld, bespreek die performance as 'n afsonderlike kultuurverskynsel, nie onder die noemer van die postmodernisme nie: die publiekgerigte performance-poësie staan volgens hulle lynreg teenoor die postmodernistiese poësiepraktyk van Van Bastelaere en sy geesgenote soos Hertmans en Verhelst.

8. Die postmodernisme as oorkoepelende noemer

Hoewel die term postmodernisme nie algemeen in die Nederlandse poësiekritiek benut word nie, word daar wel oor sake geskryf wat met die postmodernisme in verband gebring kan word. So skryf byvoorbeeld Offermans (1991) oor die konsep "lichtheid" (onder meer na aanleiding van Calvino se *Six Memo's for the Next Millennium*). Met "ligtheid" word bedoel 'n afwys van mags- en waardehiërargieë; 'n belangstelling in "onbeduidende" plekke eerder as "beroemde" ruimtes; 'n uitdaag van en afreken met die historiese ballas; 'n verbreking van "massiewe samenhange en ijzeren wetmatighede"; kortom: "een afkeer van de grote vorm en van grote, door veelvoudig gebruikt uitgeholde woorden, van Literatuur met een grote L"

(Offermans 1991: 23 en 24).

Die wyse waarop Van den Akker (1993: 191) na die digterlike landskap van die jare sewentig en tagtig verwys, is insiggewend. Hy bespreek die Nederlandse poësie van die sestigerjare binne die raamwerk van die postmodernisme as aansluiting by en voortsetting van die historiese avant-garde en as opstand teen die modernistiese poëtika van die Vijftigers. Wat daarna gebeur, sê hy, is 'n geheel ander verhaal, 'n ander soort postmodernisme. Hierin voer eklektisisme die botoon (Van den Akker 1993: 191).

Dit is opvallend dat Van den Akker 'n besonder wye verskeidenheid poëtiesoorte en -style onder die sambreel van die postmodernisme plaas. Hy hanteer duidelik 'n ruim postmodernisme-opvatting, waarskynlik as gevolg van die blootstelling aan Amerikaanse teoretiseringe tydens sy navorsingstydperk in Amerika (9). Die dinamika van die groot verskeidenheid "strominge" en style in die Nederlandse digterlike landskap van die sewentiger- en tagtigerjare – en die aanvaarding daarvan deur die leserspubliek – herinner hom klaarblyklik aan 'n beginsel wat dikwels in die postmodernistiese teorie figureer, naamlik eklektisisme (vgl. Bertens 1995: 60-61, Calinescu 1986: 252, Brems en De Geest 1991: 89, Den Haerynck 1994b: 28 en Jencks 1987: 7).

Van den Akker (1993: 191) noem dan 'n karnavaleske verskeidenheid voorbeelde om die gevarieerdheid van die poësie-aanbod mee te illustreer, met die poststrukturalisme as een voorbeeld tussen ander – alles kenmerkend van 'n postmodernistiese eklektisisme: Teenoor die emosionele poësie van Koplant en Herzberg is daar die linguïstiese poësie van Kouwenaar en Faverey. Teenoor die neoromantiese poësie van Komrij is daar die hermetiese, neosymbolistiese poësie van Jan Kuiper. Indien die postmodernisme in 'n poststrukturalistiese betekenis opgeneem word, is 'n linguïstiese digter soos Faverey 'n goeie voorbeeld. Die jaarlikse Poetry International gedy met optredes deur Yslandse, Finse, Chinese, Hongaarse, Portugese en Spaanse digters. Naas die verskeidenheid van toonaarde en tematiek, is daar ook wat tegniek betref, groot verskille in die poësie ná 1970 – Van den Akker (1993: 191) skryf:

We find free verse alongside classic schemes, emotion alongside intellectual detachment, irony alongside gravity. Anything goes.

Van den Akker se artikel word in 1996 opgevolg deur die reeds genoemde artikel van Redbad Fokkema, "Van kwade reuk tot wierook. Postmodernisme in Nederlandse poëzie sinds 1960", wat hy later herskryf en in die bundel *Aan de mond van al die rivieren opneem* (Fokkema 1999). Fokkema (1996: 27 en 1999: 132) wys daarop dat slegs Wim T. Schippers en Joost Zwagerman tot onlangs eksplisiet postmodernisties genoem is in die *Kritisch literatuurlexicon*, en wel op grond van hul deureenmenging van sogenaamd hoë en lae kultuur- en taaluitinge. Hy is egter van mening dat ook ander digters wat in dié leksikon bespreek word, onder die noemer van die postmodernisme geplaas kon word, soos byvoorbeeld H.H. ter Balkt, Fritzi Harmsen, Anton Korteweg, Annie M.G. Schmidt, C.B. Vaandrager en Hans Verhagen – "voorwaar, een bont

gezelschap" (Fokkema 1999: 133). Ander digters wie se werk postmodernistiese elemente bevat, is volgens hom byvoorbeeld Sybren Polet, Gerrit Komrij, Hans Vlek, Rob Schouten, Huub Beurskens en Robert Anker. Fokkema (1996: 22 en 1999: 124) vestig ook die aandag op dit wat hy die "kwade reuk" van die term postmodernisme noem: die onbegrenste betekenisondermyning, die onsamehangende beeld van die werklikheid en die morele nihilisme. Hy ondersoek in die besonder die komplekse verhouding tussen taal en werklikheid en lê klem op die selfweersprekende aard van die postmodernisme. Hoewel hy soms vlugtig die aandag vestig op die hibridiese postmodernisme-opvatting van Hutcheon (1988), implementeer hy nie haar konsep van dubbelgekodeerdheid nie, 'n konsep wat sy ontleen het aan die argitek Charles Jencks (sien Foster 2000 vir 'n toepassing van Hutcheon se model). Fokkema (1999: 142) kom tot die volgende gevolgtrekking ('n nuansering van die slot van sy Maatstaf-artikel, wat reeds hierbo aangehaal is):

Het postmodernisme als overkoepelende noemer kan gemakkelijk gebruikt worden voor een deel van het Nederlandse literair-culturele klimaat sinds 1960. De geschiedenis van de poëzie, die goeddeels beschreven werd als een discussie tussen tijdschriften of als een modernistische code die de "onzuiveren" negeert, lijkt herschreven te kunnen worden in termen van modernisme en postmodernisme. De antihermetische tendens, de vermenging van verschillende culturen en taalregisters, de herwaardering van de anekdote, de aandacht voor de werkelijkheid en het alledaagse en vooral de ironische ondermijning van het veld waarbinnen men werkt, zijn in elk geval aspecten van postmodernisme die de poëzie van Hans Vlek en Rob Schouten kenmerken. Het heeft onder ons gewoond, maar we hebben het niet herkend ...

Fokkema se postmodernisme-opvatting lok twee soorte reaksies uit, van respektiewelik Elshout (1996-1997) en De Vries (1996). Elshout (1996-1997) is van mening dat Fokkema se postmodernistiese kanon 'n té bont geselskap is en dat 'n kleiner kanon nuttiger sal wees en as ykpunt sal kan dien vir sowel die kriteria as vir die werk van ander digters. Sý postmodernistiese kanon bevat die poststrukuralistiese poësie van Vlaamse digters soos Van Bastelaere, Spinoy, Verhelst, D'haen en Claes, digters wie se werk opgeneem is in *Plejade*. Elshout (1996-1997: 113) hanteer drie postmodernistiese kriteria: Eerstens word postmodernistiese poësie gekenmerk deurdat die verhouding tussen taal en werklikheid versteur is, deurdat tradisionele betekenis ondermyn word, deurdat konvensionele maatskaplike, semantiese en taalkundige patrone deurbreek word ('n mens kan jouself afvra of poësie dit nie in elk geval per definisie doen nie, voeg hy tussen hakies by). Tweedens word postmodernistiese poësie dikwels gekenmerk deur intertekstualiteit. Tersyde merk hy op dat hy nie die maatstaf van die anti-intellektuele hanteer nie, omdat postmoderniste nogal getuienis gee van hul groot belesenheid. Derdens meen Elshout dat postmodernistiese poësie gekenmerk word deurdat daar 'n onsamehangende beeld van die werklikheid daaruit spreek, wat blyk uit die voorkoms van 'n oop (verhaal-)struktuur of 'n skynstruktuur.

Waar Elshout hom tot die poststrukuralistiese variant van die postmodernisme beperk, staan De Vries egter 'n nog ruimer opvatting as dié van Fokkema voor.

De Vries (1996: 58-60) is naamlik van mening dat navorsers oor die postmodernisme die domein van die poësie moet verruim. Die aandag moet nie slegs val op "stijlbreuken en triviale onderwerpe [...] in alom hoog geachte dichtkunst" nie, maar ook op die sogenaamde apokriewe digkuns van byvoorbeeld Nel Benschop en Toon Hermans, meen hy (De Vries 1996: 58). Fenomene soos performance poetry, aksiekuns, elektroniese tekste en multimediegebruik moet volgens hom geakkommodeer word in die postmodernistiese ondersoek. "Wie die uitbreiding van het domein niet aandurft, spant het postmodernisme voor zijn modernistische karretje", betoog De Vries (1996: 58).

Vir navorsers soos Van den Akker (1993) en De Vries (1996) is die digterlike landskap sedert die sestigerjare een van postmodernistiese verskeidenheid, eklektisisme, polifonie en pluralisme. Wat ek egter in Van den Akker se siening mis, is die uitspel van die konseptuele vlak waarop hy teen die einde van sy artikel beweeg, naamlik dié van die postmoderniteit of postmoderne kondisie (10). Die bonte mengelmoes van strominge en style in die dekades van sewentig en tagtig en die aanvaarding daarvan deur verskillende lesersgemeenskappe is myns insiens manifestasies van die postmoderne kondisie, gees of era wat gekenmerk word deur onder meer die akkommodering van uiteenlopende (selfs botsende) narratiewe, strominge en style. Wanneer daar dus na die geheel van kultuuruitinge van die afgelope dekades gekyk word, sou daar op 'n bepaalde konseptuele vlak wel beweer kon word dat hierdie uitinge "postmodern" of "postmodernisties" is aangesien hulle in die era van die postmoderniteit geskep is – wat egter nie impliseer dat elke enkele gedig wat in hierdie tydperk geproduseer is, "intrinsiek" postmodernisties van aard is nie. Die gevaar verbonde aan so 'n inklusiewe benadering tot kultuurfenomene is dat dit aanleiding kan gee tot 'n houding van "anything goes" – 'n uitdrukking wat Van den Akker (1993: 191) juis gebruik ten opsigte van die Nederlandse poësie van die sewentiger- en tagtigerjare; vergelyk ook Fokkema (1999: 297) se kritiek op De Vries vanweë sy "zinledige "alles mag en kan"-invulling van de term "postmodernisme"".

Die kritiek op enersyds 'n eng, vertekstualiseerde postmodernisme-opvatting en andersyds 'n ruim postmodernisme-opvatting, wat soms as 'n "laat-maar-loop-houding" voorkom, was waarskynlik aanleidende faktore tot 'n besinning in die postmodernistiese teorie en literatuur oor etiese kwessies.

9. 'n Eties verantwoordelike postmodernisme

In 'n artikel getitel "De dichter, een fatsoenlijk mens. Over postmoderne epiek en ethiek bij Robert Anker" stel Mourits (1997: 55) dit pront dat daar 'n groot vrees vir die term postmodernisme in Nederland bestaan, veral wanneer dit in verband met die poësie gebring word. Die term postmodernisme het volgens hom geen neutrale klank nie en het in die poësie feitlik geen houvas gekry nie; dit word nogal "pejoratief" gebruik (Mourits 1997: 57). Slegs in resensies is

daar soms sprake van "postmoderne poëzie" en dit beteken dan: "oppervlakkige poëzie die vaardig bij elkaar is geplukt uit allerlei bronne, maar die self niets te bieden heeft en een gebrek aan diepgang vertoon" (Mourits 1997: 58). Ten einde te demonstree wat hy met die begrip postmodernistiese poësie bedoel, bespreek Mourits dan die digter Robert Anker se Goede manieren. Een episodisch gedicht (1989) (11), wat eienskappe vertoon wat met die postmodernisme in verband gebring sou kon word: die oop houding ten opsigte van die werklikheid; die belangrike rol van die narratief; die refleksiwiteit van die gedig; en 'n etiese bewussyn (Mourits 1997: 57). (Ook Fokkema (1996) lig dié sake uit as kenmerkend van die postmodernisme; in 1999 brei hy sy artikel uit deur sowat vyf paginas aan die poësie van Anker te bestee.)

Vir Mourits (1997: 57-58) lyk dit asof daar in die Nederlandse literatuur-geskiedenis slegs twee betekenis aan die postmodernisme toegeken word: óf dit gaan om moeilike prosa van skrywers soos Pynchon en Brakman, wat dikwels met die filosofie van die poststrukturalisme verbind word, óf die term word nie-literêr gebruik, as gemeenskaplike etiket vir die opkoms van die populêre kultuur, die groeiende rol van die televisie – kortom "de oppervlakkige pomo-cultuur". In sy poging om Anker se gedig as postmodernistiese teks te benader, wend hy hom tot die geskiedenis van die Amerikaanse postmodernisme en tot enkele Amerikaanse gedigte, om die aandag op bepaalde ekwivalensies tussen dié tekste en Anker se gedig te wys: narratiwiteit, kontingensie, onbepaaldheid, die opheffing van die grense tussen hoog en laag, parodie, selfrefleksiwiteit, intertekstualiteit en 'n soeke na sin in die era van die postmoderniteit. Hoewel dit Mourits se artikel ontbreek aan 'n literêr-teoretiese diepgang en aan 'n verfynde begrippe-apparaat, lewer dit 'n belangrike bydrae tot die gesprek oor die postmodernistiese poësie, veral wat betref etiese kwessies. Robert Anker se Goede manieren, wat 'n jaar ná Stockenström se lang epiese gedig Die heengaanrefrein verskyn en wat in belangrike opsigte daarmee ooreenstem, is myns insiens binne die Nederlandse postmodernistiese poësie 'n baanbrekende teks – een wat die vertekstualiseerde werklikheidsopvatting bevraagteken en wat besin oor die individu se verantwoordelikhede binne 'n werklikheid wat gekenmerk word deur onbepaaldheid. Met sy bundel Goede manieren lewer Anker 'n belangrike bydrae tot die steeds ontwikkelende gesprek oor 'n postmodernistiese etiek, 'n saak waaraan ook Kibedi Varga (1993: 13-14), De Graef (1994) en Bauman (1995) aandag bestee.

10. Ten slotte

Die oorsig van die diskoers oor postmodernisme en poësie in Nederland en Vlaandere laat blyk dat daar nie net een enkele narratief oor hierdie fenomeen bestaan nie, maar dat daar eintlik 'n pluraliteit van postmodernismes en 'n pluraliteit van postmoderniteite bestaan. Breedweg sou onderskei kon word tussen enersyds 'n entoesiastiese omarming van die postmodernisme (in die

besonder die poststrukturalistiese variant) in Vlaandere, en andersyds 'n koel tot loutwarm ontvangs van die fenomeen in Nederland. As navorser wat van "buite af" na die diskoers oor postmodernisme en poësie in die Lae Lande kyk, wil dit vir my voorkom asof daar 'n groot verskeidenheid van postmodernisme-opvattinge binne hierdie literêre sisteme bestaan: teenoor 'n ekstreme tekstualiteitsopvatting is daar 'n ruim, eklektiese, meer akkommoderende opvatting wat soms aan die anything goes-houding herinner, terwyl nadenke oor die etiese en politieke aspekte van die postmodernisme en die postpostmodernisme toenemend begin voorkom. Met gebruikmaking van De Coninck (vgl. Brems 1993b: 21) se metafoor vir intertekstualiteit, intertaal-kundigheid en interdiskursiwiteit sou dié diskoers tong-in-die-kies as 'n pot vol "truffels en paardenstront" bestempel kon word, of miskien eerder as 'n hutspot van menings en benaderingswyses.

Universiteit van Stellenbosch

Bibliografie

Anbeek, Ton. 1990. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Anker, Robert. 1989. Goede manieren. Een episodisch gedicht. Amsterdam: Querido.

Bauman, Zygmunt. 1995. Life in Fragments. Essays in Postmodern Morality. London: Routledge.

Bertens, Hans. 1986. The Postmodern Weltanschauung and its Relation with Modernism: An Introductory Survey. In: Fokkema, Douwe en Hans Bertens (reds.). Approaching Postmodernism. Papers Presented at a Workshop on Postmodernism, 21-23 September 1984, University of Utrecht. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins: 9-52.

Bertens, Hans. 1991. Postmodern Culture(s). In: Smyth, Edmund J. (red.). Postmodernism and Contemporary Fiction. London: B.T. Batsford: 122-137.

Bertens, Hans. 1995. The Idea of the Postmodern. A History. London & New York: Routledge.

Bertens, Hans en Theo D'haen. 1988. Het postmodernisme in de literatuur. Synthese. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Bousset, Hugo. 1988. Grenzen verleggen. De Vlaamse prozaliteratuur 1970-1986. I. Trends. Antwerpen: Houtekiet.

Brems, Hugo. 1981. Al wie omziet. Opstellen over Nederlandse poëzie 1960-

1980. Antwerpen en Amsterdam: Elsevier Manteau.
- Brems, Hugo. 1984. Ontwikkelingen in de poëzie na zestig. In: Anbeek, Ton (red.). Nederlandse literatuur na 1830. S.l.: Stichting Teleac / BRT-Instructieve Omroep: 171-176.
- Brems, Hugo. 1993a. Eind 1950. Hugo Claus vertrekt naar Parijs. Contacten tussen experimentele schilders en schrijvers. In: Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. (hoofred.). Nederlandse literatuur, een geschiedenis. Groningen: Martinus Nijhoff: 721-727.
- Brems, Hugo. 1993b. Vlaamse literatuur. Poëzieopvattingen in Vlaanderen. Maatstaf 41 (10-12): 21-31.
- Brems, Hugo. 1993c. Woord vooraf. In: Claes, Paul et al. Plejade. Zeven Vlaamse dichters. Leuven: PLEK vzw.: v-vi.
- Brems, Hugo en Dirk de Geest (samenst.). 1991. "Opener dan dicht is toe". Poëzie in Vlaanderen 1965-1990. Leuven & Amersfoort: Acco.
- Brems, Hugo en Ad Zuiderent. 1993. Hedendaagse Nederlandstalige dichters. Rekkem: Stichting Ons Erfdeel vzw.
- Calinescu, Matei. 1986. Postmodernism and Some Paradoxes of Periodization. In: Fokkema, Douwe en Hans Bertens (reds.). Approaching Postmodernism. Papers Presented at a Workshop on Postmodernism, 21-23 September 1984, University of Utrecht. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins: 239-254.
- Claes, Paul, Christine D'haen, Charles Ducal, Stefan Hertmans, Erik Spinoy, Dirk van Bastelaere en Peter Verhelst. 1993. Plejade. Zeven Vlaamse dichters. Leuven: PLEK vzw.
- De Geest, Dirk. 1993. 5 April 1989. Hugo Claus viert zijn zestigste verjaardag. Poëzie, poëzie-opvattingen en publieke belangstelling in Vlaandere. In: Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. (hoofred.). Nederlandse literatuur. Een geschiedenis. Groningen: Martinus Nijhoff: 867-871.
- De Graef, Ortwin. 1994. Single Stroke of Genius. Doing without Derrida. Lesing, Belgies-Nederlandse Derrida-werkgroep. Leuven: Katholieke Universiteit van Leuven.
- Den Haerynck, Jean-Paul. 1994a. Dirk van Bastelaere. Virtuele poëzie. Poëziekrant 5(11): 37-42.
- Den Haerynck, Jean-Paul. 1994b. Postmoderne poëzie in Vlaanderen. Van Twist met ons tot Plejade. Poëziekrant 5(11): 27-36.
- De Vries, Gert Jan. 1996. Over vijftwintig jaar ... zal ik jou nog steeds beminne. Toekomst en recent verleden van de Nederlandse poëzie. Maatstaf

44(6): 53-63.

Elshout, Ron. 1996-1997. Een bont gezelschap. Over postmodernisme en poëzie. *Bzzlletin* 26 (241-242): 105-115.

Fokkema, Douwe en Hans Bertens (reds.). 1986. *Approaching Postmodernism. Papers Presented at a Workshop on Postmodernism, 21-23 September 1984*, University of Utrecht. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

Fokkema, Redbad. 1996. Van kwade reuk tot wierook. Postmodernisme in Nederlandse poëzie sinds 1960. *Maatstaf* 44(6): 21-36.

Fokkema, Redbad. 1999. Van kwade reuk tot wierook. Aan de mond van al die rivieren. Een geschiedenis van de Nederlandse poëzie sinds 1945. Amsterdam en Antwerpen: De Arbeiderspers: 122-150.

Foster, Petronella Hermina. 2000. Postmodernisme en poësie, met specifieke verwijzing na die historiografiese metagedig Die heengaan-refrein van Wilma Stockenström. Ongepubliceerde doktorsproefskrif. Stellenbosch: Universiteit van Stellenbosch.

Gerits, Joris. 1984. Poëzie in de jaren vijftig. In: Anbeek, Ton et al. *Nederlandse literatuur na 1830*. S.l.: Stichting Teleac / BRT-Instructieve Omroep: 162-168.

Goedegebuure, Jaap. 1993. 28 Februarie 1966. Poëzie in Carré. De literaire lezing. In: Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. (hoofred.). *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff: 777-783.

Hutcheon, Linda. 1988. *A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction*. London: Routledge.

Hutcheon, Linda. 1989. *The Politics of Postmodernism*. London & New York: Routledge.

Huysen, Andreas. 1986. *After the Great Divide. Modernism, Mass Culture, Postmodernism*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

Janssens, Marcel. 1995. Varianten van postmodernisme in de Vlaamse literatuur. Vlaanderen. Het postmodernisme in de Vlaamse kunst 44(5): 333-340.

Jencks, Charles. 1987 (1986). *What is Post-Modernism?* London: Academy Editions & New York: St. Martin's.

Kibedi Varga, A. 1993. Postmodernisme in de literatuur. In: Ankersmit, F.R. en A. Kibedi Varga (reds.). *Akademische beschouwingen over het postmodernisme*: 9-16.

Lyotard, Jean-François. 1988 (1979). *The Postmodern Condition. A Report on Knowledge* (vert. Geoff Bennington en Brian Massumi; voorwoord Fredric Jameson). Minneapolis: University of Minnesota Press.

Mazzaro, Jerome. 1980. *Postmodern American Poetry*. Urbana, Chicago, London: University of Illinois Press.

Mertens, Anthony. 1993. 28 Juni 1969. Première van de opera *Reconstructie*. Het politiek-maatschappelijk klimaat in de jaren zestig. In: Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. (hoofred.). *Nederlandse literatuur. Een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff: 807-813.

Mourits, Bertram. 1997. De dichter, een fatsoenlijke mens. Over postmoderne epiek en ethiek bij Robert Anker. *Maatstaf* 45(4): 55-66.

Musschoot, Anne Marie. 1990. *The Challenge of Postmodernism. Representation – Historiography – Metafiction*. *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies* 41: 3-15.

Musschoot, Anne Marie. 1991. Postmodernisme in de Nederlandse letterkunde. In: Demoor, Marysa (red.). *De kracht van het woord. 100 jaar Germaanse filologie* 24: 73-83. *Studia Germanica Gaudensia*.

Musschoot, Anne Marie. 1994. *Op voet van gelijkheid*. Opstellen van Anne Marie Musschoot. Gent: Vakgroep Nederlandse Literatuur, Universiteit van Gent.

Nolte, Elsa. 1990. Sonde met die postmodernisme. In: Roos, Henriette (samest.). *Lewe met woorde*. Kaapstad: Tafelberg: 163-186.

Offermans, Cyrille. 1991. Flitsende bewegingen. Lichtheid en zwaarte in de literatuur. *Openluchtconcert*. *Parva aethetica*. Amsterdam: De Besige Bij: 10-25.

Peperkamp, B.J. 1995. *Over de dichtkunst. Een lezing met demonstraties. Interpretatieve en literair-historische beschouwinge over een programmatisch gedicht van Leo Vroman*. Vol. 1 en 2. Assen: Van Gorcum.

Ruiter, Frans. 1991. *De receptie van het Amerikaanse postmodernisme in Duitsland en Nederland*. Gepubliceerde doctorale proefschrift. Leuven & Apeldoorn: Garant.

Ruiter, Frans. 1993. Het omzichtigte binnenloodsen van het postmodernisme in Nederland en Vlaanderen. *Ons Erfdeel* 36(3): 341-347.

Smulders, Wilbert. 1994. Het einde van de modernistische poëtica. *Literaire pop-art in Nederland*. *Maatstaf* 10: 4-32.

- Spinoy, Erik. 1990. Een dag op het land. *Yang* 25(144): 45-52.
- Stockenström, Wilma. 1988. Die heengaanrefrein. Kaapstad & Pretoria: Human & Rousseau.
- T'Sjoen, Yves. 1997. Overzicht van de Vlaamse poëzie. Klasaantekeninge en persoonlike notas. Stellenbosch: Universiteit van Stellenbosch.
- Van Bastelaere, Dirk. 1990. Rifbouw (een klein abc). *Yang* 25(144): 56-62.
- Van Bastelaere, Dirk. 1991a. Groeten uit de strafkolonie. In: Brems, Hugo en Dirk de Geest (samest.). "Opener dan dicht is toe". *Poezie in Vlaanderen 1965-1990*. Leuven & Amersfoort: Acco.
- Van Bastelaere, Dirk. 1991b. Hugo Brems en de hidden agenda van de kleinburgerij. *Yang* 27(152): 98-118.
- Van Bastelaere, Dirk, Bernard Dewulf, Charles Ducal en Erik Spinoy. 1987. *Twist met ons*. Met een woord vooraf van Benno Barnard. Wommelgem: Den Gulden Engel.
- Van den Akker, Wiljan. 1993. A Mad Hatter's Tupperware Party: Postmodern Tendencies in American and Dutch Poetry. In: Snapper, Johan P. en Thomas F. Shannon (reds.). *The Berkeley Conference on Dutch Literature 1991. Europe 1992: Dutch Literature in an International Context*. Lanham, New York & London: University Press of America: 171-195.
- Van Vuuren, Helize. 1999. Perspektief op die moderne Afrikaanse poësie (1960-1997). In: Van Coller, Hennie (red.). *Perspektief en profiel 2*. Pretoria: J.L. van Schaik.: 244-304.
-

(1) Ruiters (1993: 347) skryf byvoorbeeld: "[D]e discussie over het postmodernisme is voornamelijk een onderonsje van de literaire kritiek. De meeste auteurs bedanken ervoor als postmodernistisch gestigmatiseerd te worden. Van literaire programmata's en bewegingen is in deze periode nauwelijks sprake (de parodie op een beweging van de Maximalen vormde een veelzeggende uitzondering)."

(2) Hierdie artikel is gebaseer op dele van 'n ruimer historiese oorsig in hoofstuk 5 van my proefskrif. Naas dié historiese oorsig, word daar ook in die betrokke hoofstuk aandag bestee aan antologieë en die onderrigpraktyk. Die promotor van die proefskrif was prof. Louise Viljoen. Drs. Geno Spoormans van Tilburg het die hoofstuk deurgelees en kommentaar gelewer. My dank aan hierdie twee kollegas.

(3) Ten opsigte van die prosa kan hier verwys word na Hugo Bousset se

tweedelige Vlaamse prosageskiedenis, Grenzen verleggen (1988 en 1990), waarin hy verbande lê tussen rigtings in die Vlaamse prosaliteratuur van 1970-1986 en die postmodernistiese sensibilliteit "die uit de States aanwaide" (Bousset 1988: 9; sien ook Ruiter 1993: 344).

(4) Die artikels van Redbad Fokkema 1999 (gebaseer op Fokkema 1996), De Vries 1996 en Elshout 1996-1997 het ná die voltooiing van my proefskrif onder my aandag gekom.

(5) In "Als een weerbarstig anachronisme" in die bundel Al wie omziet verwys Brems (1981) ook nie na die modernisme óf die postmodernisme nie.

(6) Sou aspekte van hierdie skrywer se werk nie ook as postmodernisties beskou kan word nie? Vergelyk byvoorbeeld die wyse waarop Achterberg die transendentale, die "gans Andere", tegelykertyd oproep én raseer.

(7) Musschoot (1990: 3-4) verskaf ook 'n uitgebreide reeks name, terwyl Ruiter (1991) se proefskrif spesifiek oor die resepsie van die Amerikaanse postmodernisme in Nederland (en Duitsland) handel – sien veral Ruiter (1991: 205-280).

(8) Ten opsigte van die oplewing van geëngageerde poësie rondom 1968 skryf Brems (1981: 14-15) dat heelwat van die digters wat aktualiteitspoësie skryf, blykbaar van mening is dat vormgewingsaspekte onbelangrik is. Hy vervolgt: "Ik geloof niet dat dergelijk poëtisch engagement werkelijk resultaat kan opleveren op maatschappelijk vlak, in een samenleving waar poëzie – geëngageerd of niet – per definitie een luxe-artikel is. Andere, ook artistieke media, zijn wat dat betreft veel efficiënter." Sekere digters wend pogings aan tot aansluiting by pop- en protesmusiek.

(9) Anders as heelwat van sy Vlaamse kollegas, wat 'n eng postmodernisme-opvatting hanteer en postmodernisme gelykstel met poststrukturalisme, onderskei Van den Akker herhaaldelik tussen hierdie konsepte – vergelyk byvoorbeeld Van den Akker (1993: 175).

(10) Ruiter (1993: 347) vestig ook die aandag daarop dat, ten spyte van die "omsigtige binneloods" van die postmodernisme in die Lae Lande, jongmense hulle terdeë bewus van die voorkoms van 'n postmoderne kondisie. Die postmodernisme is vir hulle nie te vind in die letterkunde nie, maar in die alledaagse werklikheid.

(11) Dat Anker, wat ook essays oor die letterkunde skryf, waarskynlik self nie genoeg daarmee sal neem as sy gedig postmodernisties genoem word nie, kom nie vir Mourits (1997: 58) daarop aan nie. Vergelyk in dié verband ook Nolte (1990: 183) se opmerking oor Langenhoven: "Uit hierdie gedeelte blyk duidelik (dink ek) dat Langenhoven hom nie sou tuis voel in die relativistiese denkwêreld van die postmodernisme nie – paradoksaal as 'n mens sien hoe postmodernisties Sonde met die bure is."

[Elektroniese weergawes
van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir
outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands &
Afrikaans

8ste Jaargang, Nommer 1. Junie
2001

Nederland in de romans van Karel Schoeman

- Renée Marais -

Abstract

Karel Schoeman, who is regarded as one of the foremost living Afrikaans novelists, is also one of the most prolific. Of Dutch lineage, although having attended Afrikaans schools, the Dutch world is consistently noticeable in the fabric of various of his novels. This article investigates six different ways in which the Dutch world is evoked as an element of space in Schoeman's novels. Particular attention is paid to two of his more recent novels, namely 'n Ander land (1984, translated into English as Another country and into Dutch as Een ander land) and Verkenning (1996). The conclusion attempts to comment on the possible meaning of the Dutch world in Schoeman's oeuvre.

1. Inleiding

Karel Schoeman werd al tien jaar geleden de meest prominente levende romanschrijver van de Afrikaanse literatuur genoemd (cf. Kannemeyer 1991, Scholtz 1991: 44). Hij heeft sinds de verschijning van zijn eerste publicatie (Veldslag) in 1965 een bijzonder groot oeuvre tot stand gebracht, bestaande uit meerdere romans, een aantal vie romancées en biografieën, (na)vertellingen uit de Ierse en Keltische folklore, een serie documentaire publicaties over de Vrijstaat en meerdere publicaties over religie. Hij heeft ook een aantal drama's en tv-drama's geschreven en vertalingen van Russische, Duitse en Nederlandse drama's gemaakt. Hij heeft alle belangrijke (Zuid-Afrikaanse) literaire prijzen ontvangen, waarvan sommige zelfs meerdere malen.

Schoeman is niet alleen prominent vanwege de kwaliteit van zijn oeuvre; ook de kwantiteit van zijn literaire produktie is opvallend hoog. Het valt trouwens op dat Schoeman in staat is om heel veel werk te leveren én een hoog gehalte te handhaven. Schrijven was immers nooit een voltijds beroep voor Schoeman. In een onderzoek naar zijn poëtische opvattingen en zijn werkwijze is onder andere gebleken dat Schoeman op ervaringen uit de eigen leef- en werkwereid steunt; een werkwijze die waarschijnlijk gedeeltelijk een verklaring biedt voor Schoemans succes als auteur.

Een aantal thema's is karakteristiek voor het oeuvre van Schoeman. Het leven van mensen, vooral eenlingen en zelfs meer bepaald outsiders, is er een van. Hij interesseert zich ook voor de geschiedenis, en voor de geschiedenissen van

"kleine" mensen binnen het verloop van de historische tijd (Hierdie lewe (1993) vertelt bijvoorbeeld het levensverhaal van een oude vrouw zoals ze zich dat herinnert). Op een minder in het oog springende wijze dan "Sestigters" als André P. Brink houdt Schoeman zich met de politiek van Zuid-Afrika bezig, maar dan vooral weer ten opzichte van de invloed van de politiek op het leven van een individu. De politiek en de geschiedenis komen soms samen in Schoemans werk, zoals in *Armosyn van die Kaap: Voorspel tot vestiging, 1415–1651* (1999) en *Armosyn van die Kaap: Die wêreld van 'n slavin, 1652–1733* (2001), een boek over de slaven die vanuit Nederlands-Indië naar de Kaap de Goede Hoop gebracht werden. Religie is nog een ander belangrijk aspect van het oeuvre van Schoeman. Het is het onderwerp van veel van zijn archivale publicaties, maar het is ook een belangrijke onderwerp in de roman *Verkenning*. Ook de ruimtevoorstelling is opvallend prominent in het werk van Schoeman.

De ruimte als categorie komt zeer gevarieerd in Schoemans oeuvre voor. Plaatsen zijn er veel, en gevarieerd: steden als Bloemfontein of Glasgow; landen als Zuid-Afrika, Ierland, Schotland, Griekenland, Nederland. En dan refereer ik het hier niet alleen naar Schoemans reisbeschrijvingen, maar ook naar zijn romans, waarin de ruimte op verschillende manieren narratologisch prominent is. Zij speelt niet alleen op het niveau van de mimetische beschrijving een voorname rol, maar vervult ook een rol van belang met betrekking tot de structuur van Schoemans romans. De ruimten die de prominentste zijn in het werk van Schoeman zijn die van Zuid-Afrika en van Nederland.

Het doel van dit artikel is tweeledig. Enerzijds onderzoekt het artikel aspecten van het voorkomen van de Nederlandse wereld in Schoemans oeuvre aan de hand van theorie over ruimteuitbeelding in de Westerse literatuur. Anderzijds zal er gepoogd worden om een antwoord te vinden op de vraag: "Wat is de betekenis van de ruimte, speciaal Nederland en de Nederlandse ruimte, in het werk van Karel Schoeman?" Hierbij hoop ik ook om met dit artikel belangstelling voor Schoemans werk op te wekken bij lezers aan wie zijn oeuvre nog vrij onbekend is.

2. Nederland in het werk van Karel Schoeman

Nederland figureert doorlopend Schoemans oeuvre: vanaf de vroege novelle *In ballingskap* (1965) tot het meest recente werk in twee delen, *Armosyn van die Kaap* (1999 en 2001). Dit betekent niet dat Nederland in elke tekst van Schoeman voorkomt. Van Schoemans latere romans refereren de veelvuldig bekroonde 'n *Ander land* (1984; in Nederlands vertaald door Riet de Jong-Goossens) en *Verkenning* het sterkste naar de Nederlandse wereld. Schoeman heeft tijdens een Amsterdams verblijf van 1968 tot 1973 de Nederlandse (en Vlaamse) wereld eerstehands leren kennen. Het zou meer dan twintig jaar duren alvorens Schoeman aan het eind van de jaren negentig van de vorige

eeuw weer een bezoek aan Nederland zou brengen. Merksteen (1998), een dubbelbiografie over Schoemans Nederlandse grootouders, en Stamland (1999), een "verslag" van een reis door Nederland, zijn in bepaalde opzichten "oorzaak" en "gevolg" van dit jongste bezoek (cf. Schoeman 1999: 10). Beide boeken zijn "expliciet" Nederlands, maar aangezien ze geen romans zijn, komen ze in dit artikel niet uitvoerig aan bod.

Dit artikel onderzoekt de volgende manieren waarop Nederland in de romans van Karel Schoeman figureert:

- 2.1 als mimetische ruimte binnen Nederland (In ballingskap, 'n Ander land, Verkenning);
- 2.2 als "gesuperponeerde" mimetische en culturele ruimte binnen Zuid-Afrika ('n Ander land);
- 2.3 bij wijze van personages van Nederlandse herkomst ('n Ander land, Verkenning);
- 2.4 in de diëgetische verhaalruimte ('n Ander land);
- 2.5 door de taal- of discursieve ruimte (in verschillende romans);
- 2.6 als metaforische ruimte.

Het zal dus blijken dat Nederland en de Nederlandse ruimte (de laatstgenoemde soms als representatief voor de Europese ruimte) niet alleen op het narratologische niveau van de geschiedenis in Schoemans romans figureren, maar ook dikwijls functioneren in tegenstelling tot de Zuid-Afrikaanse ruimte. [\(1\)](#)

2.1 Nederland als mimetische ruimte op het niveau van de geschiedenis [\(2\)](#)

De mimetische ruimte is het "eenvoudigste" niveau waarop Nederland in het werk van Karel Schoeman voorkomt. In een literair werk wordt ruimte opgeroepen door weergave van gebeurtenissen en personages (die ruimte impliceren) of expliciete informatie (beschrijving) (Van Gorp 1986: 365). Op grond van genre wordt er onderscheiden tussen dramatische, lyrische en epische ruimte (cf. Maatje 1977: 165–183, Van Gorp 1986, Venter 1992: 453–455, Keuris 1992: 455–458). Omdat zij "tussen beeld (beschrijving) en handeling beweegt" (Van Gorp 1986: 365) is de epische ruimte "hybridisch" van aard: ze vertoont eigenschappen van zowel de dramatische als de lyrische ruimte. In de epische ruimte onderscheidt men (mede op grond van focalisatie) tussen "plaats" (de meetbare positie waar de personages van een verhaal of toneel zich bevinden en waar de gebeurtenissen plaatshebben) en "ruimte" (de plaats gezien in relatie tot de waarneming ervan ... door een personage of de vertelinstantie) (Van Gorp 1986: 365).

De functie van ruimte is door Plato opgevat als mimetisch of referentieel. Ruimteuitbeelding is beschouwd als een strategie waardoor de auteur zijn lezer van de geloofwaardigheid van zijn verhaal kon overtuigen (Hoek 1978: 67). Ook voor hedendaagse auteurs is het creëren van een werkelijkheidsillusie door middel van de ruimteuitbeelding belangrijk. De Zuid-Afrikaanse auteur Hennie Aucamp beweert: "Wat 'n verhaal dra, is 'n gevoel van lewe, van onmiddellikheid, van werklikheid," tot stand gebracht door de ruimteuitbeelding: "[D]aardie werklike kafee, daardie werklike koppies (3), daardie werklike straat wat voor die kafee verbyloop. Iets wat werklik is, of werklik sou kon wees: dít is die hart van 'n storie" (Aucamp 1968: 34).

Sindsdien weet de literatuurwetenskap dat de epische ruimte in werkelijkheid niet mimetisch is, maar diëgetisch, omdat zij alleen door middel van woorden tot stand wordt gebracht (Venter 1982: 22). De epische ruimte is in werkelijkheid een illusie van mimesis, geschapen door middel van taal (Genette 1980: 164). In dit onderzoek duidt de term "mimetische ruimte" (die eigenlijk "mimetisch-diëgetische" ruimte is) op "die ruimte waarbinne die storiepersone en die storiegebeure geplaas word" (Venter 1982: 24).

De twee meest prominente mimetische ruimtes in het oeuvre van Schoeman – Zuid-Afrika en Nederland – komen, zoals eerder gezegd, reeds sinds het begin van Schoemans schrijverschap in zijn romans voor: in 1965 debuteerde hij met twee novelles, *Veldslag* en *In ballingskap*, die in één band gepubliceerd werden. Beide zijn temporeel binnen de Anglo-Boerenoorlog (1899-1902) ingekaderd. In *Veldslag* (dat jaren later als tv-drama herschreven is) figureert alleen de Zuid-Afrikaanse ruimte van een Vrijstaats dorpje, maar in *In ballingskap* wordt Nederland prominent als mimetische ruimte naar voren gebracht wanneer een aantal Zuid-Afrikaanse Boeren na de oorlog in Nederland gaan wonen om niet onder Britse heerschappij te hoeven leven. Sommige personages blijven dan voorgoed in Nederland; andere keren na verloop van tijd naar Zuid-Afrika terug.

In het latere werk van Schoeman speelt de mimetische ruimte van Nederland geen prominente rol, maar wordt die vooral gebruikt als contrastief middel om de verschillen tussen Europa en Afrika (4), Nederland en Zuid-Afrika duidelijk(er) naar voren te brengen. Als voorbeeld gelden de romans *'n Ander land* (1984) en *Verkenning* (1996), waarin de hoofdpersonages Nederland op vaak evocatieve wijze in de herinnering roepen. In *Verkenning* (Schoeman 1996: 23-24) ziet de Nederlandse hoofdfiguur, als hij in Zuid-Afrika is, Nederland als volgt:

Nederland, die bome wat in die laning verkleur, die mistigheid oor die drassige weilande en die gerammel van 'n boerekar oor die keistene; die vuur wat met die nader van die herfs in die studeerkamer aangesteek is, die rakke met hul kalfsleerbande. Die rytuie oor die klinkers van die stadstraat, die klank van viool en kontrabas, die kamer by kerslig, die stemme wat verstom wanneer die musiek begin. Waarom word hy nou daaraan herinner; wat is die sin daarvan? Oktober, en die blare verkleur, dink hy hier in die land waar dit lente is; die dae

word korter, die middag donkerder.

Deze passage staat binnen een lange beschrijving van het leven in Kaapstad, waaruit de verschillen tussen Nederland en de Kaap duidelijk naar voren komen.

De Nederlandse ruimte komt in het werk van Schoeman bijna altijd in het vertelde verleden voor en het vertelde verleden wordt bijna altijd bij wijze van herinnering of flashbacks in het vertelde heden geïncorporeerd (Marais 1993: 75). Er wordt weinig verteltijd aan de Nederlandse ruimte afgestaan: het gebeurt zelfs dat "gelegenheden" om de mimetische Nederlandse ruimte in detail te tekenen, niet "gebruikt" worden. Bijvoorbeeld: wanneer het personage Versluis tijdens een maaltijd aan huis van de Joodse heer Hirsch in Bloemfontein gevraagd wordt om iets over Nederland te vertellen, wordt noch de formulering van de vraag, noch de inhoud van het antwoord meegedeeld: de verteller noemt alleen dat de zuster van mevrouw Hirsch voorover leunt om ook Versluis' antwoord te vernemen (Schoeman 1984: 39). Het doel van de mimetische Nederlandse ruimte blijft steeds om de Afrikaanse ruimte contrastief in reliëf te plaatsen: belangrijk is niet héé het er in Nederland uitziet, maar in welke opzichten de Nederlandse ruimte verschillend is van de Afrikaanse.

Ik geef nog een voorbeeld. Wanneer Versluis vanuit Bloemfontein een brief aan zijn twee tantes in Delft schrijft, vraagt hij zich af "wat [...] hy vir hulle [kan] skryf wat hulle sal wil hoor" uit dit vreemde land (Schoeman 1984: 68). Hij herinnert zich hoe zijn tantes en hij vroeger in Delft door de straten werden gereden:

Die kalés ry voor om hulle vir hul middagritjie of middagvisite af te haal, die kneg sprei 'n deken oor hulle knieë teen die winterkoue.

Wat ervoer Versluis in Nederland?

Die reën stroom neer uit die lug wat laag oor die geweltoppe en skoorstene hang, dit ruis deur die kaal bome. Die watervlak van die gragte is onrustig, die relings van die brûe glim, die rytuig glans in die reën waar dit voor die deur wag, die koffers glim terwyl hulle uitgedra word, glansend swart in die reën (Schoeman 1984: 69).

Wanneer Versluis aan het eind van de roman in Bloemfontein door Amien, de knecht van Hirsch, opgehaald wordt voor een rit in de Afrikaanse natuur – zijn laatste rit voordat hij sterft – wordt de natuur als volgt beschreven (Schoeman 1984: 312):

[A]fgetrokke kyk hy na die struike, die droë gras, die klippe en sand, en buk dan om die vaal, stekelrige plante aan te raak. Die puntige blare krap hom en die stingel is te taai om afgebreek te word [¼]. Laat dit hier bly waar dit groei, vasgeklou aan hierdie onvriendelike bodem waar die gras reeds dood is en die slote en waterpoele leeg. Die taai, doringagtige plante, vaal soos die veld, die

lae bossies, die enkele verwaaide bome het diep wortels in hierdie grond uitgestuur, vasgeanker tussen die klippe, tastend langs die rotsbanke in die donker van die aarde na die laaste skaarse voeding.

2.2 Nederland als "gesuperponeerde" mimetische en culturele ruimte binnen Zuid-Afrika

Zowel in 'n Ander land als in Verkenning logeren de hoofpersonages tijdens hun verblijf in Zuid-Afrika bij een weduwe van Nederlandse afkomst. In Verkenning heet de weduwe mevrouw Muys; in 'n Ander land logeert Versluis bij een mevrouw Van der Vliet. In haar woning en in haar huishouding vindt Versluis een kleine enclave van Nederland terug. Van buiten lijkt de woning van mevrouw Van der Vliet absoluut niet op een Nederlandse. In het eerste zinnetje lezen we:

Dit is 'n groot, lae huis net oorkant die spruit, op 'n erf wat afloop na die wilge en waterpoele van dié stroom (Schoeman 1984: 55);

maar dan volgt er direct een impliciete tegenstelling:

Die formele voortuin is skoongevee en reggehark, sy struik en blomme in onberispelike gelid; die stoepreetjies is witgeskrop en smetlose ondergordyne versluier die vensters agter die veranda; deur die voordeur, wat oopstaan, soos in hierdie land gebruiklik is, kom die glans van gevryfde vloere en die geur van meubelwaks hom tegemoet, en waar hy sy hand na die glimmende deurklopper uitstrek, besef Versluis reeds dat dit inderdaad die heenkome is wat hy begeer.

In deze beschrijving wordt er een "Hollandse degelijkheid" gesuggereerd, en deze woning vertegenwoordigt voor Versluis – zoals gezegd – een kleine, "herschapen" enclave van Nederland in het midden van het Afrikaanse Bloemfontein, dat hij toch zo onherbergzaam vindt. In deze uitbeelding zijn de codes van schemering en koelte in het huis representatief voor de Nederlandse wereld, in tegenstelling tot het felle licht en de verzengende hitte, die Afrikaanse codes zijn. Het daaropvolgende tekstgedeelte, dat begint wanneer Versluis uit het hotel naar mevrouw Van der Vliet verhuist, luidt daarom als volgt (Schoeman 1984: 63):

'n Nuwe lewe begin, besef Versluis met 'n gevoel van weldadigheid, of ten minste 'n duidelik afgebakende nuwe fase van sy verblyf hier in Afrika, in 'n koel, stil huis met hoë vertrekke waar alles byna geruisloos sy gang gaan: 'n lewe van ruim bedde met veermatrasse en dons-kussings, van wit tafeldoeke, gestyfde servette en skoon handdoeke, 'n huis wat geur na bywas en terpentyn, waar neergelate blindings die gloed van die middag temper en brandende lampe binnebring word wanneer die skemer begin daal.

Bij wijze van culturele gebruiken wordt de Nederlandse wereld in de huishouding van mevrouw Van der Vliet in stand gehouden:

"Ek bedien nog koffie in my huis [¹/₄], nie tee soos die meeste mense hier in

Bloemfontein nie," verklaar sy wanneer sy tydens Versluis se eerste besoek vir hom koffie laat bedien. "'n Eg-Hollandse koppie koffie" (Schoeman 1984: 58).

Ook wat het eten betref, verklaart ze met trots dat ze "goeie Hollandse kos" bereidt. De verteller beskryf haar eten as "stugge, voedsame winterdisse uit die Nederlandse kleinburger-keuken wat hier in die gloed van die somerhitte met die bestanddele van Afrika nageboots is" (Schoeman 1984: 64). En na het dessert van griesmeelpudding word er onder het kaartspelen "'n fles jenever, bitter en glase" te voorschijn gehaald (Schoeman 1984: 66).

De culturele ruimte van Europa word ook op andere manieren in de romans van Schoeman voorgesteld. Hiertoe dienen vooral referenties aan boeke en muziek, die de intellectuele ruimte voorstellen. In 'n Ander land zijn het de Lutherse dominee Scheffler en zijn gezin die aan Versluis een ruimer, Europees-cultureel en intellectueel thuis bieden dat in de huishouding van mevrouw Van der Vliet – hoe Hollands ze ook mag zijn – toch ontbreekt. Ruimtelijk word de intellectuele dimensie in de beskrywing van de studeerkamer van Scheffler voorgesteld:

[Versluis] besef dat die rakke wat Scheffler vir hom aandui hoofsaaklik letterkundige werke bevat, Goethe, Schiller en Lessing in versamelbande, en enkelbundels van ander skrywers en digters, Kleist, Hölderlin en Mörike, en hy bly staan om die boeke van nader te bekyk. Daar is ook 'n aantal nuwer geskiedkundige en wetenskaplike werke, sien hy, en verras ontdek hy tussen die ander boeke op 'n laer, minder opvallende rak die name van Darwin en Strauss (Schoeman 1984: 52).

Als een Europeaan in Afrika, van alle Europese kultuur verstoken, kent de oude vader van dominee August Scheffler een speciale betekenis toe aan boeke en muziek:

Daardie kisse met Goethe en Schiller en Shakespeare wat ek saamgebring het, die hele pad met die skip en die ossewa, dit is ook belangrik. En my ou altviool – dat ek snags in die wildernis gesit het by kerslig terwyl die inboorlinge toegedraai in hulle hutte lê en slaap en die jakkalse en wildehonde in die rantjies huil, en dat ek Mozart speel, dit is ook belangrik, al kan mens die waarde daarvan nie meet nie (Schoeman 1984: 192).

In de romans van Schoeman word het leven in Afrika voor de Nederlandse personages leefbaar gemaakt door het "herscheppe" van de Europese kultuur en de Europese intellectuele wereld: door gebruik, eten, boeke, muziek. In Verkenning (Schoeman 1996: 22) vind men een duidelike verwysing naar de (zuidelike én noordelike) literatuur en het religieus-cultureel leven (dat een belangrike onderwerp in het oeuvre van Schoeman is, zoals eerder aangetoon werd) wanneer één van de personages verklaart:

"Inderdaad, daar het jy gelyk, ek het die Kaapse kwesels vergeet"

en hij dan even later begint te neuriën:

"Zeg, kwezelke, wildet gij dansen?"

Uit de eerder geciteerde gedeelten over de boekencollectie en het musiceren van de Schefflers blijkt echter dat het in sommige gevallen niet alleen om een specifiek Nederlandse wereld gaat, maar om een bredere Europese wereld. De Schefflers zijn inderdaad Duits, maar ze lezen ook Shakespeare en Darwin. Op soortgelijke wijze is de Nederlandse wereld in bredere zin soms exemplarisch van Europa, eerder dan van Nederland (in enger zin). Welke betekenis geactiveerd wordt, valt duidelijk uit tekst of context af te leiden.

2.3 Personages van Nederlandse herkomst

Het evoceren van ruimte door weergave van personages is een impliciete wijze van ruimteuitbeelding (Van Gorp 1986: 365). Dit aspect van de voorstelling van Nederland in de romans van Schoeman wordt heel kort aangesneden, onder meer omdat het zo vanzelfsprekend is. Schoeman neemt Nederland nooit tot thema van zijn werk (behalve dan in Stamland en, in mindere mate, in Merksteen). In een zeldzaam interview (met André le Roux, Die Burger, 5 Maart 1988) antwoordde hij (een beetje geërgerd) op een vraag van de interviewer:

"My goed gaan nie oor iets nie! Het jy nog nie agtergekom nie!"

Om de uiterlijke handeling draait het niet in de romans van Schoeman; veel meer handelt het zich om een innerlijke reis, een psychische ontwikkeling die zich binnen één personage voltrekt. In dit verband is het veelzeggend dat in twee van de "belangrijkste" romans van Schoeman, namelijk 'n Ander land (1984) en Verkenning (1996), personages van Nederlandse herkomst de hoofdrol spelen. Door de ogen van deze Nederlandse personages wordt er vaak niet alleen een kijk op Nederland gegeven (zoals eerder aangetoond werd), maar – en dit is eigenlijk veel belangrijker – ook een kijk op het andere land, het Zuid-Afrika, waarin ze zich bevinden: als reizigers, als waarnemers, als personages die het vreemde land en het onbekende continent "spiegelend" aan de lezer voorhouden.

Ik gaf al een voorbeeld van de focalisatie van de mimetische Afrika-ruimte (cf. 2.1, voorbeeld 4), en ik volsta met maar één voorbeeld van hoe de Nederlander Versluis de culturele ruimte van Afrika focaliseert. Hij wandelt over het marktplein en ziet de ossenwagens, de handelswaren,

[¼] kaalvoet Swart kinders in 'n fragment van 'n kombes gehul, en in die skadu van 'n winkelmuur 'n Swart vrou roerloos op die grond met 'n baba op haar skoot wat sy besig is om te soog.

Onaangenaam verras wend Versluis sy oë van die onverkwiklike gesig af, en besef dan dat dit vir niemand anders onbehoorlik is nie. Hy is in 'n vreemde

land, dink hy, hy is tóg in 'n ander land [¹/₄] (Schoeman 1984: 30).

De Nederlandse hoofdpersonages van 'n Ander land en van Verkenning zijn gecultiveerd, ze komen uit de hogere klasse van de maatschappij. Schoeman schetst in zijn romans echter ook een beeld van andere geledingen van de Nederlandse maatschappij. Ik denk bijvoorbeeld wat betreft 'n Ander land aan de arme Gelmers, die in de armen van Versluis sterft; aan mevrouw Van der Vliet en haar sukkel van een echtgenoot, en aan het jonge bruidje, mevrouw Pronk. Ook in Verkenning komen personages met verschillende Nederlandse achtergronden aan bod.

2.4 Nederland (5) in de diëgetische verhaalruimte van 'n Ander land

Al lezend in een narratieve tekst construeert de lezer een geografische ruimte, onder meer op grond van mimetische overeenkomsten met de werkelijkheid. Deze ruimte ligt op het niveau van de geschiedenis en staat als de mimetische ruimte bekend. De aspecten die in de vier bovenstaande categorieën gediscuteerd zijn, horen allemaal onder de mimetische ruimte (Issacharoff 1981: 211: "the language of space") thuis.

Onder het lezen ontstaat er echter voor de oplettende lezer achter de vertelde inhoud en naast de mimetische ruimte " 'n andersoortige ruimte met sy eie patrone en ruimtelike geledinge" (Venter 1982: 2829). Deze ruimte is de diëgetische ruimte of verhaalruimte. Volgens Venter (1992: 454) is de mimetische ruimte informatief ondergeschikt aan de diëgetische en de discursieve ruimtes: "Die meeste informasie lê in die diskoers opgesluit en in die verhaalordeninge, nie soseer in die storie nie".

De diëgetische ruimte is, in de woorden van Issacharoff (1981: 211), "the space of language," dit wil zeggen "the text itself considered spatially". Deze ruimte is een abstracte categorie. Het vermogen tot abstract denken stelt de mens in staat om ruimtelijke relaties te "herkennen" en te "creëren" waar ze niet concreet zichtbaar zijn. Het woord "liefdesdriehoek" beschrijft een situatie waar een derde persoon de gebruikelijke liefdesrelatie tussen twee mensen bedreigt of verbreekt. De persoon tegen wie men "opkijkt" is niet noodzakelijk langer dan jezelf, of zit niet op een hoger stoel als jij; de gesuggereerde beweging van "opkijken-door-de-ruimte" beschrijft een gevoel van hoogagting. Deze voorbeelden zijn exemplarisch van hoe de diëgetische ruimte gecreërd of herkend wordt, en van wat Lotman (1977: 217-218) bedoelt wanneer hij beweert dat de (onderliggende) structuur van een tekst een model in-het-klein is van de structuur van het heelal, en dat de interne syntagma's (dit wil zeggen de samengestelde eenheid van taaltekens) binnen een tekst de taal is van ruimtelijke modelvorming.

Het vermogen om niet-ruimtelijke concepten in termen van een ruimtelijk model te kunnen beschrijven vindt niet alleen een toepassing in de wereld van de fysica en in de wiskunde, (6) maar ook in de meest algemene sociale, religieuze, politieke en ethische modellen, waarvolgens men verschillende

stadia van zijn geestelijke ontwikkeling en de wereld om zich heen begrijpt. In de letterkunde vindt het specifiek toepassing in de diëgetische verhaalruimte.

De diëgetische verhaalruimte wordt gekenmerkt door ruimtelijke patronen (configuraties) die in en door de verbale constructie van de tekst tot stand komen, bijvoorbeeld patronen van oppositie, concentrische verkleining of vergroting van de vertelde ruimte (telescopering), cycliciteit en verticalisme (cf. Venter 1982: 29-30; 1992: 453). Deze configuratieve lijnen of patronen, die op verschillende wijzen (bijvoorbeeld door contrastering of alliteratie) in te tekst worden gesuggereerd, creëren (meestal) de topologie van de tekst.

De topologie van de diëgetische verhaalruimte wordt eerst zichtbaar wanneer de lezer niet alleen syntagmatisch (dit wil zeggen lineair-chronologisch in de tijd) leest, maar ook paradigmatisch (in de ruimte). Venter beschouwt de diëgetische ruimte als dynamisch omdat zij al lezende ontstaat; zij is geen statische ruimte die bij wijze van een "interpretatie achteraf" gereconstrueerd kan worden. Het begrip "topologie" omvat echter meer dan het herkennen van ruimtelijke geleidingspatronen in een tekst. Venter (1982: 135 en 1992: 454) citeert Lotman (1972: 330) als volgt (in een vertaling uit de Duitse tekst) met betrekking tot het begrip "topos":

Agter die uitbeelding van sake en objekte, in die omgewing waarvan die figure van die teks optree, ontwikkel daar 'n sisteem van ruimtelike verhoudings, die toposstruktuur. Hierdie toposstruktuur is enersyds die beginsel van die organisasie en verdeling van figure in die artistieke kontinuum en dien andersyds as taal vir die uitdrukking van ander, nie-ruimtelike verhoudings van die teks. Daarin is die besondere modelvormende rol van die artistieke ruimte in die teks geleë.

Uit Venter 1992: 454 blijkt dat de "andere, niet-ruimtelijke verhoudingen van de tekst" (cf. voorafgaand Afrikaans citaat) ook waarden omvat: "[Die verhaaltopologie is] 'n verdelingspatroon wat agter die vertelde storieruimte ontstaan en die ruimtelike model word van die waardes wat in 'n bepaalde teks teen mekaar te staan kom" [eigen beklemtoning - RM].

2.4.1 Oppositie als topologisch "patroon" (7) in 'n Ander land

Oppositie (door middel van contrasteren) is een vanzelfsprekende categorie in deze roman, zoals meteen al door de titel gesuggereerd wordt en reeds in de voorafgaande bespreking van de mimetische ruimte op meerdere plekken aangekaart is. De prominentie en de frequentie van de oppositie is vooral hoog aan het begin van de tekst, met een geleidelijke afname naar het eind van de tekst toe. Het is logisch, gezien het thema van de roman: de aankomst in, en het geleidelijk wennen aan een vreemd land en, tegelijkertijd, het toenemende berusten in de naderende dood. Hieruit spreekt het vanzelf dat het hoofdpersonage aanvankelijk een hoog stressniveau ervaart, dat (met tussendoor voorkomende stress-toppen) afplaat naarmate hij zijn nieuwe milieu leert kennen en zich berust in zijn onafwendbare dood. Het is voorspelbaar dat er een verband bestaat tussen het ervaren van stress en het voorkomen van

opposities op topologisch niveau.

Versluis ervaart stress op twee niveaus: ten opzichte van het nieuwe land, waaraan hij moet wennen, en ten opzichte van zijn eigen gezondheidstoestand. Het rechtstreekse verband tussen het eerstgenoemde en de ruimte valt meteen te herkennen. Ook met betrekking tot het tweede niveau bestaat er echter een duidelijk aanwijsbaar verband met de ruimte, zoals blijkt uit het feit dat het aanvaarden van de weidse vlakten van Zuid-Afrika uiteindelijk een metafoor blijkt te zijn voor het aanvaarden (door Versluis) van zijn naderende dood.

Oppositie bestaat dus zowel op het niveau van de geschiedenis als op het niveau van het verhaal. Op geschiedenisniveau heeft de oppositie vooral betrekking op het feit dat Zuid-Afrika zo sterk van Nederland verschilt. Op verhaalniveau onderscheidt de lezer een verdeling tussen twee duidelijk verschillende "categorieën" of "klassen", die we "Zuid-Afrika" (of, in breder verband, "Afrika") en "Nederland" (of "Europa") kunnen noemen. Deze verdeling is gebaseerd op het creëren van contrastieve paradigma's met betrekking tot de genoemde twee categorieën.

Na verloop van ongeveer de helft van de verteltijd wordt beschreven hoe Versluis na het avondeten op de veranda van het huis van mevrouw Van der Vliet de Nederlandse kranten zit te lezen die per postkoets voor hem naar Bloemfontein gebracht werden. Het lezen van de kranten doet hem aan zijn eigen woning in Nederland denken, en uit dit gedeelte (Schoeman 1984: 148-149) is een topologisch "patroon van oppositie" duidelijk af te lezen.

Het hele gedeelte wordt in vertellerstekst weergegeven, aanvankelijk bij wijze van focalisatie van de auctoriële verteller. Die beschrijft hoe Versluis na het eten "[i]n die koelte onder die veranda" zit, "agter die rankende klimplante van die stoep (8) in hierdie dromerige, stowwerige dorp in die binneland van Afrika, aan die ander kant van die wêreld" (Schoeman 1984: 148). De verteller focaliseert vanuit een ruimtelijk oriëntatiepunt in Nederland wanneer hij refereert aan "die binneland van Afrika aan die ander kant van die wêreld". Zodoende wordt er een binaire oppositie tussen Afrika (Zuid-Afrika: Bloemfontein) en Europa (Nederland: Delft) tot stand gebracht, en tegelijkertijd wordt er een immense afstand tussen deze twee ruimten geïmpliceerd (ze zijn de wijde van de aardbol van elkaar verwijderd). Uit de vertellerstekst op p. 148 kan het paradigma "beschouwing van Zuid-Afrika" afgeleid worden, gekenmerkt door een semisch onderscheid tussen [+ positief], op grond van koelte en dromerige, en [- positief] op grond van stowwerige. De verteller vermeldt meer positieve dan negatieve eigenschappen.

Bovenaan p. 149 verandert de focalisatie echter naar die van Versluis. De verteltekst luidt als volgt:

[...] Scheveningen, sien hy in die verbygaan, die Kursaal, Den Haag ... Dáár het die vaalheid van die wintermiddag lankal reeds ingedonker; lig brand in die winkelvensters en die nat strate glans onder die straatlanterns, die wiele van die rytuie ploeg deur 'n vuil mengsel van modder en smeltende sneeu. Die

kerkklok slaan met sy fyn, huiwerige klokkespel oorkant die dakke. Die gordyne is toegetrek, en Pompe kom vasstel of daar nog kole op die vuur benodig word, sonder vertrou in diensmeisies.

Uit het bovenstaande blijkt dat minstens vaalheid, ingedonker en vuilals [-positief] gelden met betrekking tot het paradigma "beschouwing van Zuid-Afrika". Door hun positieve connotaties kunnen glans, fyn en waarschijnlijk ook vuur als [+positief] gelden. Deze beschrijving van Nederland, in de focalisatie van Versluis, moet echter beoordeeld worden naast de direct daaropvolgende beschrijving van Zuid-Afrika, eveneens in de focalisatie van Versluis:

Versluis sit die koerant neer; hy sien die wye koepel van die lug, die vlamkleur en rooskleur van sononder wat reeds die afgeleë heuwels raak, en die waas van rook en van stof wat verguld deur die lug drywe.

Indien men het paradigma "kleur" beschouwt, is het meteen opvallend dat vlamkleur, rooskleur en verguld, die met Afrika geassocieerd worden, [+positief] zijn, en dat vaalheid, dat met Nederland geassocieerd wordt, [-positief] is. Een soortgelijke oppositie blijkt op grond van het paradigma "uitzicht": de wye (weidse) hemelkoepel en het uitzicht dat Versluis op de afgeleë (afgelegen) heuvels van Afrika heeft, hebben een waarde van [+positief], tegenover de semische waarde van [-positief] die blijkt uit de gordyne die in Nederland toegetrek (dichtgetrokken) zijn.

In het bovenstaande citaat hebben rooken stof een waarde van [-positief] in het paradigma "beschouwing van Zuid-Afrika". Ze hebben echter niet alleen een minder pejoratieve waarde dan vaalheid en vooral vuil in het vergelijkbare paradigma "beschouwing van Nederland"; de rook en het stof van Afrika worden bovendien in de ogen van Versluis veraanschouwelijkt: hij ziet "'n waas van rook en stof wat verguld in die lug drywe" [eigen beklemtoning – RM].

De beschouwing die de verteller biedt van Zuid-Afrika en Nederland als twee ruimten (werelden, categorieën) die in afstand oneindig ver van elkaar verwijderd zijn, wordt door herhaling beklemtoond, maar deze keer vanuit een ruimtelijk oriëntatiepunt in Afrika en in de focalisatie van Versluis: "Nederland is ver weg, dink hy afgetrokke, 'n ander land aan die ander kant van die aardbol, onsigbaar in die donker van die winteraad [...]" (Schoeman 1984: 149). En onsigbaar signaleert dat Nederland voor Versluis onbenullig is geworden: "gerelativeer deur tyd sowel as ruimte" (p. 149).

2.4.2 Telescoperen als topologisch patroon in 'n Ander land

De bovenstaande exemplarische analyse van oppositionele relaties is op twee pagina's uit de roman gebaseerd. In 'n Ander land voltrekt het patroon van telescoperen zich in zowel kortere en langere tekstgedeelten als in het tekstgeheel.

De openingsscène in 'n Ander land focaliseert op de weidse ruimte van Afrika, waardoor de koets naar Bloemfontein onderweg is. De steilten en de hoogten van de grote plateaus worden vermeld. De verteller heeft het woord en geeft onder andere Versluis' eerste, globale indrukken van het land weer.

Het eerste deel van de tekst (pp. 5-7) wordt typografisch duidelijk van het daaropvolgende deel onderscheiden en signaleert een tijdsprong van ongespecificeerde duur. In het tweede deel herkent de lezer zowel een verkleining in de focus van de vertelling (het interieur van de hotelkamer waarin Versluis ziek ligt tegenover het panoramische zicht op het landschap met de koets klein daarbinnen) als een vertraging in het verteltempo (Rimmon-Kenan 1983: 52). Ook de visie van Versluis (zijn "uitsig na buite") verkleint overeenkomstig de focusverkleining van de verteller. Pas wanneer Versluis ertoe in staat is om uit zijn hotelkamer te gaan, vergroot de focus al gaande. Eerst verkent hij alleen het dorp, maar al gaande wandelt hij steeds verder buiten het dorp tot in de buurt van de begraafplaats, vanwaar hij één namiddag op een steen zit uit te kijken over "die uitgestrekte leegte tot by die horison" (Schoeman 1984: 30). Zodoende, voelt de lezer aan, is er wat de focus betreft, sprake van een voltooide cirkel, "terug" naar de weidse focus van het romanbegin.

In het daaropvolgende tekstgedeelte, waarin de rit met de familie Hirsch beschreven wordt, vergroot de focus, steeds in de focalisatie van Versluis, naar een ruimte die Versluis niet te voet zou hebben kunnen bereiken. Wat reikwijdte betreft, wordt deze focus eerst overschreden wanneer Versluis als reisgenoot van Scheffler naar Brandkop rijdt. Zekere overeenkomsten met betrekking tot de beschrijving van het "uitkijkpunt" van Versluis en zijn zicht op het landschap vanuit de begraafplaats, veel vroeger in de verteltekst, vallen op. Hij zit opnieuw tegen een heuvelrand, opnieuw in de open ruimte, opnieuw bij schemering en kijkt opnieuw met een panoramische blik uit over een weidse vlakte, met bergen aan de einders (Schoeman 1984: 217–219). Scheffler treedt als zijn "begeleider" op, noemt de namen van de bergen, oriënteert Versluis in de weidse ruimte. En hier, op een punt dat het verste is dat Versluis sinds zijn aankomst in Bloemfontein uit het dorp weg was geweest, neemt de ruimte metaforische afmetingen aan en wéét Versluis dat hij zich berust heeft in zijn naderende dood.

Hierna verkleint de focus scherp tot net voor het slot. Deze focusverkleining wordt enerzijds aangebracht door het verdiepen van de vriendschap van Versluis met de Schefflers, waardoor hij steeds vaker bij hen op bezoek komt, en anderzijds door een vrij onverwachte achteruitgang in Versluis' gezondheidstoestand, die veroorzaakt dat "sy lewe steeds meer inkrimp – van sy kamer na die stoep, van die bed na die stoel" (Schoeman 1984: 308).

Juist wanneer zijn visie even beperkt is als toen hij in de hotelkamer tot zichzelf kwam, voelt Versluis "die verlange by hom opkom om nog vir een keer, al is dit ook die laaste, uit die steeds enger grense van sy wêreldjie weg te kom" en om voor het laatst "afstand en ruimte" te mogen zien (Schoeman 1984: 308). Dit citaat en het citaat in de voorafgaande alinea, over de

ingeperktheid van Versluis, worden in de vertellerstekst in één zin naast elkaar geplaatst). Dr. Kellner weigert Versluis dit verzoek niet, omdat het eind van zijn leven nu "so naby en so seker is [...] dat alles weer toelaatbaar geword het" (Schoeman 1984: 309).

Een laatste keer wordt Versluis dus uitgereden in het veld en, zonder dat ze het vooruit hebben afgesproken, kiest de koetsier, Amien, de weg naar Brandkop. Halverwege stopt hij, en Versluis stapt uit en wandelt met zijn stok moeizaam en struikelend het kale landschap in. Deze keer is zijn waarnemingspunt echter opvallend anders: hij kijkt niet vanaf een verhoging uit naar het weidse panorama van vlakke en lucht; hij staat laag op de aarde en zijn blik focust nog lager: op de planten, de lage bosjes, "in hierdie grond, tussen die klippe, tussen die verstrengelde wortels van hierdie taai plante, in hierdie land ..."
(Schoeman 1984: 312). En wanneer hij dan naar boven kijkt, krijgt hij een panoramisch blik op een landschap dat door de winter afgestroopt is:

[...] alles, alles het gegaan, om 'n landskap so helder en deursigtig soos glas agter te laat, witgebleikte veld onder 'n bleekwit lug, waarin niks meer uitstaan nie behalwe daardie verre swart rytuig met die perde en die koetsier wagtend op die bok.

De metaforiek en de symboliek van deze passage behoeven geen verdere uitleg.

2.4.3 Symmetrie als topologisch patroon in 'n Ander land

Uit de voorafgaande analyse van het telescoperen in de roman wordt een symmetrisch patroon zichtbaar. In de openingsscène is de focus tamelijk wijd, en is de lezer zich bewust van de ruimtelijke positie van de extradiëgetische verteller, die "van boven" beschrijft hoe de koets, met Versluis als passagier, klein door het landschap rijdt. In het daaropvolgende gedeelte verkleint de focus ineens tot de ruimte tussen de vier muren van de ziekenkamer van Versluis in het hotel, waar een zicht op de buitenwereld bijkans niet bestaat. Daarna wordt er, zoals vroeger aangeduid werd, een concentrisch uitkringende focus daargesteld.

Aan het einde van deze tekst wordt het patroon omgekeerd. De focus verkleint concentrisch, tot hij scherp fixeert op de leefwereld van Versluis, die inkrimpt van kamer naar veranda, naar bed, naar stoel (even beperkt als toen hij vroeger in de hotelkamer tot zijn zinnen was gekomen). In het onmiddellijk daaropvolgende gedeelte, de slotscène, kringt de focus uit tot een tamelijk weidse slotvisie waar Versluis over het winterlandschap heen kijkt. Net als in de openingsscène is de lezer zich er echter van bewust dat er ook vanuit een "hoger" ruimtelijk punt van waarneming naar Versluis gekeken wordt. Net als aan het begin bevindt Versluis zich in een rijtuig en wanneer hij uitstapt, strompelt hij moeizaam voort, net als de koets aan het begin van de roman. Waar Versluis de stenen staat te bekijken, herinnert hij zich onwillekeurig de woorden van Scheffler op Brandkop (Schoeman 1984: 227):

Om deel te word van hierdie land soos die gode en geeste in ander lande deel is dáárvan, en om dit in die proses ook deel te laat word van jou, in die donker tussen die klippe en wortels en gruis.

2.4.4 Andere topologieën, andere aspecten van de verhaalruimte

Het is mogelijk om ook andere topologieën in de discursieve verhaalruimte te analyseren, bijvoorbeeld superponering en cycliciteit. Veel aandacht kan besteed worden aan chronotopische motieven als de reis, de weg en de ontmoeting (die met Hirsch, met August Scheffler, met Adéle). Er is ook in dit artikel, in de afdeling over oppositie (2.4.1), geen aandacht besteed aan een typologie van de personages als behorende tot één van de twee categorieën, "Afrika" en "Europa", waarbij aangetoond kan worden dat het verblijf in Afrika van Adéle Scheffler, die sterk (of zelfs: het sterkste) verankerd is in Afrika, geen motiefwaarde heeft omdat zij nog nooit uit Afrika weg had kunnen gaan. (9) Het topologisch onderscheid tussen Afrika en Europa impliceert vanzelfsprekend een grens tussen deze twee ruimten. En alleen wanneer de grens uit eigen wil overgestoken wordt, verkrijgt de handeling motiefwaarde. (Voor verdere bespreking, cf. Marais 1993: 96-99).

2.5 De Nederlandse taalruimte in het werk van Karel Schoeman

Een van de meest opvallende kenmerken van het werk van Schoeman is zijn minutieuze aandacht voor detail. Deze uitspraak is ook waar ten opzichte van meerdere aspecten van het taalgebruik in de romans van Schoeman.

Het bestaan van een tekst impliceert het bestaan van een tekstproducent of narratieve instantie, die een bepaalde (tijd)ruimtelijke positie inneemt. Wanneer de ruimtelijke relatie tussen de producent en de tekst onderzocht wordt, beweegt de onderzoeker op het niveau van het epische discours (d.w.z. de tekst gezien vanuit het standpunt van "the narrating instance", volgens Venter 1982: 57), en op het niveau van de discursieve ruimte (in tegenstelling met de narratieve ruimte). De discursieve ruimte is bij uitstek een ruimte die door middel van de taal gecreëerd wordt: deze ruimte verraadt wat er verteld wordt – m.a.w. welke dingen voor de verteller van belang zijn, hoe er verteld wordt, en vanuit welke ruimtelijke positie er verteld en/of gefocaliseerd wordt.

De vertelsituatie in het episch werk is niet enkel- of eenvoudig. Met betrekking tot een enkel episch werk kan men verschillende vertel- of narratieve instanties onderscheiden: de concrete auteur, de abstracte auteur, verschillende soorten primaire vertellers en verschillende ingebedde of secundaire vertellers (de laatstgenoemde veelal tamelijk prominente personages op het niveau van de geschiedenis). Deze narratieve instanties staan in bepaalde relaties tot elkaar en in bepaalde relaties tot de tekst. Genette (1980: 248) onderscheidt bijvoorbeeld vier vertellerstypen op grond van hun relatie tot de tekst: extra- en intradiëgetisch, homo- en heterodiëgetisch.

De concrete auteur, Schoeman, schrijft in het Afrikaans, dus "spreken" geen van de personages van Nederlandse herkomst in de tekst van zijn romans

Nederlands: noch by wyse van dialoog, noch by wyse van reportage in het Nederlands. (10) Toch weet Schoeman om die Nederlandsheid van zijn "Nederlandse" personages ook deur middel van die taal naar voren te brengen. Die Nederlandse taal fungeert in 'n Ander land by voorbeeld as sosiale merker met betrekking tot die personages van Nederlandse herkoms. Die hoofpersone, die Delfse Versluis, word deur sy arme landgenoot, Gelmers, gefocaliseer as

die fyn meneer wat mooi Hollands praat en wat Duits kan praat (Schoeman 1984: 293).

Op sy beurt is die Meppelse Gelmers in die oë van Versluis iemand die "Boere-Nederlands" (Schoeman 1984: 113) en alleen maar geradbraak Engels spreek. Op een vraag of hy belangstelling voor die Duitse letterkunde het, "[o]f Frans dan? Engels?" (Schoeman 1984: 105) doet hy antwoord dat Gelmers gee die leser vermoed dat hy dié tale waarskynlik zeer slech of helemaal nie beheer.

Tussen dié twee persone staat, met betrekking tot haar taalgebruik, mevrou Van der Vliet. Sy spreek, naas die oordeel van Versluis,

Nederlands, en beter Nederlands as wat hy van die meeste mense in hierdie land gehoor het, met 'n vlotheid en grammatiese korrektheid wat te kenne gee dat dit haar moedertaal moet wees en geen aangeleerde taal nie; maar terselfdertyd is dit egter ook nie die Nederlands van 'n Nederlander nie (Schoeman 1984: 57).

Zoals gezegd, "spreken" die Nederlandse persone geen Nederlands dat direk in die tekst gerapporteer word. Die vertelinstansie is eger vooral degene die blyk gee van die taal, en die Nederlandse taalgebruik, van die persone van Nederlandse herkoms. Soms word hulle "Nederlandsheid" deur gebruik van enkele Nederlandse woorde gesuggerer, soos in die onderstaande citaat (Schoeman 1984: 66):

"Goeie Hollandse kos," merk [mevrou Van der Vliet] teenoor Versluis op, en dit is inderdaad ook stugge, voedsame winterdisse uit die Nederlandse kleinburgerkeuken wat hier in die gloed van die somerhitte met die bestanddele van Afrika nageboots is, te warm en te swaar vir die dag; maar hy glimlag en spreek sy voldoening uit, en probeer om soveel daarvan te eet as hy kan [eigen beklemtoning – RM].

In Verkenning (Schoeman 1996: 25) word een soortgelijk procédé gevolg wanneer gouverneur Janssens teen sy jong Nederlandse besoeker zegt dat ze kunnen gaan wandelen

"indien u die betreklike soelheid van 'n Kaapse lenteaand nie te fatigant sal vind nie" [eigen beklemtoning – RM].

Een derde voorbeeld, uit 'n Ander land (Schoeman 1984):

Versluis bet die sweet met 'n sakdoek van sy voorhoof af [eigen beklemtoning – RM].

Waar het in de discursieve vertellersruimte om reportage van de gedachten of om beschrijving van het optreden van een Nederlands personage gaat, of om focalisatie door een Nederlandse verteller, werkt het procédé dat hierboven geïllustreerd wordt ongetwijfeld sfeerscheppend en versterkend ten opzichte van de vestiging van een Nederlandse wereld in de roman.

Soms komen er echter "neerlandismen" in de discursieve vertellersruimte voor die niet noodzakelijk met bedoelde Nederlandse focalisatie te maken hebben, maar in alle waarschijnlijkheid te maken hebben met het persoonlijke taalgebruik van de concrete auteur, wiens moeder en wiens grootouders Nederlandstalig waren. Schoeman noemt ze dan ook "die grootouers aan moederskant [...], die Nederlandse grootouers" (Schoeman 1998: 9). Ofschoon Schoeman op een Afrikaanstalige middelbare school heeft gezeten, heeft het Nederlands van zijn grootouders klaarblijkelijk een blijvende invloed op Schoemans taalgebruik gehad. Zijn eerste twee romans, die nooit in druk zijn verschenen, waren blijkbaar in het Nederlands geschreven. (11) In zijn dubbelbiografie Merksteen (1998: 10) herinnert Schoeman zich de lange brieven, door zijn grootmoeder geschreven,

in dieselfde sierlike, reëlmatige, leesbare Nederlandse skoonskrif as haar man, maar [...] sy het liever oor die verlede gepraat as om dit op te teken. [...] Dit was hierdie herinnerings [aan gesprekke met zijn grootmoeder – RM] wat die mees belowende stof vir die verbeelding uitgemaak het en waarvan ek by die eerste geleentheid dan ook dankbaar gebruik gemaak het: my eerste voltooide boek was 'n formele biografie van my grootmoeder wat ek geskryf het toe ek twaalf was, en wat twintig of dertig velle beslaan het, deur myself uitgetik en ingebind. Sover ek kan onthou, is dit in Nederlands geskryf.

De "neerlandismen" in Schoemans werk zijn niet opvallend, maar ze kleuren toch zijn Afrikaans. Ik geef enkele voorbeelden, met de "meer gebruikelijke" Afrikaanse versie daarnaast:

Die sjaal gly van haar skouers, en sy vang dit op en slaan die los ent daarvan terug om haar nek, maar die fraiings haak vas aan die takke van die rose, sodat die jong man langs haar moet buk om dit vir haar te bevry (Schoeman, 1996: 8-9);

in plaats van:

Die sjaal gly van haar skouers af, en sy vang dit [-] en slaan die los ent daarvan terug om haar nek, maar die fraiings haak vas aan die takke van die rose, sodat die jong man langs haar moet buk om dit vir haar los te maak.

Of:

die geraas van meubelstukke wat verplaas word (Schoeman 1984: 127);

in plaats van:

die geraas van meubelstukke wat verskuif word;

en ook "volledig gekleed" (Schoeman 1984: 137) in plaats van "ten volle gekleed"; "parasolle" en "gierlandes" (Schoeman 1984: 129) in plaats van "sambrele" en "sierkrans".

De hierboven genoemde formuleringe, die ik vanuit een Afrikaans taalperspektief "neerlandisme" noem, zijn echter misschien eerder voorbeelden van een Schoeman-idiolekt. (12) Zo'n idiolekt, een soort "integratie" van Afrikaans en Nederlands, vindt men natuurlijk ook in de poëzie van Elisabeth Eybers, vooral in haar latere gedichten, geschreven na een verblijf van twintig, dertig jaar in Amsterdam. Dit bijzondere aspect van het taalgebruik van Eybers wordt dan ook in Jansen (1996) besproken.

Schoeman heeft al veel kritiek op de "Nederlandsheid" van zijn taal gekregen. Ten spijte van de enkele voorbeelden hierboven, die waarschijnlijk toegeschreven kunnen worden aan de taal van de concrete auteur, is de "verkleuring" van het Afrikaans in Schoemans romans meestal functioneel (cf. Marais 1993: 121-124). Als bewijs van intentionele aansluiting (in het Afrikaans) bij een andere taal, in dit geval Duits, geef ik het onderstaande voorbeeld:

"Om in u eie gesondheidstoestand, met al die swakheid, die vermoeidheid, die koorsaanvalle wat daarmee gepaard gaan, 'n nagwaak by 'n sieke te onderneem, is nie juis baie aanbevelenswaardig nie. Dit is aanstrengend na liggaam en gees en kan die beste aan sterker mense oorgelaat word [...]" (Schoeman 1984: 298).

In dit citaat heeft de geneesheer van Versluis, de Duitse dokter Kellner, het woord. Het woord "aanstrengend" is duidelijk aan het Duits ontleend. Uit de context is de bedoeling duidelijk, ook voor de lezer die geen Duits kent, en het is veel sfeervoller dan het juiste Afrikaanse woord "vermoeiend": het tekent de Duitse geneesheer op subtiele wijze door het taalgebruik.

2.6 Nederland als metaforische ruimte

Die tyd en die ruimte, en ook die figuur of gestalte (persoon) en gebeure is in die literêre werk nie alleen noodwendige denkkategorieë of noodwendige konseptuele kategorieë nie, hulle is ook kommunikatief. Daar word in die literêre werk nie net in/oor tyd, in/oor ruimte, in/oor figure (wat nie altyd mense hoef te wees nie) en in/oor gebeure gekommunikeer nie - daar word ook daarmêe gekommunikeer (Cloete 1992: 258; eigen beklemtoning - RM).

Deze uitspraak geldt zeker voor de metaforische connotaties die Nederland in het werk van Schoeman heeft. Bij het lezen van het oeuvre van Schoeman blijkt heel duidelijk dat Nederland, en die dingen die met Nederland geassocieerd worden, een speciale, veelal positieve betekenis en/of een meerwaarde in zijn romans hebben. In 'n Ander land, waarin de Nederlandse wereld waarschijnlijk op de meest geschakeerde wijze in kaart gebracht wordt door het aanvoeren van verschillende personages van Nederlandse herkomst, vindt men weliswaar ook negatieve aspecten, zoals beschreven ten opzichte van de armoede van Gelmers, zijn onbeholpenheid in sociaal verkeer en de schrille luidheid van mevrouw Pronk op haar huwelijksfeest (Schoeman 1984: 130).

In het geheel gezien vertegenwoordigt Nederland (en de Nederlanders) echter veel positiefs: beschaving, cultuur, finesse met betrekking tot sociaal verkeer, financiële rijkdom, hoge stand en voornamelijk status. Het is niet voor niets dat de bezoekende Nederlanders vanuit patria in de Zuid-Afrikaanse gemeenten zo hoog geacht worden, zoals ten opzichte van Versluis en de jonge Nederlander van Verkenning duidelijk blijkt – het is ook veelbetekenend dat die personages zich ook niet thuis voelen in het "andere", het zuiderse land; dat ze de zuiderse bewoners vaak vermijden en veelal denigrerend over ze oordelen. Wat Versluis begeerde, was een enclave van Nederland in Bloemfontein, en dat vond hij gelukkig - bijna perfect - aan huis van mevrouw Van der Vliet (cf. Marais 1993: 6669).

Het is dus heel duidelijk dat Nederland in het werk van Schoeman een soort ideaalruimte vertegenwoordigt, in fel contrast met de Afrikaanse ruimte.

3. Besluit

In de inleiding tot dit onderzoek werd Karel Schoeman een van de belangrijkste en een van de vruchtbaarste levende romanschrijvers in het Afrikaans genoemd. Hij heeft uitgebreid over verschillende landen en werelddelen geschreven, maar naast de Zuid-Afrikaanse wereld is geen andere ruimte zo prominent in zijn bellettristisch oeuvre als Nederland.

In dit onderzoek is aan de hand van vooral twee van zijn latere romans aangetoond dat Schoeman Nederland en de Nederlandse wereld op tal van manieren (cf. 2) in zijn proza incorporeert: soms op heel traditionele wijze, bijvoorbeeld ten opzichte van de mimetische ruimte (2.1, 2.2 en 2.3), maar soms ook op heel idiosyncratische wijze, bijvoorbeeld ten opzichte van de taalruimte (2.5). Schoemans gebruik van de mimetische ruimte is betrekkelijk voor de hand liggend, maar wat speciaal boeiend en veelzeggend is in zijn oeuvre, is de betekenis van Nederland in de diëgetische ruimte (2.4) en de taalruimte; twee categorieën waarin de "werking" en de "betekenis" van de ruimte zich niet meteen, bij het eerste lezen van een roman, prijsgeven.

Schoemans aanwending van de taalruimte – speciaal zijn idiolectisch taalgebruik – toont hoezeer het Zuid-Afrikaans en het Nederlands (en de werelden waarvoor ze representatief zijn) voor Schoeman met elkaar verweven zijn. Wie meer hierover wil weten, ook vanuit een autobiografische perspectief, dient Merksteen en Stamland te lezen. (13) Schoemans taalgebruik is trouwens een aspect dat door sommige recensenten fel bekritiseerd werd in vooral zijn vroegere romans, maar wordt nu zonder meer aanvaard als een eigenaardigheid van Schoemans schrijfstijl.

Om te trachten aan te geven welke betekenis Nederland en de Nederlandse ruimte in het oeuvre van Schoeman hebben, is geen eenvoudige taak. Het eerste vereiste hiervoor zou immers een grondige kennis van het gehele oeuvre van Schoeman moeten zijn dat door zijn omvang en variatie moeilijk in één blik overzien kan worden. Toch wil ik een paar gedachten ter overweging geven.

Ten eerste valt het op dat Zuid-Afrika en Nederland op een heel prominente wijze in Schoemans oeuvre figureren. Het valt ook op dat de ruimte vooral in de openings- en slotscènes van Schoemans romans de aandacht trekt. In 'n Ander land wordt de zieke Versluis aan het begin van de tekst midden-in de Zuid-Afrikaanse ruimte geplaatst, die hem volkomen overweldigt. Hij blijft Nederlander, probeert doorgaans om een "herschappen" Nederlandse ruimte (zowel mimetisch als cultureel) te vinden waarin hij zich geborgen voelt. In het slotscène blijkt echter duidelijk dat hij zijn sterven en zijn deelwording aan het Zuid-Afrikaanse landschap aanvaard heeft (cf. 2.4.3). Het landschap is overweldigend en "leeg", net als aan het begin bij zijn aankomst, maar het bedreigt Versluis niet meer. Zijn aanvaarding van de ruimte duidt aan dat hij psychologisch gegroeid is en de wijdsheid van het Zuid-Afrikaanse landschap zou daarom ook representatief kunnen zijn van de (geestelijke) verruiming van zijn wereld.

Mijn tweede observatie is dat Nederland en Zuid-Afrika meestal in een oppositionele relatie in het werk van Schoeman voorkomen (2.4.1). Uit de onmiddellijk voorafgaande alinea blijkt het echter ook dat de oppositie niet noodwendig onoplosbaar is. Belangrijk, volgens mij, is dat Nederland en Zuid-Afrika verschillende werelden en verschillende polen vertegenwoordigen, een oppositie die het hoofdpersonage moet weten op te lossen om tot een soort "integratie" van zijn persoonlijkheid te komen.

Ten derde is het waar dat Schoeman geen voorspelbare auteur is. Zijn oeuvre bevat tal van reisverhalen en andere teksten die getuigen van een uitgebreide kennis van en belangstelling voor verschillende Europees-Westerse culturen. Deze teksten waren vooral kenmerkend vóór 1984, net als teksten waarin de Zuid-Afrikaanse politiek subtiel maar onmiskenbaar bekritiseerd werd. Wie gedacht heeft dat de concrete auteur met 'n Ander land een soort verklaring gaf van "thuiskomst in" of "keus voor" Zuid-Afrika, werd in de onmiddellijk daaropvolgende roman, Afscheid en vertrek (1990), geconfronteerd met precies het tegenovergestelde sentiment. De ruimte is dus in dit opzicht geen

"voorspelbaarheidsformule" voor het oeuvre van Karel Schoeman.

Wat echter wel gebleken is, is dat Schoemans oeuvre zich ontwikkelt in de richting van een steeds toenemende bemoeienis met Nederland en Zuid-Afrika, de gemeenschappelijke geschiedenis van deze twee landen en de invloed van Nederland en de Nederlandse wereld op Zuid-Afrika en de Zuid-Afrikaanse wereld (met inbegrip van de cultuur).

In afdeling 2.6 is aangetoond dat Nederland als metaforische ruimte een positieve betekenis heeft in Schoemans oeuvre. Ook uit *Merksteen* en *Stamland* kan met zekerheid geconcludeerd worden dat Nederland en de Nederlandse ruimte in alle opzichten positieve connotaties voor Schoeman hebben. In de Nederlandse ruimte en in de Nederlandse cultuur, zoals hij die heeft leren kennen aan huis van zijn grootouders en uit hun vertellingen, was hij immers gelukkig (zoals de titel van zijn 1981-roman over Bloemfontein luidt).

Ik geef aan Schoeman het laatste woord over de functies die Nederland in zijn werk vervult, met drie citaten uit het hoofdstuk "Aankomst" in *Stamland*. Volgens mij demonstreren deze citaten ook enkele van de dichotomieën in het leven en werk van Schoeman:

Niks is [...] toevallig nie, besef ek al hoe meer, en uiteindelik loop alle drade saam, kruis en dwars, om 'n enkele weefsel uit te maak en tot dieselfde patroon by te dra. Hier waar ek noordwaarts reis [...] is dit juis 'n honderd jaar gelede [...] dat my grootmoeder per skip op pad was na Suid-Afrika om haar by haar verloofde te gaan aansluit: oor 'n eeu het ons paaie in sekere sin gekruis en êrens onderweg het ons mekaar in die donker teëgekom (p. 10);

In sekere sin, in sekere opsigte, is hierdie aankoms op die verlate lughawe, in die donker van die vroeë herfsoggend 'n terugkoms en 'n tuiskoms; dog slegs beperk, en ten slotte is mens orals vreemd, wat jy jou ook probeer oortuig (p. 11);

'n Jaar of wat gelede het iemand my 'n fotoboek oor Nederlandse sluisse present gegee, eenvoudige dog treffende en evokatiewe swart-wit afbeeldings van plekke waar ek nooit was en wat ek nie ken nie, wat ek soms nie eers op 'n kaart sou kan vind nie [...]. Die beelde self - die glans van water, 'n lae horison, bomerye, reën teen 'n vensterruit - was egter onmiddellik herkenbaar en het heimwee opgeroep. Deur die groot vensterruite van Schiphol kyk ek nou uit na die lae horison, die bomerye, die hoë lug, 'n landskap van swart, wit en grys; net die water ontbreek. Amerikaanse toeriste, Turkse gasarbeiders en Kroatiese vlugtelingestroom verby na paspoortkontrole, aankomssaal en treine, maar vir my het my land van herkoms 'n vaderland in die verte geword, onbereikbaar agter ruitglas (p. 14).

Bibliografie

Aucamp, Hennie. 1986. Die blote storie. 'n Werkboek vir kortverhaalskrywers. Kaapstad: Tafelberg.

Cloete, T.T. (red.). 1992. Literêre terme en teorieë. Pretoria: HAUM-Literêr.

Genette, Gérard. 1980. Narrative discourse. Translated by Jane E. Lewin. Oxford: Blackwell.

Hoek, L.H. 1978. Verhaalstrategieën. Aanzet tot een semiotisch georiënteerde narratologie. In: Grivel, Charles (red.). Methoden in de literatuurwetenschap. Muiderberg: Coutinho, pp. 44–69.

Issacharoff, Michael. 1981. Space and reference in drama. Poetics Today, vol. 2, no. 3, pp. 211-224.

Jansen, Ena. 1996.

Kannemeyer, J.C. 1983. Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur II. Pretoria: Academica.

Kannemeyer, J.C. 1991. Boeiende uitsigloosheid. Die Burger, 21 Junie.

Keuris, Marisa. 1992. Ruimte in die dramateks en in die opvoering. In: Cloete, T.T. (red.). Literêre terme en teorieë. Pretoria: HAUM-Literêr.

Lotman, Jurij. 1972. Die Struktur literarischer Texte. München: Fink.

Lotman, Jurij. 1977. The structure of the artistic text. Translated from the Russian by Gail Lenhoff and Ronald Vroon. Ann Arbor: The University of Michigan.

Maatje, Frank. C. 1977. Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het literaire werk. Utrecht: Bohn, Scheltema & Holkema.

Marais, Renée. 1993. Aspekte van ruimte in Karel Schoeman se roman 'n Ander land. Pretoria: Universiteit van Pretoria. (Ongepubliseerde M.A.-verhandeling)

Mitchell, W.J.T. 1980. Spatial form in literature: towards a general theory. Critical Inquiry vol. 6, no. 3, pp. 539-567.

Rimmon-Kenan, Shlomith. 1983. Narrative fiction: contemporary poetics. London and New York: Methuen. New Accents Series.

Roux, André le. 1988. André le Roux gesels met Karel Schoeman. Die Burger,

5 Maart.

Schoeman, Karel. 1965. In ballingskap. Kaapstad: Human & Rousseau.

Schoeman, Karel. 1981. Waar ek gelukkig was. Kaapstad: Human & Rousseau.

Schoeman, Karel. 1984. 'n Ander land. Kaapstad: Human & Rousseau.

Schoeman, Karel. 1990. Afskeid en vertrek. Kaapstad: Human & Rousseau.

Schoeman, Karel. 1993. Hierdie lewe. Kaapstad: Human & Rousseau.

Schoeman, Karel. 1996. Verkenning. Kaapstad: Human & Rousseau.

Schoeman, Karel. 1998. Merksteen: 'n Dubbelbiografie. Kaapstad: Human & Rousseau.

Schoeman, Karel. 1999. Armosyn van die Kaap: Voorspel tot vestiging, 1415–1651. Kaapstad: Human & Rousseau.

Schoeman, Karel. 2001. Armosyn van die Kaap: Die wêreld van 'n slavin, 1652–1733. Kaapstad: Human & Rousseau.

Scholtz, Merwe. 1991. Coetzee en Schoeman stem baie ooreen. *Insig*, Jan., p. 44.

Van Gorp, H. et al. 1986. *Lexicon van literaire termen*. Derde, herziene en aanzienlijk vermeerderde druk. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Venter, L.S. 1982. Ruimte as epiese kategorie. 'n Ondersoek aan die hand van Afrikaanse en Nederlandse romans Potchefstroom: PU vir CHO. (Ongepubliseerde D.Litt.-proefskrif)

Venter, L.S. 1992. Ruimte (epiek). In: Cloete, T.T. (red.). *Literêre terme en teorieë*. Pretoria: HAUM-Literêr.

(1) Een aspect van de ruimteuitbeelding zal niet aan de orde gesteld worden: het ineenvlechten van de Nederlandse en de Zuid-Afrikaanse geschiedenis (cf. vooral *In ballingskap*, *Verkenning*, *Armosyn van die Kaap*, *Merksteen* en *Stamland*). Dit is een dermate gecompliceerd onderwerp dat het binnen het bestek van dit artikel niet aan bod kan komen.

(2) Deze term wordt gebruikt zoals door Mieke Bal. In het Afrikaans is de equivalente term "storie", net als het Engelse "story".

[\(3\)](#) heuveltjies

[\(4\)](#) Cf. 2.2

[\(5\)](#) Soms is Nederland exemplarisch voor Europa, zoals eerder aangetoond werd. In het hieropvolgende gedeelte wordt er dus soms naar Nederland, soms naar Europa verwezen.

[\(6\)](#) "Concepts like "chromatic space" and "phase space" are the basis of spatial models widely employed in optics or electrical engineering" (Lotman 1977: 217-218).

[\(7\)](#) Opposities kan wel as techniek of structureringsmiddel patroonmatig in een tekst voorkom, maar of men net as Venter (1982: 29) van een "patroon van opposities of kontras" kan spreken, wil ik bevraagteken (cf. Marais 1993: 93).

[\(8\)](#) veranda

[\(9\)](#) Een motief is, volgens Lotman 1972: 332, soos geciteer deur Venter, "die Versetzung einer Figur über die Grenze eines semantischen Feldes"; het semantiese veld "word bepaal deur die topologiese struktuur van die teks, en dit behels 'n sisteem van binêre opposities", aldus Venter (1982: 137).

[\(10\)](#) Wel word die "versies" – gedichtjies – van die gestorven herder Danie Versies in Schoemans roman Die uur van die engel in (een soort) Nederlands geciteer.

[\(11\)](#) Volgens Kannemeyer (1983: 528) heeft Schoeman ook as universiteitsstudent op Bloemfontein meerdere romans in het Engels geschreven, met dialooggedeeltes in het Afrikaans, maar ook die zijn ongepubliceer gebleven.

[\(12\)](#) In een gesprek over Schoemans taalgebruik zei dr. Eep Francken van de Rijksuniversiteit Leiden tegen mij dat hij sommige van die formuleringe die ik als voorbeelden van neerlandisme gaf, voor "afrikanisme" hield.

[\(13\)](#) Schoeman is nog altijd zeer zuinig geweest met autobiografiese gegevens. Dees twee tekste bied inderdaad die moelikhede om voor het eerst meer te weten te kom over die agtergronde die een invloed op dees auteur hebben gehad.

[Elektroniese weergawes
van T.N&A](#)

[Kontaknommers](#)

[Algemeen](#)

[Riglyne vir
outeurs](#)

[Bo](#)

Spaces of nationness: on myth, masks, music and Afrikaner identity

- Stephanus Muller -

Abstract

N.P. van Wyk Louw en Henk Badings se radiofoniese opera, Asterion, is 'n werk wat kommentaar lewer op die samelewing waarin en waarvoor dit geskep is. Louw skep in dié komplekse libretto 'n metafoor vir beide Apartheid Suid-Afrika en vir die meer standhoudende vraag rondom die wyse waarop woord en musiek dieselfde artistieke ruimte kan beset in die uiteindelijke soeke na "waarheid" en "betekenis". Vir die komponis bied Asterion die moontlikheid om op 'n praktiese en tegniese vlak te eksperimenteer met nuwe opname-tegnologie en elektroniese klankmanipulasie. Maar die musiek in die opera transendeer pragmatiese tegniese oorwegings om 'n morele krag te word. Die "ideale voorbeeld van kulturele samewerking" in lewer 'n palimpsest as resultaat, met die komponis wat die nomenklatuur van Afrikaner nasionalisme herskryf, oorskyf en uitvee. Die Afrikaanse woord word aandadig aan sistemiese geweld, terwyl musiek verteenwoordigend word van "waarheid" en "vryheid".

I

King Minos of Crete, it is said, wanted a sign from the gods that his kingdom was limitless. He built an altar to Poseidon to pray for this. If only I knew that I have no end. Poseidon sent Minos a spotless white bull, without the stain or birthmark of either question or answer, commanding him to offer the bull to the gods. Doesn't it make sense? How else can you remain certain except by letting go of certainty?

Breyten Breytenbach 1984: 240

In 1956 the South African Broadcasting Corporation (SABC) commissioned the Dutch composer Henk Badings to compose an opera to a libretto, also specially commissioned, by the celebrated Afrikaans poet N.P. van Wyk Louw. Consultation between Louw and Badings about possible themes for the opera resulted in the choice of what was to be refined into a new radiophonic opera, premiered on South African radio on 11 April 1958 and named Asterion. (1) The title means "of the sun" or "of the sky", and, significantly, is another name for Pasiphaë's Minotaur son begotten through illicit intercourse with her husband Minos's "dazzling white bull". (2)

The mise-en-scène of the opera is the court of an unidentified Princess in an unknown land. (3) She requests her Ou Magiër (Old Magician) to create a younger version of himself to relieve the

oppressive familiarity and boredom of life at court. Under protest and in fear and trepidation, he creates Asterion, a godlike figure of great physical beauty. Asterion immediately identifies natural phenomena (a cloud drifting overhead, a white flower) as incomplete forms and movements and transforms the clouds into static shapes in the sky and the flower into a crystal form. Thereafter he embarks on a dance throughout the land, willing members of the Princess's court in tow. As he dances, he performs many wonders. He changes wheat fields to steel, lakes and waterfalls to ice and mountains to crystal. All water in the land is permanently solidified. Distraught, the Princess summons the Ou Magiër, who insists that Asterion has to die. The Princess refuses to allow this: her love for him is such that she would rather see her kingdom destroyed. When Asterion kills her old nurse, however, the Princess challenges him to confront the power of darkness in sleep. She sings of her love for him while he goes to sleep at her feet, and the Ou Magiër enters and sends her away. He starts to sing the alchemizing song of Asterion's death and returns life to normality.

In the published postscript to the libretto, Louw gives a short and rather interesting exposition of various matters relating to Asterion. After a short historical exposition of how the libretto came to be written, Louw launches into a description of the demands made on a librettist in order to assure successful collaboration with the composer. He writes of the necessity to work loyally with the composer and reports Badings's request to him:

The first thing that he [Badings] told me, was this: he could more easily work with text that does not have too fixed a form. A strong and rigid language text, say with regular stanzas – refuses to be "softened" and "handled" by the composer. Such texts dictate to Music and bind her (1965: 66). (4)

Louw explains that he tried to find a suitably malleable style in a subtle combination of verse drama, lyric, dramatic verse, rhythmic prose and prose. Furthermore, he stresses the imperative for transparency and simplicity in the use of the language, references and symbolism: where song and music already transform the word into a vague entity for the listener, it is important that there is no cryptic, esoteric use of words or concepts. He continues by explaining that the length of the text, as well as the medium's demand for a "simple and clearly discernible contrast of a few voices", restricted both how many characters he could create and the characterization of the personalities. (5) Pausing to reflect on a problem that has, according to him, not been thought through thoroughly enough in South Africa, and for which there is little understanding, Louw intriguingly writes of the manner in which a form that is consciously accepted by a "craftsman" can "reach into" (ingryp) the organism of the work that comes into being, thereby affecting "every main and subsidiary part thereof". Though he does not elaborate, he does issue a stern warning.

Every external form has its own laws that still leave (perhaps) an inexhaustible amount of possibilities. But still every form has, together with its possibilities, its limitations. It is the task of the artist to feel his way around the edges of these limitations (like a prisoner feels around the walls in his dark cell). His task is to discover all possibilities within his medium and to exploit them, but not to attempt to go beyond them. The history of art is like a battlefield sown with the corpses of transgressions (Louw 1965: 68-69).

Expressing a very conscious fear, Louw asks: "Has this type (art?-genre) of which he [Asterion] is an example, also contaminated him?" This is not merely a rhetorical question: Louw is examining the interface between two art-"forms" thrown together to create a synthesized text: opera. What happens when word and music meet? It is a question to which Louw demands an answer. But though this is where the writer of the postscript ostensibly wants to leave us, at a libretto created in absolute servility to external (musical) form, the writer of the libretto, pace the protestations of the

writer of the postscript, constructs a rich symbolism and an obtuse web of meaning that prepare the ground for a much more intriguing dialectic than Louw would have us believe.

At this point we should perhaps pause to unravel some of the referential matrices constructed by Louw in *Asterion*, trying to catch a glimpse of some of the meanings whose contamination Louw fears. A closer look at the libretto reveals that the macro-formal experimental project, involving the interaction between music as an extrinsic form and its linguistic content, is cleverly explored on a smaller level within the libretto itself. From the outset of his initial appearance in the opera, *Asterion* is associated with different dimensions of sound. These associations grow as the opera progresses.

His first words after his creation are, "Ek het gehoor: ek het die onvolmaaktheid hier hoor noem." (Ibid.: 30). Thereafter, *Asterion* is associated with the completeness and perfection of silence, after which he unambiguously identifies himself with music as ritual by declaring "Laat alles dans-word! Dans! / Ek Helderheid, ek Lig uit Lig, dans voor! / Volg my, wie danser is!" (Ibid.: 62-3). *Asterion* proceeds to lead the people in dance, he professes his strange love for the Princess even though she does not dance and when the *Ou Magiër* bends over *Asterion* to undo the folly of his creation, he calls him his "groot danser, my dans-sélf, my eie ... " and his "heerlike danspas" (Ibid.: 62-3). Music ritualized as dance becomes the paradoxical synecdoche for *Asterion*. (6) But *Asterion* is a more complex signifier. The world into which he is created is one in which linear time ensures the eventual decay and demise of everyone and everything: beauty is transitory, cycles of light and dark impose patterns of life and sleep, the latter constantly reminding us of death. *Asterion* changes all of this. He stops the flow of time, creates eternal Light, everlasting youth and transforms all matter into unchangeable substance. He violently imposes a rigid temporal vacuum situated in the present and becomes life-containing, and ultimately life-threatening, form personified. Congelation now threatens the very life it was supposed to immortalize. Not surprisingly, Louw sets up "the Word" as the essence of life threatened by *Asterion*'s imposition of extrinsic form. (7) He pontificates through the voice of the *Ou Voedster*:

Heers: dié is anders:
Heers-oor-die-woord
dié wurg nie die woord,
dit bring nie die swye.
Heers-oor-die-woord,
dit stort die sperma
Voortlewend uit (1965: 37).

It is important to note that Louw does not try to plot a way in which to achieve the "ideal marriage" between word and music as regards the content of the libretto (as opposed to the form). Whereas he was keen to stress his compliance with Badings's request for a certain malleability with regard to formal structure, on the level of content his is an uncompromising dialectic between good and evil, light and darkness, truth and lie, flow and stagnation, content and form, and, ultimately, word and music. Synthesis is eschewed in favour of an outright victory for the word: *Asterion* dies and the *Ou Magiër* concludes by reinstating the principle of life-giving change through time:

Nou is hy stil. Nou sal alles weer
voortgaan soos
dit altyd
nog voortgegaan het. Niks weet ons dus.

Nou is hy stil. Water sal afloop, ondernemings ook,
en sake; tydperke van die geskiedenis; teorieë,
ja, ek weet werklik nie wát nie sal afloop nie
oorlosies ... (Ibid.: 64)

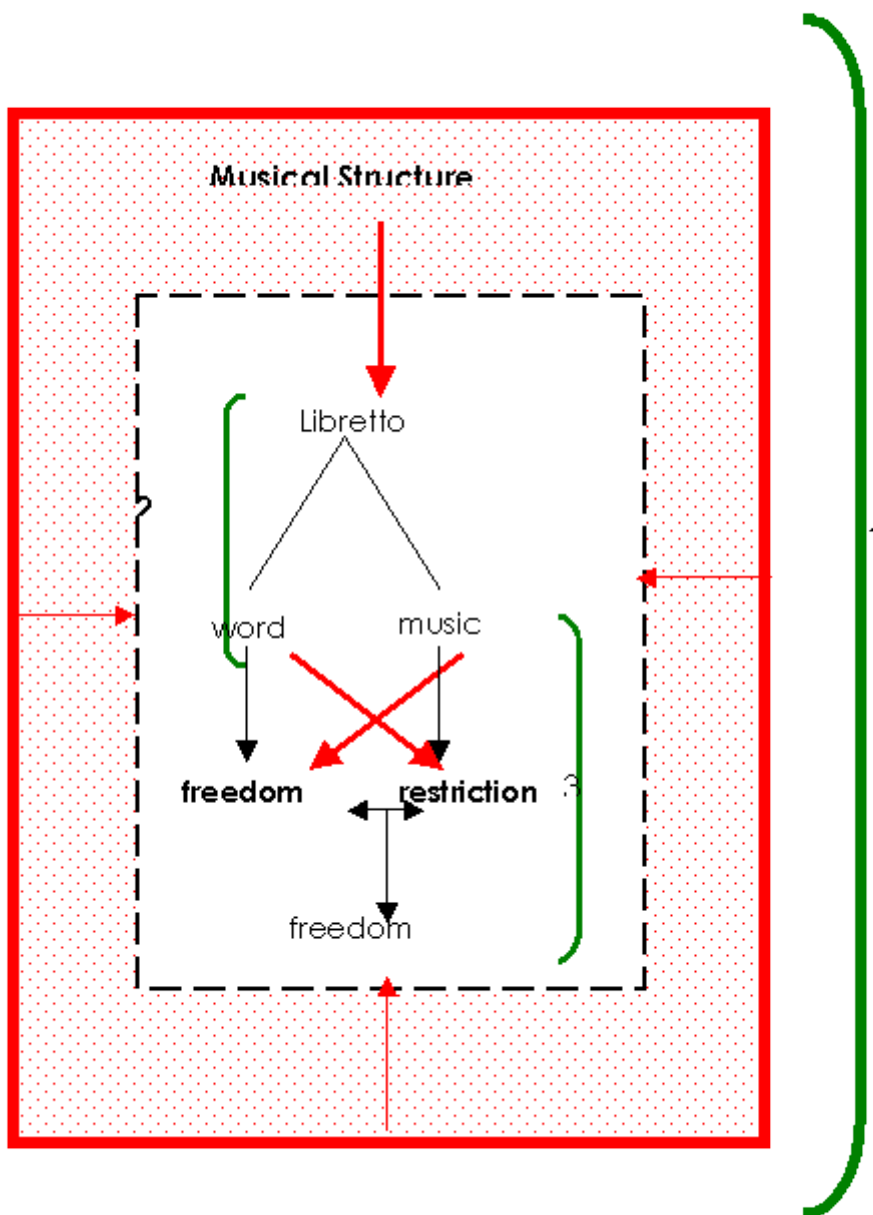
Leaving the problems created by this "smooth" reading of Asterion to one side for the moment, I should at this stage like to return to the trail left by the writer of the postscript, in particular a section of the postscript that calls attention to itself in a way not immediately apparent to the reader. Having committed himself to a discussion of external form versus content, a topos we have now revealed as woven into the very fabric of the libretto, Louw briefly dwells on certain aspects of commissioned work, a category into which Asterion ostensibly falls. But then he moves on to a second instance where external form can be extrinsically imposed, as it were. I quote the passage and the example given in parenthesis in full:

One notes that external form is also in part determined socially: a sculptor who is commissioned to decorate a town square dare not present a nude in a country where most of the volk's sense of decency is offended. (Were he to put a statuette, say two inches high, in the middle of the square: beautiful to look at, maybe: "plucked from the artist's heart", maybe; perhaps very subtly satirical on the city and the city council's small-mindedness? This question points back, away from the social contingency of the external form, and in the direction of the inner laws governing the external form.) (Ibid.: 68).

Whenever the artist creates within set extrinsic forms which are (partially) socially determined, Louw seems to say, (s)he is negotiating between accepted social norms/attitudes and her/his creative autonomy. This is ultimately a question, Louw contends, that points away from the social contingency of the external form, and in the direction of the (supposedly more universal) laws governing the form itself. He seems to be asking: what kind of immanent critique can the artist who is socially constrained and/or formally bound, get away with by taking refuge in the "art itself" with its impenetrable laws of transcendental autonomy? He concludes that to obscure from view that which may offend, to aestheticize the improper and to protest divine inspiration, may be necessary if satire of the "city and its rulers" is to pass unnoticed. The significance of this passage is highlighted by the fact that some of Louw's most important essays in defense of an Afrikaans literature free of political censorship appeared at the beginning of 1958, that is only months after the completion of the libretto. (8) Although the postscript to the published libretto was written only in 1964/5 – that is at least a year after Louw was instrumental in drafting a protest letter signed by 117 Afrikaans and English writers and 41 other artists against the government's proposed Publications and Entertainment Bill – Asterion was created at a time when Louw was already starting to express public concern over the implications of political censorship on Afrikaans and the broader cultural landscape of South Africa. It is impossible not to take this into account when reading Louw's vignette on socially determined form, as it then also becomes impossible to avoid asking: Could Asterion, whom Louw called his "homunculus", be his "statuette" in the town square of Afrikaner nationalism with its concomitant fears and secrets? Is there in the opera an encrypted protest against censorship or a transgressive message that could offend the ruling classes' sense of decency and that had to remain secret, aestheticized in the "socially acceptable" form of ritualized "high art"? Is it possible that we may have at this point in the postscript a moment of transgression, a moment where "il poeta" rudely interrupts the reflections of the grand man of letters with a coy enticement to go beyond the formal concerns, a moment providing us with a key that unlocks a third level of meaning in Asterion? I believe it is, and that at this level we find a powerful subtext to the openly allegorical interpretation the text invites: a subtext pertaining to censorship and

critical comment in a (politically) restricted environment. In other words, running parallel with his purely artistic agenda exploring the boundaries of word and music in a commissioned collaboration on both structural and semantic levels, Louw formulates in *Asterion* a powerful political critique on a system of external form(al) control regulating the word, art and life itself in South Africa. (9) Before continuing, a consolidation of what we have ascertained thus far is in order. Figure 1 graphically illustrates the different levels of meaning identified in *Asterion*.

The large rectangle represents the formal musical principles (numbers in the opera, silences, phrase structure within specific numbers, cadences, et cetera) which lend form to the libretto, represented by the small rectangle contained within the large one. This process of formal "moulding" is indicated by the three arrows extending from the sides of the large rectangle to the sides of the small one. The large bracket identified by the number 1, indicates this structural relationship between

Figur 1. Graphic illustration of layered meanings in Asterion.

musical form and
libretto, the structure

to which Louw refers as the imposition of external form on the word. Inside the smaller rectangle, the libretto constructs on a semantic level a dialectic between word and music, the latter personified by Asterion. This second level of meaning is indicated in Figure 1 by the smaller bracket numbered 2. The subtext of political and social critique is framed by the bracket numbered 3. We shall keep Figure 1 at hand to assist us as we continue to navigate the intricacies of the text.

Returning now to the somewhat speculative domain of a subtext, it is my belief that Asterion thematizes the most sensitive area of the colonial encounter ruthlessly suppressed by a collective Apartheid psyche, namely the tensions surrounding forbidden sexual contact across (racially) acceptable boundaries. As a mythological sign, the character of Asterion represents the (flawed) outcome of improper and illicit desire. He is both the "wonder" and the "monster" that Roland Barthes identified in another context as "essentially what transgresses the separation of realms, mingles animal and vegetable, animal and human; it is excess, insofar as it changes the quality of the things to which God has assigned a name: it is metamorphosis which causes one order to collapse into another; in short, to use another word, it is transmigration" (1991: 147).

When the Ou Magiër envisages the creation of Asterion, he sings that his creation will be a "shiny Homunculus, a splinter" (Louw 1965: 27). (10) Asterion is indeed a credible place-holder for the lack of the hybrid space occupied by Asterion, a space/social text preoccupied (even obsessed) with hybridity. As lack personified, Asterion can be read as an index to the creators and the creation of an ideology conceived and maintained by a group of people lacking coherence as a result of geographical displacement and mixed (European) descent, an imagined community gleaning its defining boundaries from a lack of security brought on by distinct racial features in an alien environment. In spite of being the mixed-blood product of an unnatural (sexual) alchemy, Louw's Asterion is simultaneously the embodiment of desire for completion and perfection and the source of intense loathing for the imperfect, the indeterminable mix.

Analyzing the texts of Apartheid academic Geoffrey Cronjé, J.M. Coetzee writes that "[Apartheid] did indeed flower out of self-interest and greed, but also out of desire, and the denial of desire." (1996: 164). Coetzee argues that Cronjé, a professor of sociology at the University of Pretoria and as such one of Apartheid's academic exegetes, consciously turns away from the "desire for mixture" in his academic legitimization of Apartheid ideology, but that he in fact constantly broods over the "enigma of desire, natural and unnatural" in his attempts to legalize it out of existence (Ibid.: 165, 173). Coetzee points to Apartheid's obsessions with "mixing" and "difference" in its attempts to "remove the black from the view of the white and prevent the black from becoming the object of white sexual desire". Calling the undifferentiated (and indifferent) agent of mixing C, Coetzee articulates the fear of the algebra of C in which C in combination with anything "comes out at the other end undifferentiated" as formalized in the formulae $C + W = C$, $C + B = C$, $C + C = C$, even $B + W = C$. In this formulae the key is the metaphor of "mixing" as it is provided by blood-mixing:

C, the sluwe baster-insluiper [sly bastard insurgent] who drinks and contaminates, represents to Cronjé the insidious sliding into indifference of a system of order based on keeping things apart, a system that is itself precarious, fragile: in Cronjé's substantial imagination it is ... a kind of integument holding together and holding apart a fluid content ever ready to interflow and flow out ... The baster C stands as the figure-in-chief of mixed fluids. Mixed fluids run in his veins; his nature is to trigger the mixing of fluids, fluids which by their liquid nature are all too ready to mix.

What the baster threatens is the end of all things kept apart at every level: sexual, social, conceptual. The breakdown of the system, the breakdown of repression, threatens the self (Ibid.: 177).

In Louw's libretto, Asterion is threatened by liquidity per se, even pure flowing water holds the promise of the "imperfect mix". When the messengers arrive at court to report on his triumphal march through the land, their reports centre on Asterion's disastrous transformation of water. According to one messenger, Asterion asks: "Water? dit? en waarom moet dit stroom? waarom die leë babbeling? die vlug? waarom stáán dit nie: kristal? volmaak?" (Louw 1965: 52). Asterion changes the water into static matter, prompting the Third Messenger to exclaim: "Wat gaan die dors nog word in hierdie land!" (Ibid.: 53). As the Ou Magiër appears in obedience to the distressed summons of the Princess, the following dialogue between the Princess and the Ou Magiër ensues:

P: Ek het die afgrond óóp gesien.

OM: Oop, ja: skoon of ontstellend?

P: Ek het die afgrond óóp gesien.

OM: Skoon of ontstellend? ... Jy moet sê ...

P: Ontsettend, en onstellend skoon (Ibid.: 54).

Asterion's wondrous transformation of water does not only echo the eschatological Apartheid commandment forbidding the blood-mixing fluidity of miscegenation, but the climactic dialogue between the Princess and the Ou Magiër also touches on the metonymic aspect of hygiene and contagion. (11) Not only does the looming disaster, started by Asterion's actions, look "clean" (devoid of black/filth), but it is fatally so. It is worth reminding ourselves here of Louw's fears for the "contamination" of his work by music. Whereas on the level of formal musical structure vis-à-vis its language content (bracket 1 in Figure 1), music is implicated as the potential contaminating agent of meaning, the libretto develops this theme by associating the enforcer of form, Asterion, with music. But there is a clear change of emphasis: in the libretto, systemic form transgressing its boundaries threatens not only "meaning" but life itself. It would however be wrong to understand Louw's Asterion only in this smooth and relatively problem-free framework of form versus content, music versus the word and social system versus personal freedom. Though these Manichaeisms undoubtedly form the parameter fences of Asterion's dialectic, there is an element of desire in Louw's own fearful attitude to specifically musical formal restrictions. It is this desire that makes Asterion an example of Afrikaners' need for what has been called "diasporic intimacy". Writing in *Die Burger* on the eve of Henk Badings's arrival in South Africa for the recording of *Asterion*, Louw's brother, fellow eminent Dertiger poet and critic W.E.G. Louw, eulogized the opera as "an ideal example of cultural co-operation" between "the old mother country and the young southern off-shoot, the Union of South Africa" (Louw 1958).

It is in this sense that music also becomes for Louw a "form" that, in Schopenhauer's phraseology, approximates the "will itself" without any mediation, an incontestable "universal", and therefore a possible archetype for Western values and culture as opposed to the geographically, intellectually and politically marginalized Afrikaans word. (12) Even though Louw was convinced that Schopenhauer was wrong in awarding this central role to music and not to the word (Steyn 1998: 889), he was willing to envisage how, on a formal level, music could become the universal space of belonging to the particularized (Afrikaans) word. Music could thus become a culturally fixed Western archetype of ineffability that could augment not only the limitations of the word, but also offered the possibility of accommodating and completing the fundamental "lack" in Afrikaner

identity and nationhood. (13) Louw appropriately formulates his desire for this space in musical imagery: "World literature is a full orchestra – not a lonely flute. Every language, even the smallest, is a separate instrument with a singular timbre." (Ibid.: 410). It can be argued that it is music's paradoxical formalist claims, the very paradoxical nature that the premise of Louw's Asterion refutes, that make this pragmatic stance possible. Music is, after all, by common consent incapable of deriving its total "meaning" from formalistic means (music's "great refusal" as Lydia Goehr has called it), is a temporal and abstract art of which the aesthetic criteria are diffuse, the ontological status contentious and the "meaning" indeterminably multifarious. Therefore music can be considered a "benign" regulator of the word, its vague signifier status enabling it to be appropriated in order to transcend the small-mindedness of the parochial and bourgeois attitudes that stood in the way of Louw's conception of an uplifting Afrikaans nationalism. (14)

In this way music is integrated into his vision of an indisputable justification of the Afrikaner's desire to exist as a separate volk: "but the whole of our attempts to stay separate through our language can only be justified by the richness of irreplaceable values we produce in this language." (Steyn 1998: 169). This "code of connotation", as Roland Barthes would call it (1991: 3-14), in which music is both a force liberating the parochial Afrikaans word from its insignificance and a potentially fatal form that could deprive the Afrikaans word of its particularity, is an analogon that only makes historical and cultural sense in the particular society in which Louw is writing. It is only when this interpretation is considered that certain passages of the libretto assume meaning in their poetic posturing. This is the case with the Princess's otherwise inexplicable deferment (to the point of destruction) to the "wonderfully sweet relationship" and "that which is wild and singing":

Ons moet die wilde en singende,
Die onverwagte,
Nooit dwars en nooit in dubbelsinnigheid ontvang nie,
Nooit dwars nie, maar in hoofse en hoflike
Ironie die laaste
Kodisil skryf en onderteken
– as dit moet –
van daardie heerlike en soet
verwantskap
of ontmoeting (Louw 1965: 45) (15).

Similarly, Asterion's utopian vision of a constellation of interconnecting stars in a "mastwork of chequered light", a constellation given expressive form in his song, lends this interpretation credence:

Ek sing vir jou 'n ander lied: van Helderheid wat tussen sterre flikkerend knetter en bestaan: ster aan ster verbind tot 'n vlegwerk, maswerk van geruite lig waar Geheim nie kan trotseer nie, waar die heilige Getalle ewig heerlik bly en heersend (Ibid.: 60).

Louw provides the following motto for Asterion: "Slaan vir my 'n masker, vader, vir 'n smal gesig" (words also spoken by the Princess when Asterion's powerful destruction is released on the land). (16) The word "forge" is particularly important here. In contrast to the togetherness that results from "flow" (which is stopped by Asterion with brute violence), the forged unity of flesh and incorruptible steel (the princess and the mask that on the outside has to be of white platinum and on the inside of steel), is desirable and stronger than any mix that a "flowing together" or a "mixing of blood" will produce. It is almost as if "forging" this unity is not enough. Its importance elicits from

Louw a word more indicative of a forceful imperative than the English word "forge" would suggest ("forge" is better translated into Afrikaans as "smee"). Louw uses the word "slaan" (literally "hit"), with all its implications of violent action and pain. Art music, iconized in Afrikaner society as an archetype of Western civilization and high culture, ultimately owes its desirability in that society to its becoming a protective mask shielding the vulnerable settler extension of the metropolis, even though this mask may also "kneus en vorm aan wat agter lê" (Louw 1965: 50).

Asterion is (also) a drama about the tensions tearing at the seams of Afrikaner society and the possibility of a redeeming catharsis of Afrikanerdom triggered by synthesis of word and (art) music and ultimately particularized meaning in universal values. For Louw, it is crucial that this synthesis reconfirms the (Afrikaans) word as a paradigm for freedom and sovereignty. This desire is illustrated in Figure 1 where, in the space of the libretto, the dialectic between word and music (metonyms of freedom and restriction respectively) results in a synthesis asserting the free word as the inevitable/desired outcome. Asterion, a rare South African chiasma of music and literature, Europe and Africa, metropolis and colonial extension, becomes for Louw the representative experiment of this hope.

II

Want: eintlik sou ek sê: daar behóórt nie wonderwerke gemaak te word nie; niemand behoort te toor nie: alles wat bestaan, ís al wonder; en alles behoort eintlik áf te loop soos 'n tol, en te rus. Maar goed ... dis maar ék wat dit sê (Louw 1965: 17).

The Ou Magiër moves to an explication of the "buitekringe", the space of his magical powers, while the music assumes the one part of its classic dual function in opera: it expresses the words by musically evoking the otherworldly region. When he wants the narrative to proceed in a more matter-of-fact tone in the third section, he (as poet/composer) silences the music. The last section of the prologue is left unaccompanied, with the music only rejoining the narrative when the Ou Magiër remarks: "En só gaan die wêreld instap in ons ore ... " (Ibid.: 18). The whole of the prologue suggests that the Ou Magiër is using music to make his point more dramatic. But already in these first bars the music inserts an ambiguity

Example 1. Badings, Asterion, bass aria, ms. p.3.

Bass

Ek is 'n toor-naar en ek is oud; ... ge-woon 'n

Piano

B.

toor-naar; dit is my am-bag of, soos jul-le sê: my be-roep, nie

Pno

B.

roe-ping nie, meer. Want: eint-lik sou ek sê: daar be-

Pno

B.

-hoort nie won-der-wer-ke ge-maak te word nie;

Pno

Example 1. Badings, Asterion, bass aria, ms. p.3. (continued)

nie - mand be - hoort te toor nie; al - les wat be - staan is al won - der.

en al - les be - hoort eint - lik af te loop soos 'n tol; en te

rus Maar goed ... Dis maar ek wat dit sê

into the words and character of the Ou Magiër. The latter's "good" intentions are questioned and the sharp dialectic that the Hegelian Louw explores throughout *Asterion* (light/dark, good/bad, inhuman perfection/human imperfection, flow/congelation) and of which the Ou Magiër becomes one of the representative dramatis personae, is weakened. (17) His words are strategically injected with ambiguity and imply a dualism in the character of the Ou Magiër himself.

When it first appears, the word "toornaar" is harmonized by a B major chord in first inversion (see Example 1). Its second and last appearance in the opening fragment is accompanied by an F major chord in root position. It is significant then, that when the two words "wonderwerke" and "toor" come up, they resonate to the bitonal combination of the two chords, now both in root position. During the whole of this section the Ou Magiër is assigned only one approximate pitch on which the text is to be part sung, part spoken. As the B major/F major bitonal combination coincides with the "ék" of the last bar, an aura of uncertainty settles around the identity of the Ou Magiër and his sorcery, the wisdom of his words lost in the ambiguous tonal innuendo not only of the accompaniment but of his own voice. Thus it is that music belies the bona fide actions of the Ou Magiër – both in his assuming the role of audience confidant and in his representation of the symbolic "good". While music seems to follow and amplify his gestures and the modalities of his expression

in the prologue, she also allows fissures to appear between word meaning and structure.

It is instructive to compare this section to the Ou Magiër's contribution in winding up events at the end of the opera. Badings makes a dramatic cut in Louw's text that effectively destroys the almost violent closure achieved by the following passage: "Uit hier! Weg! Buite! Jy: lis uit lus! Gevang in die biologiese" and a few lines later again "Weg! Buite! Uit!" (Ibid.: 63). In these lines Louw allows the Ou Magiër to establish his will on the errant and weak oscillating character of the Princess. She is cast out from her position as ruler like Eve from Eden. By deleting this crucial piece of text, Badings again undermines the Ou Magiër's authority, depriving him of his veto, of his God-like power to banish or kill. Violent textual closure thus substituted with a "natural" resolution made possible by an acquiescent Princess, the Ou Magiër continues with the last few lines of narrative in a small epilogue. Unlike his commanding performance in the prologue, his musings are almost incidental to the ending as his emphatic verdict that everything will eventually wind down ("afloop") is mocked by a steadily rising musical contour. Where he was both poet and composer at the start of the opera, the poet is now left standing, foolishly muttering his conclusion; a conclusion that seems significant only in that it is revealed as partial, if not misconceived.

And Asterion, whose occult strangeness is encoded by his electronically manipulated voice? (18) How does music escape his tyrannical grasp, he whom the word has made synonymous with song and dance? The answer is found in the only sustained piece of dialogue where an absent Asterion is made present by becoming the object of discussion, that is, by the word. During the scene where Asterion has embarked on a mad dance throughout the land with the Princess's court in tow, and where he is engaged in congealing everything that flows in the land, Badings interrupts the "flow" of his music for a long *parlando* section lasting the duration of the interchanges spanning Asterion's absence. By keeping silent, music steps back and exposes the intrusive presence of Asterion and the destruction as originating from a different structure. Indeed, the ruptural implications of Asterion's systematic configuration of nature to conform to his ideals of purity and perfection are complemented by the musical rupture: the absence of sound making music a fellow victim of Asterion's congealing madness. Leaving behind the analogy of systemic extrinsic form, music is restored its temporal, ontologically diffuse and evanescent qualities while it remains silent. In fact, it would not be going too far to conclude that this silence is, ultimately, musically choreographed. The magical illusion of synthesis, so powerfully illustrated by music being "halted in its tracks" by the ruptural implications of the text, is retrospectively seen for what it might rather be: music stops not in obedience to Asterion's commands to nature, but in identifying with nature rather than the artifice of imposed form; it refuses to participate in events.

Possibly the best example of the dialectic of word and music playing itself out occurs in a section of the opera where conflict between content and form is already tantalizingly written into the poetic text. When Asterion forces the Princess to banish her old Voedster, Louw writes one of the most self-conscious pieces of structured verse in the libretto. The 24 line verse is divided into three stanzas. Each of these stanzas is characterized by a self-conscious counterpoint in which the Princess seems to vacillate between the imperative (imposed by Asterion) to send the Voedster away and a curiously simultaneous prescient nostalgic lament for her to return, as if she were already dead (see Figure 2).

The first eight lines suggest a largely unproblematic accommodation of the dialectical tension expressed by the Princess, the only exception being the very first line. The interweaving refrain, identified as such by its interruptive (even disruptive) repetitive returns and its typographic separation in the printed libretto, implores the Voedster to leave, while the "narrative" (lines 1, 3, 5

and 7 in the libretto) focuses on the love of the Princess for the Voedster. But already in the very first line of the first stanza, the force of dramatic tension spills over – upsetting the pattern, disturbing the structure, breaking the form and unsettling any expectations we might have about the way the text is to unfold. The second stanza starts off in continuation of the pattern, but in line 14 the ending on "en" of what has hitherto been a self contained refrain, suggests that the Princess's plea to be left alone has spilt over into the narrative of line 15. That the refrain as structuring element has been absorbed into the narrative is evident when the by now familiar plea fails to reappear in line 16, being substituted instead by fragments of the narrative of line 15. At this stage the only reminder of the status of the refrain is the typography. The third stanza's first line repeats the last refrain of line 16, but now in the typographical space of the narrative, only to be followed in line 17 by the original refrain ("laat my alleen"), now unexpectedly restored to its position. It is still possible to read the first four lines of this stanza in the contrapuntal manner in which the verse starts out, but lines 21-24 abandon all pretense of clear counterpoint. Although the typography consistently suggests narrative echoed by refrain, it is clear that form has broken down. What started as a dialectic, a painful expression of irreconcilable desires, develops into an almost hallucinating confusion approximating madness. The inner conflict tears at the seams of structure and rips it open. Louw's experiment between content and structure is seen to play itself out on the level of the poetic text alone, where form is unable to prevent an uncontrollable haemorrhaging of meaning.

To read this text as music is to be confronted with a breathtaking negation and even subversion of what has been discussed above. Badings provides this text with an astonishingly bland aria to which he adds the rubric Notturmo (see Example 2). Though one would expect this kind of stylized aria to be, according to convention, no more than a prosodic complement to the words, the incompatibility between text and setting results in the music imposing a vastly different formal structure on Louw's narrative, as is seen in Figure 2. The myth of intrusion, the archetype behind the drama, is played out in Badings's setting: into the disintegrated and broken formal space of a text that could not adequately mirror the conflicts playing itself out within it and was consequently engulfed by uncontrollable meaning, Badings asserts musical form that seemingly harmonizes the discontinuities of the text, but in so doing violates the inverted poetic complement established by Louw between structure and meaning.

Figure 2. Comparison of Louw's published libretto with Badings's setting.

Libretto

- 1 Gaan weg van my, Moeder, en laat my
laat my alleen
- 3 ek verlang, en verlang, o moeder
laat my alleen
- 5 Ek verlang na jou, my moeder
laat my alleen
- 7 skakel aan skakel, nie ketting!
laat my alleen.
- 9 Al my verlange, jy, Moeder
laat my alleen
- 11 enkelvoudig moet ek
laat my alleen
- 13 hier in die donkerte lê
laat my alleen en
- 15 aarde wees, aarde eet, moeder:
aarde: wees Moeder
- 17 aarde, wees moeder:
laat my alleen:
- 19 ek wil my volheid kry
sonder verlaat-wees
- 21 opgetoë staan mane
nog halfpad sinies en kyk
sinies
- 23 en staar die mane en maan-heid

Setting

- 1 Moeder, gaan weg van my,
en laat my, laat my alleen
- 3 ek verlang en verlang
Moeder laat my alleen (x2)
- 5 Ek verlang na jou my moeder
-
- skakel aan skakel nie ketting!
- 7 Enkelvoudig moet ek nou
hier in die donker lê
- 9 jy moeder al my verlange
laat my alleen
-
- 11 en aarde wees
en aarde eet
- 13 moeder aarde wees moeder
-
- Ek wil my volheid kry (x2)
- 15 sonder verlaat wees
-
- opgetoë staan mane nog halfpad
- 17 en kyk

It comes as no surprise when Badings engineers a pitch climax on "enkelvoudig" and again on "verlaat", emphasizing precisely those words that detract from the textual complexity to resonate with Badings's treatment of it. The difference between our generic associations with the Nocturne, and its role in this instance as an actively transgressive form in relation to the poetic text, tests our credulity to the utmost with regard to what this section is saying. Who or, more to the point perhaps, what do we believe? The music sits round the libretto like the mask in Louw's epitaph, substituting the confused humanity of the Princess with what seems like a pre-assembled sentimental expression posing as expressive interpretation. The external formal relationship (represented by bracket 1 in Figure 1), is transgressed by the music's intervention (on the level of bracket 3 in Figure 1) in the libretto.

Could it be that Badings had, pace Louw's assurances to the contrary in his postscript, misunderstood the section of the text? We find the answer a few minutes later, when the by now familiar music of the Notturmo reappears to a different text. By now the Voedster has been successfully banished, and the music constitutes the perfect prosodic accompaniment to a resigned situation. The second appearance of the aria is not entitled Notturmo, though both text and music fulfil the expectations the rubric engenders. This second Notturmo in all but name is informed by the first, enforced one, exposing to doubt the promise of rest and pastoral tranquillity with which the Princess attempts to persuade Asterion to go to sleep. For is it not the unlikely musical coup d'état of the first Notturmo that conjured up an image of the night as dark and dangerous when it was still day? The paradoxical violence of the first Notturmo lingers oppressively over the second in

a relationship between textual fragments that are not immanently induced, but are first created in the music. This lingering presence declares itself openly only when the familiar, high pitched climaxes on the A single out the words "leun" and "rowers": the first a synonym for the word "leuen", the second lifted to prominence in an ironic inversion of the original meaning, where the presence of robbers was only meant to intensify the case for resting at night. Wrenching dramatic control in the way that it does, the music tells a different story to the one Louw is narrating. The protean character that Louw creates in the Princess is redrawn by Badings, not as a superficial or one-dimensional cardboard figure, but as a character of pretence and deceit. Her inner struggles between her love for the Voedster, Asterion and her country are made to sound construed. Her assiduous lullaby to

Example 2. Badings, Asterion, soprano aria, ms. pp. 80-85.

Moe - der gaan weg van my en laat my, laat
 my al - leen ek ver - lang en ver - lang Moe - der
 laat my al - leen moe - der laat my al -
 leen Ek ver - lang na jou, my moe - der ska - kel aan
 ska kel me ket ting En - kei vou - dig moet ek
 nou hier in die don - ker - te jê jy
 moe - der al my ver - lange laat my al - leen
 en nar - de wees en nar - de sal

Asterion is infused with musical insinuations of danger and lies. What is the significance of this?

Asterion comes into being as a direct result of the Princess's desires (which begin in boredom). She is portrayed by Louw as the unwitting catalyst for the catastrophic intrusion from the "outside circles" by Asterion. As such she is written as an Eve-like figure: her misguided influence as ruler

destroys her paradise/kingdom and her banishment by the Ou Magiër from his presence towards the end of the libretto, though not permanent, resonates in tone with the fate that befell Eve and Adam as a result of her transgression. It is the frivolous and whimsical tenor of the Princess's demands for an exciting younger magician (Asterion) that allows Louw to achieve two things: first, he can set about writing, through the character of the Ou Magiër, a figure of great wisdom and power – wisdom that is only revealed by its standing in stark contrast to the Princess's all too human weakness and folly, and power that results from his ability to mediate between the terrestrial and the extra-terrestrial and is confirmed in the position of moral authority he holds vis-à-vis the Princess. But secondly, the absence of pre-meditated malice in the Princess's actions enable the reader/listener to sympathize with the problems she brings on herself and her people. She can be excused, as it were, on the basis of being a child (the Ou Magiër calls her this) and possessing a childlike naivety. If Asterion comes to signify all that is dangerous and shameful in violently imposed forms or systems in society, the Princess as the (ultimately) blameless catalyst of the disaster is a place-holder for the rulers of societies everywhere, but particularly in the local context, acting in a similar way. These may be the very rulers Louw identifies in his postscript as the "sensitive to criticism" petty-bourgeois. It is in this context that the Ou Magiër becomes, along with the Voedster, a standard bearer for reason, wisdom and truth. But whereas the latter succumbs to the force of Asterion (being a mere old woman), the Ou Magiër is himself an exponent of the forces of the occult and can therefore potentially defeat Asterion. The occult zone in question, I would like to argue, is art. It is a zone where Louw identifies Asterion with music, and where both the Voedster and the Ou Magiër are written as protagonists of the word. Writing his Notturmo and its recapitulation, Badings not only overturns Louw's characterization of the Princess, but in so doing undercuts the Ou Magiër's authority that depends on the lack of pre-meditated "innocent folly" of the Princess. By implication society's rulers become responsible for evil decisions, while the (reluctant) courtiers enabling them to indulge in social engineering become complicit.

But I should like to suggest that something even more interesting is happening here. Writing about *das Unheimliche*, the sinister and scary intrusion of the supernatural of which we have identified Asterion as a typical instance, Freud makes the point that *das Unheimliche* is more related to *das Heimliche* than the oppositional relationship of the two words would seem to imply (1982: 243-74). Tracing the etymology of the word, he identifies two meanings for *das Heimliche*, namely that which is known and comforting (*des Vertreuten, Behaglichen*) and that which is hidden and kept secret (*des Versteckten, Verborgengehaltenen*). It is the latter meaning which he identifies as spilling over from *Heimlich* into *Unheimlich*, from homely to scary, as *Unheimlich* is also connected with that which is hidden from view and cannot be seen clearly. This forms the basis of his premise that *das Unheimliche* is always a kind of *heimliche*, partaking in all of its meanings (including "that which is known"), (19) and consequently of his intriguing statement that it is the moment of the repeat of the similar ("*das Moment der Wiederholung des Gleichartigen*"), that is the catalyzing moment for the evocation of sinister feelings.

It is this that enables us to understand fully the significance of Badings's repeated Notturmo. It is the recognition of the known, facilitated by the repetition and blandness of the aria, rather than the intellectual confusion and uncertainty engendered by Asterion's sinus-generator induced voice as to whether he is a person or an automaton, (20) that is a true symptom of what makes Asterion a disturbing text. Asterion, the intruder from a *locus suspectus*, is not what frightens us in this opera. Rather, it is the (re)presentation in music of the Princess's sado-masochistic invitation of calamity, clothed in naïve innocence. We are lured by the text into thinking that it is the magic and sorcery at the centre of the drama that modulates our uncertainty and apprehension into fear of *das Unheimliche*, but in fact it is our recognition of evil in the known and knowable human form of the

Princess that disturbs our complacency. And this brings us to the paradox that in art, much of what is unsettling in life can be made to seem normal, whilst everyday normality can be profoundly disturbing (Ibid.: 272). Setting his libretto in a fictional kingdom with a magician as protagonist of the word, Louw creates a world only slightly less fantastic than that of a fairy tale. In so doing he creates the opportunity for Badings to normalize Asterion as a character within this fantastic world where our expectations allow for wonderful things to happen as part of normality. But it is now the normal parameters that become potentially Unheimlich: the tonal, the regular phrase structure, the easily recognizable repeat and, ultimately in this opera, the Princess. Even though Asterion cannot be distanced from his semantic co-ordinates of form and imposed (social) system, the emphasis is shifted from him to the demonic in the creators of system. Contributing to our fear is the uncertainty (the hidden dimension of das Unheimliche), as to what in the Princess's flawed humanity made her instrumental in the disaster that ensued. Recognizing ourselves in her, we ask: what is the name of the evil that, given the opportunity, I shall invite into the world?

Asterion is a seminal work in the way its many voices comment on the society in and for which it was created. Louw creates in Asterion a metaphor for both Apartheid South Africa and for the more perennial question relating to the manner in which words and music can inhabit the same artistic space in search of transcendental "truth" and ultimate "meaning". For him, Asterion's death becomes a (violent) moral imperative. For the composer, Asterion presents on a practical level an opportunity to create "new dynamic structures", to specify tempi "unhampered by physical human constraints", to "discard the limitations of traditional instruments in a search for unknown tonal universes and colours". (21) Badings's utilitarian attitude occupies Asterion's own occult space of the inhuman. But the music in this opera transcends pragmatics to become a moral force. In a way Asterion becomes a palimpsest, with Badings erasing, deleting and rewriting the nomenclature of Afrikaner/Afrikaans nationalism: the Afrikaans word becoming culpable of systemic violence, music partaking of truth and freedom. Louw is indeed exploring "the rough edges that inevitably occur when word and music meet", but he does so in the knowledge that, in a neat continuation of the "intrusion myth" that is the archetype of Asterion, his project may be usurped by a force more powerful than the one he wields. In his postscript, Louw writes of Badings's sympathetic reading and complete understanding of his libretto:

And as concerns the understanding of the text, I remember only too well how I had to explain every seemingly ambiguous aspect in the idiom to Henk (who knows a great deal of Afrikaans well). His mathematic intelligence probed every subtext of the language in an elemental way. He refused to set to music anything that he did not understand completely, and the fact that he set the text to music allows me to believe that the text is understandable. But: he never experienced any trouble with a single seeming cloudiness of meaning in the poetic intentions or symbolism (Louw 1965: 67).

Badings's complete understanding means that, in the end, synthesis is achieved in Asterion, but it is not the kind of synthesis that Louw desires – a synthesis rooted in the Wagnerian notion of a fusion of words and music through a special effort of will on the part of both the composer and the librettist. (22) Louw is working in what Homi Bhabha would call a pedagogical capacity, treating his characters as objects and past in a continued cumulative temporality (Bhabha 1994: 139-70), but music reaches into the vaults of Louw's semantics, assumes control over his meaning and ultimately changes the denouement of the opera. Acting as a performative agent, the composer makes the characters or the opera present and contemporaneous, thereby disturbing the (historicized) horizontal visual synchrony of the narrative. A situation in which artistic and ultimately political control is (fatally) lost, the music would seem to say, cannot always be as neatly

resolved/returned to its "pre-contaminated" stage as Louw's Asterion suggests.

Given the more open ending of the opera as opposed to the libretto and the transference of das Unheimliche from Asterion to the Princess, one is tempted to ask: is structure really dead? Once created, can social systems die if their intellectual origins are allowed to live? Music would seem to suggest that Asterion is still there, in the footsteps of his creators, in the rhythms of their stride, the direction of their chosen path and the labyrinthine pattern of their dance; that the land defined by his absence is a world still curiously dominated by his presence, a land where boundaries exist only in so far as they are wished for solutions and anodyne dreams of a so-called normality.

What one has gone through becomes a new corridor outlining the innards of the labyrinth; it is a continuation of the looking for the Minotaur, that dark centre which is the I (eye), that Mister I: which is a myth, of course. The thing is to kill the devourer of virgins and not to forget to take down the black sails of the soul when rounding the cape of the home port (Breytenbach 1984: 87).

Pretoria University

Bibliography

Manuscript Sources

South Africa, Johannesburg, South African Broadcasting Corporation transcription recording of interview with Henk Badings in the programme "Die Soeklig" on 20 February 1958, Record 21/15(58) and 21/16(58). Catalogue Number TM 6892 (58).

South Africa, Johannesburg, South African Broadcasting Corporation transcription recording of interview between Anton Hartman and Henk Badings in the programme "Allegro" on 7 May 1958, Record 41/40(58) and 41/41(58). Catalogue Number TM 6893 (58).

South Africa, Stellenbosch, J.S. Gericke Biblioteek Spesiale Versamelings, WEGL – vers (MS. vers. no. 158).

South Africa, Stellenbosch, J.S. Gericke Biblioteek Spesiale Versamelings, NPvWL – vers (MS. vers. no. 2).

Manuscript Sources (Music)

Badings, H. Asterion, copy of unpublished autograph, South African Broadcasting Corporation Music Library, Johannesburg.

Secondary Sources

Abbate, C. 1988. Erik's Dream and Tannhäuser's Journey, Reading Opera, eds. Arthur Groos and Roger Parker. Princeton: Princeton UP.

Barthes, R. 1991. The Responsibility of Forms: Critical Essays on Music, Art, and Representation. tr. Richard Howard. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Bhabha, H.K. 1994. *The Location of Culture*. London and New York.

Binge, L. 1966. Aantekeninge by Asterion, *Standpunte Nuwe Reeks*, 67(XX:1): 65-7.

Breytenbach, B. 1984. *The True Confessions of an Albino Terrorist*. London and Boston: Faber & Faber.

Coetser, J.L. 1993. Asterion (N.P. van Wyk Louw): 'n Interpretasie, *Tydskrif vir Letterkunde*, 31(2): 56-65.

Coetzee, J.M. 1996. *Giving Offense: Essays on Censorship*. Chicago and London: University of Chicago Press.

Du Plessis, P.G. 1965. Asterion probleem vir resensente, *Sondagstem*, 27 June 1965.

Freud, S. 1982. *Studienausgabe IV*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Graves, R. 1996. *The Greek Myths*. London: Folio Society.

Kannemeyer, J.C. 1988. *Die Afrikaanse Literatuur 1652-1987*. Cape Town and Pretoria: Human & Rousseau.

Louw, N.P. van Wyk. 1965. *Asterion*. Cape Town and Pretoria: Human & Rousseau.

Louw, W.E.G. 1958. Ideale voorbeeld van kulturele samewerking, *Die Burger*, 17 February 1958.

Steyn, J.C. 1998. *Van Wyk Louw: 'n Lewensverhaal*. 2 vols. Cape Town: Tafelberg.

Van Rensburg, F.I.J. 1975. *Swewende Ewewig*. Cape Town: Tafelberg.

(1) See in this regard Steyn (1998: 741-3, 780). *Asterion* (Louw, 1965) has survived as one of the most neglected and obscure works by an Afrikaner writer otherwise dominating the Afrikaans literature of the twentieth century. The probable reason for this is its status as a libretto, a genre that Louw himself dismissed as the breeding ground for inferior literature (1965: 66-7). As with practically all South African art music, *Asterion* suffers from a frustrating lack of reception history. It was performed only once in South Africa and the musical format decided on by Badings determined that that performance would be via the evanescent medium of radio.

(2) Greek myth has it that, on his ascent to the Cretan throne, King Minos dedicated an altar to Poseidon, the Greek god of the sea. Upon its completion, Minos prayed to Poseidon that a sacrificial bull might emerge from the sea. A positive answer from Poseidon would mean proof of his right to reign. As Minos prayed, a dazzling white bull swam ashore, but Minos was so struck by its beauty that he sent it to join his own herd, and slaughtered another bull instead. Poseidon, enraged by this affront, made Minos's wife, Pasiphaë, fall in love with the white bull that had been withheld from sacrifice. Pasiphaë confided her unnatural passion to Daedalus, the famous Athenian craftsman, and asked for his help. Daedalus built a hollow wooden cow, which he upholstered with

a cow's hide. He set this structure on wheels concealed in its hooves, and pushed it into a meadow where Poseidon's bull was grazing under the oaks among Minos's cows. Then, having shown Pasiphaë how to open the folding doors in the cow's back, and slip inside with her legs thrust down into its hindquarters, he discreetly retired. Soon the white bull ambled up and mounted the cow, so that Pasiphaë's desire was fulfilled. She later gave birth to the Minotaur, a monster with a bull's head and a human body. Taken and adapted from Graves (1996: 273-4).

(3) The anonymity of the characters (except for Asterion, the librettist dispenses with names and almost entirely with personalities) and of Louw's description of a legendary world as far removed as possible from realism, reinforce the validity of reading the libretto as an allegory. Even in the case of Asterion, the mythical name suggests that the character is archetypal.

(4) All translations from the libretto and the postscript are by the author. Elsewhere in his postscript, Louw also writes that he had been considering the seminal material of Asterion from as early on as 1954, but that (what he considered) the main problem of the writer, "namely to find the external form that fits the chosen theme best", remained a problem until his commission to write the libretto (id.: 65).

(5) A hint that all of this is slightly disingenuous, an elaborate screen erected to cover what one suspects is an artistic (and political) agenda that confirms his text as (the) independent force of meaning, is suggested by a textual slippage near the end of the libretto, where Louw provides what seems like a stage instruction: "Elkeen wat so honend deur Asterion aangewys word, word weggesleep en doodgemaak". Louw knew from the beginning that Asterion was to be a "radiophonic" opera, thus rendering the stage instruction redundant. It is almost as if Louw's real intentions and objectives point to a desire for Literaturoper of some kind, and this then spills over into the margins of the text. Remarks by commentators on Asterion's "open" and accessible verse, see for instance Du Plessis (1965), perhaps place too much trust in the comments of Louw, who, as we shall see later, had every reason to lay a false trail.

(6) One of the many seeming paradoxes of this text, as Asterion is also the mathematician and the perfectionist. One explanation of this paradox may be that Louw is obviously working with a concept of the modernist (musical) project, an assumption confirmed when one considers the musical works he listened to while researching and writing Asterion; information obtained from the N.P. van Wyk Louw collection in the J.S. Gericke Biblioteek Spesiale Versamelings in Stellenbosch. See NPvWL –vers (MS. vers. no. 2), 2.X.25, 68-71. Unity and continuation from a previous tradition (in that it is still remembered) is still desired and pursued in "transcendental truths" of the modernist project, even while the modernist aesthetic is also subverting the idea that meaning resides in the world as an immanent force. It is surprising also that Badings's Asterion does not sing in any conventional sense. He always stutters terse repetitive phrases in his irrational, high pitched tenor, conjuring a perverse caricature of song. The nearest he does approximate singing is a sort of "canto declamato". It might be added that the music suggests that his "dance" is a caricatured march.

(7) Another paradox that calls for comment. Music, ontologically dependant on time as an art, is in Asterion associated with the destruction of time as we know it, i.e. linear, diachronic time. It undercuts the possibility of change and therefore of progress. It thus presents not only a threat to life per se, but it also robs the "newcomer" Afrikaner culture of the opportunity to grow and develop to fruition.

- (8) The short series entitled "Gesteriliseerde literatuur" published in Die Burger of 19 and 26 February 1958. See Steyn (1998: 832). I should like to thank Prof F.I.J. van Rensburg for pointing out to me that the first article in which Louw took a stand against censorship was "Sensuur of Pornografie?", already published in 1947.; letter to the author from F.I.J. van Rensburg, 1 January 2000.
- (9) See F.I.J. van Rensburg (1975: 112-25, especially 122-3). Van Rensburg notes the tendency in Louw's commissioned work to place specific ideals and norms under pressure. Emerging from such pressures, ideals are purified and norms strengthened.
- (10) Not only is he splinter of the brain, he is also the incomplete Homunculus. With this name Louw connects the intrusion of Asterion with, among other things, the neurological Homunculus and points to the artifice of the mental construct that is social system as opposed to ideology's claims of "naturalness".
- (11) Although there are some obvious similarities here with the myth of Midas, as P.G. du Plessis casually observes and John Kannemeyer mentions in passing, it is important to note the distinction that Asterion's transformation of matter seems to be induced by fear rather than greed or material desire. See Du Plessis (1965) and Kannemeyer (1988: 148).
- (12) A marginalization of which Louw was acutely aware. See Van Rensburg (1975: 38-50).
- (13) Louw was painfully aware of a "lack" in Afrikaner intellectual life and culture, something to which J.C. Steyn's biography of him bears testament. This "lack" had something to do with the geographical isolation, lack of an intellectual tradition and the newcomer status of Afrikaans as a language of great literature and art.
- (14) J.L. Coetser notes that the many different texts from which Asterion seems to derive its main ideas confer on the libretto the kudos of a synthesis (1993: 56-65). Ludwig Binge discusses Byron's Manfred, Nostradamus's prophesies, the biblical book of Revelations, Marlowe's Faustus and John Cromwell's A Banquet for the Moor as possible sources (Binge 1966: 65-7). Antonissen has pointed to Plinius's Naturalis Historia and Goethe's Faust (Ibid.). Kannemeyer alludes to the myths of Galathea and Midas (1988: 148).
- (15) The last sentence is excluded from Badings's setting.
- (16) Steyn attributes the epitaph to the fact that Ria Muller, Louw's daughter, to whom Asterion is dedicated, had a small and finely chiseled face (1998: 986).
- (17) This is underlined by the fact that Louw initially wanted to call the libretto Die Magiërs. See NPvWL –vers (MS. vers. no. 2), 2.X.25, 12. It is important to note that one implication of Badings's decision to compose Asterion for radio was that one of the three distinct signifying systems of opera is absent, a choice that reinforces Louw's dialectical programme.
- (18) On 17 February 1958, the arts editor of Die Burger, W.E.G. Louw, published an article on Asterion entitled "Henk Badings op besoek: "Elektroniese musiek vir Suid-Afrika"". In this article he quotes Badings on the requirements for Asterion's voice: "The principal problem he had to overcome in this work, was to create such an artificial voice. He hopes to achieve this by "bouncing&qout; the voice against a glass surface, recording the vibrations and playing them back.

This should result in a voice that is cristal clear, almost fragile and otherworldly" (my translation). In his diary, the composer writes that he used three sinus generators for the accompaniment of Asterion's voice, tuned in perfect thirds with the use of Lissajous's method on an oscillator to form a triad; cited in a letter to the author from Badings's widow Hetty Badings, 29 September 1999.

(19) " ... denn dies Unheimliche ist wirklich nichts Neues oder Fremdes, sondern etwas dem Seelenleben von alters her Vertrautes, das ihm nur durch den Prozeß der Verdrängung entfremdet worden ist ... das Unheimliche sei etwas, was im Verborgenen hätte bleiben sollen und hervorgetreten ist." (Ibid.: 264).

(20) See Freud's criticism of E. Jentsch's Zur Psychologie des Unheimlichen on this very point, using the example of Offenbach's Les Contes d'Hoffmann (Ibid.: 250-67).

(21) SABC Sound Archive, Johannesburg, Recording 21/15(58) of 20 February 1958 of the programme Die Soeklig.

(22) The use of the electronic medium of radio in itself sees Asterion move away from the small unit of the volk to the consumer mass.

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands &
Afrikaans

8ste Jaargang, Nommer 1.Junie
2001